

Пригоди молодого лицаря

Спиридон Черкасенко

РОМАН
З КОЗАЦЬКИХ
ЧАСІВ

*Вельмишановним і дорогим Леонідові Тимофійовичу і Надії Михайлівні
БІЛЕЦЬКИМ з їх любими Калинкою та Ялинкою — в почутті глибокої
приятності й відданості — цю книжку присвячую*
АВТОР

Частина перша

I

Єдиною більшою вулицею міста Канева котився веселий регіт.

Удова Василиха, вертаючи з ринку з порожнім кошем на руці, гнала поперед себе свого єдинака Павла, ще молодого, але знаного всім містом гультья й гульвісу. Рясна, як раптовий град, лайка сипалася на високого, як дуб, красеня велета, але відскакувала геть, як горох від стіни.

Павло, не поспішаючи, посувався вперед і тільки лагідно посміхався, кидаючи скося лукаві погляди вправо й уліво та киваючи іноді приятелям, що їх заглядить, на добри вечір.

Канівські міщани й міщанки з дітьми висипали з хат, хоч добре знали, що це за гамір, бо не раз бачили й чули це: стояли спокійно й незлобно сміялися. Від яких-будь уваг утримувалися, знаючи здавна химерну вдачу старої Василихи. Тільки пси валували слідком, але на поважній відстані й ще більш баламутили звичайний спокій тихого весняного вечора.

— Та ти ж що це, лобуряко, ані обернешся, га?.. Мати аж захрипла, приказуючи та навчаючи на розум, а тобі й за вухом не свербить?.. Гарний, поштивий синок, нічого сказати... Може, ще й смієшся собі тишком-нишком та кпиш з неньки?.. А матері твоїй сто сот чортів під серце!.. Хоч огризнися, стерво прокляте! Чи тобі позакладало?..

Павло спокійно йшов далі, не озираючись.

— Ой людоньки! Ой сусідоньки! Згляньтеся, на Божу ласку! Укоротить мені, старій, останнього віку мій паливода — щоб я крізь землю запалася, коли не вкоротить! Вигнався, як той дуб, а глузду ані крихти! І в кого воно таке вродилося, осоружне? І за що мене Господь покарав, сердешну, вбогу вдову, таким, сином!..

Не втерпіла Супруниха.

— А що ж там сталося? — гукнула з порога. — Укрив що чи побив кого?..

— Що?! — зупинилася як стій Василиха. — Хто каже — вкрив?! А бодай ти не

діждала бачити мого сина злодієм! А бодай тобі, старій печериці, язик руба став, коли таке слово на мою дитину гавкнула...

— Тю на тебе, навіжена! — замахала на Василюху Супруниха. — Питаю ж тебе тільки, чого й за віщо лаєш парубка.

— Та як же мені не лаяти, голубонько сивенька! Таж він у мене один, як серце у грудях, таж тремчу над ним, як осика над водою, як той скнара над скринєю з грошима, ночей недосипаю та пильную, щоб нічого не сталося хлопцеві... Аж гульк — під коршмою в Лейби аж курява здійсмається: запорожці гуляють... Хотіла вже пройти, сплунувши, хвороба б їм у печінки, коли дивлюсь — аж і моє золото з ними!.. Я так і охолонула... Налетіла шулікою, надавала стусанів одному, другому, вхопила дитину за руку та насилу виволокла... Смійся, смійся, дурню, з матері!.. Батько твій догулявся з ними, з отими харцизами, поки й сам подався безвісти, то вже буде з мене... Десь або вбито, або в турецькій неволі конає... А тобі зась, — чуєш?..

Павло засміявся, повернувся й пішов далі вулицею.

На майдані, коло урядового козацького будинку, стояло п'ятеро осідланих коней, а біля них, тримаючи їх за повіддя, троє запорожців. До них підійшло з урядової стайні кількоро лейстровиків і напівголосно розмовляли про щось.

Павло не чув, про що саме, але зупинився на вулиці, чекаючи матері, й з великою цікавістю розглядав пишне, кольористе вбрання січових гостей та дорогу зброю на конях. Думи вихором закрутилися в палкій юнацькій голові, й на їх легких крилах полинув молодик далеко-далеко, куди сам хотів і звідки прилетіли до Канева на своїх татарських огирах оці й ті, що він балакав а ними коло Лейбиної коршми, цяцьковані степові гості. І за неньчину лайку забув.

Та вона сама про себе нагадала борзо.

— Так і знала! Так і знала, що ні на кого, як на них, ізнову рот роззявив — на отих харцизак із Низу!..

Павло пробудився з дум і ласкаво озирнувся на неньку, знов розпромінивши уста під молодим кучерявим усом у ясну усмішку.

— Коні які чудові, — додав.

— Ось гляньте, людоньки! — вдарила об поли руками Василюха. — Йому не неньчина гризота — йому коні на мислі та оті ледацюги січові, вигинули б до ноги, прокляті!.. Зараз мені йди додому, стерво собаче!

Павло стояв як зачарований і не рухався з місця.

— Не дивись, кажу, на них!.. Не слухаєш — то маєш, маєш!..

Рясні удари кошиком посипалися Павлові на спину. Тільки полоскотали юнака, бо він, стенувши плечима, весело зареготався, а козаки перед ґанком залишили розмову й, сміючись, із цікавістю стежили за сценою. Горобцями позліталася дівтора з вулиці.

На ґанок вийшов козацький старший, полковник, а за ним полковник і писар, січові гості. Павло звичайненько вклонився старшині.

— Чого ти репетуєш тут, бабо, на всю вулицю? — гримнув старший на Василюху. — Іншого місця не знайшла, хрін тобі в ніс?..

— Та як же не репетувати мені, прошу вельможного пана полковника, — вклонилася низенько Василиха, — коли ледащо оце моє ні за що мене, свою неньку, має й слухати не хоче? Кажу йому йти додому, а він...

— Як?! — визвірився на Павла старший вояка, й вуси та брови йому настовбурчились, а в очах мигнуло блискавкою. — Неньки не слухати?! А хрін тобі в ніс! Та ще де! В моїм полку? Га?.. Таке беззаконня й гріх у моїм полку?!..

— Ой Боженьку! — злякано перехрестилася Василиха. — Що ж це воно буде?..

— Ах ти ж шмаркачу жовтодзьобий! Я тебе повчу, як почитувати отця-неньку!..

Павло стояв і, погідно посміхаючись, дивився на грізного полковника.

— Та він у тебе що — блазень, що сміється, мов дурень на подзвіння?.. Хлопці! — гукнув полковник на лейстровиків. — А візьміть-но пресучого сина на стайню та всипте йому десятків зо два гарячих, щоб знав, як матір шанувати, та щоб перед старшими зуби не шкірив!..

Помітивши, що біля уряду на майдані щось коїться цікаве, з поблизьких дворів збігалися люди й цікавим півколом оточили Василиху та її неслухняного сина. Мовчали.

Зайшло сонечко за дніпрову гору й прибрало довгі передвечірні тіні, кинувши натомість на весь майдан і на всеньке місто тонкий до незримості та ніжний серпанок смутку. Полковникова постава на ґанку стала ще грізнішою.

Троє лейстровиків одрізнилося від гурту й простували до Павла.

Шепотіли жінки:

— Ой лелечко!.. Тікай, Павлусю, чимдуж додому — гнатись не будуть.

Павло затявся. Він з-під лоба позирав мовчки то на полковника старого, то на лейстровиків, що, не поспішаючи дуже й ніби даючи тим йому змогу втекти, наближалися до нього. Усмішки на устах не гасив. Чекав не знати чого.

І всі чекали й мовчали, й чи від цього чекання, чи від мовчання було душно, як у спеку в хаті з зачиненими вікнами.

— Ой батечку! — нарешті очутилася Василиха й, як стояла, так і впала навколішки перед ґанком. — Ой пане полковнику! Не карайте його так тяжко! Воно ж мале... воно ж дитина, немовля сливе... воно ж помре під канчуками!..

На ґанку посміхалися клятті січовики, а полковник грізніш гукав:

— Не заважай, стара! Сама потім дякуватимеш... Ану, боржій, хлопці. Дайте йолопові добру хлосту!..

Козаки підступили до Павла:

— Ходімо!

Аніруш.

— Ти чуєш чи тобі позакладало?..

Павло й бачив, і чув, але не йшов.

— Та чого ви з ним панькаєтесь! — нетерпеливився старший. — Не хоче доброхіть, несіть на руках!..

Козаки ззирнулися й раптово, як на розках, ухопили парубка попід руки, а третій

пхав іззаду.

Василиха зойкнула й трохи не зомліла, та жінки підтримали, щоб не впала.

А Павло ніби в землю вріс: стояв, як укопаний слуп, та сміявся, немов не тягли, а лоскотали його.

— Оце дак немовля! — реготав на ґанку старий довговусий січовий полковник. — Таких немовлят і в матері Січі небагато — нехай мені дідько плюне межі очі, коли брешу!

— Авжеж небагато! — підтакнув, регочучи, січовий писар.

— То це в тебе така дитина, хрін тобі в ніс! — скрикнув старший, та до тих, що стояли коло коней, лейстровиків: — А ви чого гав ловите? Поможіть узяти ведмедя та всипте йому добрих півсотні!..

На поміч товаришам кинулося ще троє.

— Та що ж це, люди добрі, — отямилася врешті Василиха, — на бідну дитину цілим військом?!

Розлюченою шулікою налетіла на напасників і товкла їх по чому попало порожнім кошиком.

Було і страшно, й весело, й люди аж за боки хапалися.

Сміявся й Павло, а далі до неньки:

— А відступіть-но, мамо, щоб не зачепило ненароком!

Він стиснув кулаки, випнув лікті й бистро повернув плечима. Лейстровики, як груші, розкотилися від нього людям під ноги. А один докотився перевертом аж до ґанку під ноги старшому та так і не підводився відразу, а тільки сидів та від несподіванки лупав очима: чи мені сниться, мовляв, чи це увіч.

Сміх ущух.

— Лепсько! Нехай мені дідько межі очі начхає, коли я брешу! — гукнув січовий полковник.

— Далєбі, лепсько! — підтакнув писар.

Та лейстровий старший був іншої думки. Отямившись від несподіванки, він так оскаженів, що аж запінився й тупав ногами та зіпав на всю горлянку несамовито:

— Щоб моїм лейстровикам та якийсь паршивий міщук завдав такого сорому й ганьби?! Рубайте його, проклятого! Шаблями його!.. Чого ж ви огинаєтесь?..

Василиха скам'яніла. Павло прогнав усміх з уст і тривожно озирнувся довкола, угледів біля ґанку стовпа з великим залізним кільцем, у два кроки стрибнув до нього, — де й вайлуватість поділася! — вхопився за вершок обома руками і, впершись ногами в землю, з усієї сили потяг до себе й вивергнув із землею, та так і став, не випускаючи його з рук і позираючи з-під лоба на козаків. Скоїлося це в одну мить, і навіть ошелешений старший не знайшовся з лайкою або якимсь наказом.

До нього підійшов полковник із Січі, вдарив легенько по плечі й промовив:

— Не йде, пане-брате, так, не йде... Еге ж — не по-лицарському це... на беззбройного молодика з шаблями.

— Та й шаблями, як бачу, його не візьмеш, — додав пан писар. — Хіба з гаківниці

звелиш палити в цього тура, полковнику.

Старший ще вагався якусь хвалю, далі махнув рукою козакам своїм: дайте йому спокій, мовляв. Сам звернувся до старої:

— Ну, не іродів він у тебе син: якої шкоди накоїв!

— Ще б пак! — стара Василиха йому. — Навіщо так розтривожили дитину, що себе не пам'ятає!..

— Кинь мені зараз стовпа, хрін тобі в ніс! — гукнув до Павла. — Та йди геть під три дияволи! А ви, — до козаків, — незугарні були трохи не десятеро впоратися з одним міщухом, то хоч стовпа знов закопайте в землю, та поглибше.

— Спасибі, вельможний пане, за ласку, — вклонилася Василиха старшому. — Ходімо, Павле, а то бач, як оті запорозькі братчики повитріщались на тебе: ще зурочать.

Довкола засміялися. Засміявся й Павло, та, зауваживши, що вже ніхто не збирається кривдити його, вверг стовпа на землю й підійшов до матері.

— Що, ледащо, не слухав матері — будеш тепер пам'ятати!.. Прощайте...

— А постривай-но, стара! — озвався з ґанку січовий полковник, — Може б, своє немовля та на Січ нам віддала? Лепський з нього буде січовик...

— Що?! А щоб ти не діждав, — пху! — засипала Василиха, як з мішка. — Занапастили вже там мого старого, волоцюги чортові, то й хлопця корт...

— Якого старого?

— Не знаєш? Мого старого... Похила Василя... Та щоб я свою дитину...

— Та стривай, не торохти так, бісова коцюба! Дай же розпитати...

— Нема про що питати!.. Ач, який розумний: батька десь убили, нехай царствує з праведними, ледащо, та й до сина підбираються... Ходім мені зараз додому, чого баньки на них вирячив?..

— То той Василь Похил твій?

— А чий же! Твій, чи що?..

— Та ж я Василя знаю як самого себе: в однім курені були. І зовсім не вбито його.

— А де ж він? Чи за двадцять літ не озвався б, якби живий був?

— Не озвався, стара, бо вже п'ятнадцятий рік, як у неволі турецькій.

— То відкіля ж ти знаєш, що живий він?

— Такі дуби, Василихо, як твій старий, так скоро не валяться. Дужий козарлюга був.

— Чом же ви не визволите його? Похваляєтеся ж по коршмах, що б'єтеся з турками за віру та щоб невольників визволяти...

— І визволяли, не раз визволяли, а Василя між ними не було. Я так гадаю, чи не в Синоді він у якогось баші на роботі або на галері...

Павло не втерпів.

— То татко живий, мамо? У неволі?.. Пустіть мене з ними, мамо...

— Що?! — визвірилася Василиха. — Слухай ти їх, всесвітніх баламутів, — вони набалакають — півтора людського!.. Зараз мені йди додому, поки не надавала

стусанів!..

Павло, може, вперше в житті гнівно зиркнув на неньку, сердито стенив дужими плечима, повернувся мовчки й, ні на кого не дивлячись, похнюпно почвалав додому.

— Бачили? Бачили? — репетувала Василиха. — Бачили, що ви з дитини слухняної зробили?.. А щоб вам світа-сонця не бачити! Щоб на вас пропасниця та пристріт, зайдиголови чортові!.. Постривай же матір, лобуряко!..

І Василиха підбігцем подалася за сином.

Сутеніло.

Люди, жваво розмовляючи, поволеньки розходилися з майдану. Лейстровики поралися біля вкопаного назад стовпа, вбиваючи чобітьми землю круг нього. Запорожці коло коней, попихуючи люлечками, кпили з них, що не подужали молодого міщука.

Старий запорозький полковник довго ще дивився вслід Павлові, посміхаючись у довгого вуса, нарешті повернувся до старшого, що розмовляв з писарем, і промовив:

— А молодець утече від старої на Січ — нехай мені дідько начхає в самісіньку пику, коли брешу!..

II

Орися була в заміжньої сестри, що жила недалеко від козачого уряду. Вона все бачила, але так, що Павло не запримітив її. Тепер верталася додому, на передмістя, вражена, задумана...

Різномірні почування боролися в ній і сповняли душу якоюсь незрозумілою тривогою.

"Що таке? — думала собі, доглубуючись до причини свого химерного настрою. — Сват він мені чи брат, що й з думки не йде?"

Пробувала думати про щось інше, але велетенська постать парубкова живою стояла в неї перед очима з його безхитрою дитячою ухмилкою та великими, добрими карими очима. Згадавши, як покотилися на всі боки від його дужого руху лейстровики, посміхнулася, а впіймавши себе на цьому, розсердилася сама на себе:

— Ото чи не лицар!.. Ведмідь, вайло... Он ті... січовики... Зовсім щось інше...

В Орисиній уяві раптом виріс бравий, як намальований, січовий лицар у дорогому червоному жупані з вильотами: червоний же таки шовковий пояс обхоплював тісно могутній, але гнучкий, пружний стан; чорні, як воронове крило, кучері накривала зсунута набакир шапка, облямована дорогим хутром, з перехрещеним срібним пасаманом денцем; жовті... ні, краще теж червоні сап'янці з срібними підківками; при боці — коштовна шабля, цяцькована, аж сяє, самоцвітами. А сидить лицар на баскому румакові вороному в золотій збруї, ноги в стремена срібні, одною рукою поводдя держить, другою в бік узявся — сидить, пишний, величний, дивиться ласкаво на неї, а під чорним молодим усом променем грає... добра, дитяча ухмилка... вже чомусь знайома Орісі...

"Пху, мара! — трохи не скрикує дівчина. — Та це ж Павло... Чи не лицар!.."

Вона призро надимає губенята й прискорює ходу. Як вона забарилася через того ведмедя, а спитати — чого стояла? Не бачила дива... Вже смеркло зовсім. Досі ненька тривожиться та виглядає.

На заході краєчок неба ще жеврів вузенькою смужечкою, але на темному склепінні вже закомашилися зірки, все ясніші на схід. Владкиня ніч повільною ходою насувалася на землю.

В хатах подекуди світилося. Часом сям-там гавкне знічев'я пес; у сусідньому дворі здивовано обізветься до нього другий, гейби питає через паркан або пліт — чого тобі? — і знову вулиця тиха в своїх зелених садках, тільки здалеку, з міста, долітає ледве чутний бренькіт струн та глухе гупання бубна... Десь запорожці ще не вморилися гуляти.

Чудні вони, ці січовики. Нема-нема, а то раптом де й візьмуться — і загуде місто козацьким п'яним гомоном, піснями та музикою, застугонить земля від танців, річками поллється оковита, меди, пиво, зарядять головні вулиці червоними кармазинами, срібною та золотою зброєю, затрясється пархата жидова і з ляку, і з неситої хтивости, а надто коли якийсь отакий бравий козарлюга та в запалі від буйного хмелю розстігне свого червоного чи синього жупана, розперіже шкуратяного череса з червінцями, підніме й потрясе ним у юди над пейсатою головою: аж ярмулка йому, жидюзі, на потилицю зсунеться, й очі засвітяться, як у кота, й губи затремтять, як у пропасниці, а серце мало не вискочить від захватної побожності перед повним ще чересом: скаже козак — упади навколішки й цілуй кудись там, дам червінця! — і падає юда, й цілує, аби того золотого та й переманити з козацького череса в засмальцьовану, смердячу жидівську безодню кишеню. А січовик гуляє далі, поки в чересі бряжчить. Міщани тільки посміхаються та головами похитують, парубки від заздрости чухають чуби та літають мріями за січовиками, а жінки, молодіці та дівчата ходять сами не свої.

"І що воно за люди, — думає Оріся, — ніби ж теж козаки, та не ті... Лейстровик наш немовби зв'язаний, все робить на наказ і гуляє, мабуть, з дозволу. А січовик — орел, вітер степовий: літає, де схоче, гуляє, коли схоче, а віється, куди схоче. Ні впину йому, ні заборони. От, кажуть, лише до жінок та до дівчат йому зась... А чого б, сказати? Зарік дають, чи що?.."

Замріялась Оріся й не чула позад себе бистрої козацької ходи. Та й те, що козак пильнував ступати безшумно й шаблю придержував рукою, щоб не бряжчала.

— Добривечір, білявко! — промовив стиха, наздоганяючи.

Здригнулася від несподіванки й стала — ні жива ні мертва. Озирнулася з острахом. Побачивши січовика, хотіла бігти, але ноги як не свої.

— Оце добре, що не тікаєш, — підступивши ближче, правив козак. — Не люблю вганяти пішака, а коня в заїзді лишив. І добре зробив, а то тупотняву на всю вулицю зчинив би, а це не до шмиги. Всіх псів побудив би...

Поки він отак-о балакав, Оріся потроху отямилася, хоч і злегка ще трепетала на тілі, як спіймана пташка.

— А чого... чого тобі, козаче, від мене треба? — насмілилася нарешті. — Чи ж

пристало гордому лицареві серед ночі за бідною дівчиною вганяти, немов якомусь ледацюзі з наших міщухів? Чи на славному Запорожжі у вас цього звичай велить?..

Козак засміявся, блиснувши в темряві білими, як гуся, зубами. Цей сміх ніби осяяв його твар, і Оріся заглядела й його пишного русявого вуса, й великі ясні очі, й гарного, як виточеного, прямого носа під густими бровами.

— Без ножа зарізала, — озвався жартівливо, — без кулі поцілила в самісіньке сумління! І не знаю, що мені тепереньки робити: і мати Січ дорога, і ти, моя горличко...

— Ого! Вже й горличко...

— ...дорожча мені за все на світі... Як побачив тебе, коли ти гордою павою проходила повз Лейбину коршму, то відтоді й світ мені немилий став без тебе: прослідив тебе аж до якогось двору на майдані, крадькома любував на тебе, коли ти з якоюсь молодницею дивилася на тее видовище біля козацького уряду, почекав, поки звечоріло зовсім і ти верталася додому, та й не зміг себе, щоб не піти за тобою. Отже, хоч за мою терпеливість не проганяй мене, дівчино люба... Скажи, як звуть тебе?

— Знаєш що, великотерпеливий козаچه, — зовсім уже сміливо й навіть впадаючи йому в мову відповіла Оріся, — труди твої справді заслуговують на нагороду, і я певна, що ти її таки дістанеш, вернувшись на Січ, коло стовпа з киями. А тепер прощай, вертайся краще до товариства...

Вона легкою сарною стрибнула через перелаз у двір. Із хати рипнули двері.

— Добраніч, козаچه! Чого ж стоїш?..

— То ти, Оришко? — почулося від хати. — З ким ти там — з Павлом?

— Та тут мені пеня, ненечко, — не знаю, що й діяти...

— Ой, лишечко! Яка пеня?..

З темряви вийшла постать пристарої жінки й підійшла ближче.

— Запізнилася я трохи в Катрі, незчулася, як і смеркло... Біжу чимдуж додому, та й не туди-то, що за мною в темряві... хто б же ви думали?..

Мати підійшла до плоту ближче й намагалася розпізнати темну постать козакову коло перелазу.

— Чабан, чи що, в сіряку?

— Де пак чабан, мамо! — реготала Оріся. — Запорожець.

— Січовик?! — ужахнулася стара. — Свят, свят, — перехрестилася вона. — Чого йому?

— А отже, спитайте! Ув'язався, та й уже... Я йому — відчепись, козаچه! А він мені — і сяка, і така, й горличко, й люба... Та щастя моє, що забалакав аж коло нашого двору...

— І не сором тобі, козаچه, — звернулася мати до січовика, — чіплятися до бідного, безборонного дівчати?.. А ще зап...

— Та хоч ви, паніматко, не сповідайте, — озвався козак, — висповідала добре й без вас ваша недотика...

— І добре зробила!..

— Краще покладіть таку милость і дозвольте завтра прийти до вас по-доброму в гості та...

— Що?!.. В гості?!.. — аж скрикнула мати. — Та ти що собі, степовий вепрю, гадаєш — що в мене не чесна господа, а жидівська корчма з дівчатами?! А бодай ти не діждав! Ходи в хату, дочко! Наслухаєшся тут...

Стара вхопила доньку за руку й потягла до хата.

— Та почекайте ж, паніматко, — дайте слово сказати! Я ж...

— Не хочу чекати, не хочу слухати! — чулося від хати. — Йди геть під три вітри, звідки прийшов!..

Заскрипіли й грюкнули двері. Козак постояв, почухав потилицю, витяг із кишені кисета з тютюном і почав набивати люльку, лагідно й роздумливо посміхаючись собі в уся.

"Гарне дівча, не взяв би його кат, — думав козак, не рухаючись з місця, — далєбі, гарне... І те гарно навіть, що сміливо одшила мене та ще й висповідала. Ех, за таку не сором і коня, й шаблю, й навіть січову волю промінати, пошившись ізнов у посполиті. Хм... Коси золоті, як достигла пшениця, а брови темні та дугасті... А очі великі-великі, сині, як небо.... Гнучка, як тополя, хоч і повна, як рожа... Бррр... аж мороз поза шкурою!.. Стривай-но... стара якогось Павла згадала... Хм... то в неї єсть Павло... Це гірше... А проте — мабуть, міщух якийсь дзюндзюристий: на один ніготь поклав, другим розчавив... Такі не страшні..."

Було тихо-тихо та гарно. Погасли останні де-не-де позасвічувані світла по хатах. Гавкне десь на кутку пізній собака та й змовкне відразу, нізвідкіля не чуючи підмоги. Поблизу, в білих від цвіту вишнях, тьохнув несміливо соловейко. В сусіднім садку до нього обіззався другий, ще далі — третій, четвертий, п'ятий, і за якусь хвилю козацькі думки розпливлися в морі соловейкових пісень.

Січовик як ніс люльку до губи, то так і застиг мов зачарований, наслухаючи, а мужнє, тверде, як камінь, серце тануло від раювання, як віск від сонця. Хотілося й собі зітхнути на всі могутні груди й у голосній пісні вилляти те без краю чудове, що сповнювало їх по береги. Чомусь защеміло в носі й непрохані сльози набігли на очі.

"Пху! Бий тебе сила Божа! — отямився врешті запорожець і поквапливо всунув чубука в зуби, а сам почав мацати руками по кишенях за кременем та кресалом. — Лепський козак, нема що казати... Розкис, як сухар ув окропі... Ще заплачу, гляди... Причарувала, вража дівка... Оце дак так!.. Навіть на співи підіймає... Мав би добрий голос, то так, здається, й розлився б на всі садки, як оці соловейки... Ач, якої затинають!.."

Зненацька, немовби у відповідь на його думку, десь поблизу покотився вулицею й долинув до нього гарний, чистий, як срібний дзвінок, парубоцький голос, повний нестримного поривання до ясного весняного щастя.

Гей, гей по каміннях
бистра хвиля рине,
а козацькеє серденько
до дівчини лине...

"Маєш, — зупинився січовик із кресанням, — ніби підслухав або підгледів, вражий син, що в мене всередині коїться... Сміха!.."

Гей, спіши, козаче,
та не забарися, —
вийде мила, вийде люба,
кохана Орися...

— Еге, то й цей сюди, бачу, — буркнув січовик, розпалюючи люльку. — Орисею ж, либонь, назвала стара дівчину... А це чи не Павло, що про нього вона згадала, коли нас почула, вийшовши з хати...

"Гей, гей..." — почав був, наближаючись, парубок ізнов, але раптом урвав, помітивши в темряві огню цяточку.

Підійшов ближче й звиклими до п'їтьми очима розпізнав під плотом ще темнішу за ніч постать.

— Хто тут? — гукнув сміливо.

— А що хіба?.. Здоров, Павле! — обізвався січовик.

Павло наблизився щільно, зазирнув мовчки під шапку й оглянув незнайомого з голови до ніг.

— Запорожець?.. Чи мені ввижається? — мовив спокійно, але підозро.

— А хоч би й запорожець? — так само відповів січовик і аж тричі пихнув люльку.

Вогник блиснув ясніш, і Павло встиг запримітити й довгого вуса, й витрішкуваті глузливі очі. Те, що в очах тих грала ніби поглумка, почало дратувати Павла. Став до козака боком:

— А чого тобі тут треба й звідки тобі відомо, що я Павло?

— Е, пане-брате, — засміявся січовик, — я характерник. Знаю не тільки те, що ти Павло, а й те, що ти сподівався, йдучи сюди, поженитися з білявою, синьоокою Орисею, та не пощастить тобі, цим разом, бо дівчина до тебе не вийде. Чув?

Павло спалахнув.

— А чого б їй і не вийти? Тебе мусить спитати, чи як?

В цю мить стукнуло віконце й почувся голос, що відразу прогнав Павлові й досаду, й гнів, лишивши саму радість:

— То ти, Павле?

— Я, Орисю, — затремтів від захвату парубок.

— З ким ти?

— А хто його зна... Запорожець якийсь!

— Як?! То він досі стовбичить тут?.. Пеня, та й годі... Отже, забирай його з собою та йди звідсіля, бо я все одно не вийду.

Павлові й серце впало.

— Орисю! — вихопилося в нього з докором.

— Йди, йди собі! — суворо говорила дівчина. — Нічого там — "Орисю".

А далі ласкавіше додала:

— Завтра приходи, коли маєш що сказати. Добраніч!..

Віконечко стукнуло знов, і все затихло, лишилися самі соловейки з піснями та їх двоє: один із глузливою усмішкою під важким вусом, а другий — із понівеченою радістю в серці.

Павло помовчав хвилю, не відриваючи очей від чарівного віконечка, далі круто повернувся до січовика:

— Це все через тебе, дідьку непроханий!.. Де ти взявся тут, заволоко, і чого шукаєш глупої ночі там, де не загубив?..

Січовик мовчав, і Павло виразно відчував, що він у душі кепкує з нього.

— Не хочеться тільки гвалту здійсмати, щоб не зганьбити дівчини, — бурчав він, збираючись відходити, — а то я тобі відбив би охоту чіплятись до неї... Де чорт не візьметься, та...

— Ну, буде, буде, — раптом обізався запорожець. — Ти звідси куди — додому?..

Павло отетерів спочатку від несподіванки, далі спалахнув:

— А тобі що до того?

— Рано ще. Ходімо лише до Лейби: там наші до ранку гулятимуть, то й ми поможемо. Я пізнав урешті тебе: ти той парубійко, що жбурляв оце нещодавно лейстровиками, як грушами. Хочу почастувати тебе й погуляти з тобою. А за дівчину не турбуйся: не хотів і не хочу її кривдити, а до того — звідки міг я знати, що вона твоя дівчина?.. Отже, ходімо помиримось, не сварившись.

Павло відразу завагався, але можливість попасти в таке товариство була занадто принадна. Махнув рукою й згодився.

III

Велика Лейбина корчма гула всередині й зокола. Надворі в мальовничому безладді розставлено було кілька довгих столів із скамницями та дзиґликами до них, а за тими столами, заставленими дзбанам, поставцями, кухлями, кубками, сиділи, хто як уподобав, січовики — пристарі, молодші, зовсім молоді; сиві оселедці за вухо та сиві вуси аж на груди мішалися з добре підголеними аж по маківку чорними, руськими, білявими чупринами й пишними молодецькими вусами, зачепленими часом аж за вуха, щоб не заважали пити меди. Біля кожного столу, на зумисне вкопаних для ночі стовпах, червоно палав смолоскип, курячи їдким чорним димом іноді просто на гуляк, на що ніхто з них не звертав найменшої уваги.

Поміж столами увихалися із спритністю, що їй позаздрив би й найсторожкіший вуж, часом сам Лейба, а то здебільша рудий зять, Хаїм, та молодий іще, але вельми рахубний, як і батько, чорнявий син. Незважаючи на незвичайну велелюдність та на примхливу витребенькуватість низових гостей, Лейба, Хаїм та юний Нухим усюди поспівали, на всіх потрапляли й догоджали без нарікання, без сварки та лайки: вони добре тямили, що запорожець заплатить, скільки заправиш, але слова накриво не стерпить — стане на цабе, тоді вже й накланяєшся, й напросишся, а то й по потилиці дістанеш. Коли якийсь — все одно, старий чи молодий, — чуприндар, відпивши з кубка

чи поставця, вилається, що мед чи горілка не міцні, то не супереч йому, а краще сам про людське око пригуб, скривись і нагукай на того, хто приніс: "Нухуме там чи Хаїм, кому ти подаєш? Звідкіля ти вточив — з того барила, що про посполитих? Зараз мені вилий це та вточи для пана сотника чи там полковника з того — панського!" Нухим чи Хаїм хапає дзбана, летить стрімголов, аж пейси та цицел йому розвіваються, до льоху, забариться там хвильку й вихором мчиться із тим самим назад; а щоб показати, що він напій перемінив, витирає дзбана полою лапсердака. Підпилий низовець задоволений, що не дався одурити, а парх, уклонившись йому низенько, біжить до інших. Спосіб задовольняти п'яних, що його вживали й уживають всі шинкарі всіх часів і народів.

— Ходімо краще досередини, — звернувся наш січовик до Павла, коли вони ввійшли у двір. — Тут хоч би й хотів, то нема де примоститись... А до того — маю тобі дещо сказати... порадитися в чотири очі...

Павло скинув на нього здивований погляд і стеноу плечима: мені все одно, мовляв.

Ніхто на них не звернув жодної уваги, й вони переступили поріг корчми. Тут коїлося те саме, що й надворі, тільки замість смолоскипів серед кожного столу блимав тьмяним світлом великий каганець. Хоч обидва вікна були відчинені, як двері, але повітря було аж густе від кептяги, курива та хмелю, й свіжа знадвору людина відразу почувала, що чуманіє. Химерні, фантастичні тіні коливалися по стінах, а п'яний гомін до того густо сповняв кімнату, що Павлові здалося, ніби він пірнув у нього, як у багнисту, теплу воду.

Як із землі перед ним виросла зігнута постать Лейбина.

— Чого пани хотіли б собі?.. Маю чудесну оковиту... Пан сотник уже пили — знають... Маю вишнівку, слив'янку, тернівку, запіканку... А мед! Уй, який мед! Сам староста ясновельможний, нехай живе здоров, тільки в мене й бере... Може, вечеряти чого забажаєте — і вечеря всяка буде: і печеня, і...

— Та постривай, жиде! — переняв йому мову січовик, оглядаючи корчму з гостями. — Даси й оковитої, й меду, та й на зуби щось, але... може, в тебе є деь такий хоч невеличкий закапелок, щоб нам удвох ось із цим парубком побалакати...

— Чому нема? Є, далібуг, — засипав знову жидисько. — Ласкаво прошу сюди, до валькиру... Всі наші за роботою, то він порожній... Щось там пан сотник подарує бідному жидові за це — і вже. Прошу панів...

Він повів гостей попід стіною до валькирових дверей, відчинив їх і, вклонившись, пропустив козака й парубка досередини, потім увійшов сам і щільно зачинив за собою двері. Густий, затхлий, своєрідний пах ніколи не провітрюваної жидівської спочивальні прикро вдаряв їм у ніс.

— Тут маєте, — метушився жид, — змітаючи полою порох зо столу. — Там справді й гамір великий, і душно, й повітря важке, а тут... — Він заплющив очі й потяг до себе носом повітря: — Ах, як у квітнику. Прошу сідати, — додав, підставляючи стільці. — Чого пани хотіли б випити чи з'їсти?..

— Дай поки що оковитої й чогось попоїсти, а там побачимо...

Жид метнувся з покою другими дверима.

— Сідай, пане-брате, — кивнув січовик Павлові на стільця, сам скинув шапку й кинув на ліжко. Скинув і кирею.

Павло побачив перед собою високу, огрядну постать степовика з гарним мужнім обличчям і темними хитрими очима. Пригладивши обома долонями підголену старанно чуприну, запорожець і сам важко опустився на скрипучого стільця і втопив у парубка свій пильний погляд.

— Дак от який ти, козаچه, — мовив по хвильці. — Юнак, нестемений юнак, хоч і вус чорний уже під носом закрутився. Хоч два понад два десятки маєш?

— Три, — засміявся Павло й чомусь зніяковів.

— Дитина, далебі, дитина, й аж дивно, як ти сьогодні з отими лейстровиками впорався сам, без чужої потуги. Хм... добру силу маєш. Чом же тут її марнуєш?

— А де ж маю з нею подітись? — знов засміявся парубок.

— Де?.. Ото спитав!.. Там, де й усі, що не хочуть до смерті на печі ханьки мняти та волам хвосту крутити, а воліють помірятися силою молодецькою своєю з потугою ворожою, з татариним лихим у чистім полі чи з турчином бундючним на буйних хвилях морських. Он де молодцеві місце!.. Чи волієш і сконати ледачим міщухом у запічку, як старий облізлий кіт?..

— Міщухом? — образився Павло. — Таж батько в мене січовиком був.

— Справді? — здивувався низовець.

— Щоб ти знав...

— А де ж він?..

— Або я знаю?..

— От тобі й маєш! А як же?..

— Мати казали, що, як я ще малим був, кинулися батько разом а нашими канівчанами наздогнати ногайців, що пожакували околишні села й хутора, та так і слід по них загув. Далі чули стороною, що подались аж на Запорожжя, а це сьогодні ваш старий полковник казав, що батько в Синопі в турецькій неволі, якщо живі ще...

— Як звали?

— Похил Василь.

Січовик на хвилину замислився, щось ніби пригадуючи.

— Ні, не чув... — мовив урешті. — Не знаю... Та й не дивина: сам я всього шість років як на Січі, а це ж було, сам кажеш, як ще ти був малий...

Двері наче вітром розчинилися, й у покій влетів Нухим, несучи перед себе печеню, хліб, солоні огірки, а за ним сам Лейба з горілкою, з поставцями, кубками й величезним дзбаном меду. Жидок примостив усе на столі, низенько вклонився січовикові й нечутно вислизнув геть.

— Вже! — промовив Лейба, розставивши посуд. — Доброго здоров'я, ївши й пивши!.. Якщо матимете ще в чомусь потребу, прошу гукнути в ці двері

За цими словами зник.

Запорожець наляв поставці оковитою, взяв свого, цокнувся з Павлом і мовив:

— Випиймо!

Пили й їли спочатку мовчки.

— То ти Похиленко, — врешті, сповняючи знову поставці, почав січовик, — Павло Похиленко... Ну, а мене дражнять Денисом Кригою... Кажуть, що занадто я холодний та розважний, тому, мовляв, дражнитимемо тебе Кригою. Крига, то й Крига, хіба мені що!.. На Січі всякого новака мусять перехрестити, хоч і не хоче... щоб потім ніхто вже не пізнав поза Січчю, про кого мова. Отже, й мене, Дениса Будяченка, зробили Кригою... Тож, мабуть, і твого батька з Похила зробили кимось іншим, тому й не дивина, що ні ти, ні навіть ненька твоя й усі, хто знав його, нічого про нього не чули... А що він у неволі, то це світова річ у козацтві: сьогодні всяк із нас вільним вітром у полі гуляє, турка, татарина й усякого бусурмена коле-рубає за віру православну християнську та за рідний край Україну, а завтра, дивись, — чужим-чуженицею в неволі бусурменській пропадає, визволителів із рідної землі виглядає, та, не дочекавшись, часто там і помирає...

— То буває, що й визволяють невольників? — раптом перебив Павло, затаївши духа.

Крига на якусь мить зупинив на нім свій пильний погляд і посміхнувся, ніби відповідаючи тим таємній думці своїй.

— Визволяють... чом не визволяють... Але не ті, що вдома по неньчиних запічках сили свої молодецькі марнують, а тільки ті, що в полі чи на морі з бурями б'ються.

— Це ти мені навздогад буряків? — насупився Павло, налив повного кубка медом і вихилив одним духом.

— Може, й тобі, пане-брате, — відповів січовик, а може, й сам собі. Скажу тобі лише одно, що коли б мій отець гинув десь у неволі, а я мав би турову силу, як оце ти, то наплював би сам собі межи очі, якби хоч зайвий день один висидів під материною стріхою!..

Парубок мовчав, але став ще хмурніший.

— Чи не до мислі тобі наше лицарське життя?.. Знаю ж і бачу, що тут до мислі, але не знаю й не бачу, що тебе вдержує тут?.. Скажи мені, мій приятелю, щиро, одверто: чого ти сидиш у Каневі, коли душею й серцем з нами?..

Павло — немовби не до нього річ — тільки важко дихав, наче тамував гнів на когось.

— Чом же ти мовчиш? Чи не маєш чого сказати? — правив своє Крига.

— А що я тобі скажу?.. — з серцем відказав Павло.

— Та ти чув, про що питаю?

— Ну то що, що чув!.. Скажу одно: рада б душа в рай, та гріхи не пускають.

Він знов налив кубка й винив.

Крига не спускав з нього важкого погляду й чекав, що він далі казатиме, але молодик сидів і мовчав, дивлячись кудись убік.

Гомін в корчмі не вщухав, навпаки — до всього почувся бренькіт струн, а далі й тупіт козацького танцю та вигуки. Задрижали стіни, задзвеніли кубки на столі. Січовик скривився з досадою.

— Розгойдалася січова воля... — муркнув він набік. — Тепер уже ніхто й нічим не

спинить, хіба хміль або сон зможе.

— У вас на Січі все так? — спитав Павло.

— Не все, а буває... Як щасливо з якогось походу вернутися та понавозять усякого добра.

— Хіба й там шинка є?

— В самій Січі ні, а поза валом січовим — аби гроші: всього знайдеться, як і у вас у Каневі. Ну, та сам побачиш, бо я певен, що тут ти не всидиш довго... Не таку вдачу маєш, та й силу твою тут нема де подіти...

— Може, й так.

— Не "може", а напевне так. Одного не розумію, які гріхи тебе не пускають.

Павло сердито зиркнув на Кригу:

— Чого лукавиш? Адже сам добре знаєш.

— Мати?

— Та й мати.

— А хто ж іще?.. Дівчина?

— Та й дівчина.

— А хто ж чи що ж іще?

Парубок спалахнув.

— Як то що?! — дратувався Павло. — А з чим, у чім і на чім дістануся на те дідче Запорожжя?.. На кожного з вас глянеш — лицар, вельможний пан — і не підступайся. За все життя не спроможешся вбратися так... Де вже нам!.. Шкода говорити!..

Павло махнув рукою й схилив голову на долоні. Голова йому з хмелю йшла обертом, і звичайна в тверезого рівновага кидала його.

— Кажі краще, про що хотів побалакати зо мною! — промовив він, повертаючись до низовця боком і підперши голову рукою.

Крига й сам бачив, що давно вже час було сказати головне, за чим привів парубка сюди, — власне, весь час він до цього й справляв розмову, — але все ще вагався розкрити карти зовсім, не знаючи, як сприйме це Павло, а вразити юнака було шкода, та й небезпечно. Але ж і до ранку не сидіти з цим...

— Та про що ж балакати? — розважно почав він. — Коли казати правду, то ми вже давно балакаємо про те, що треба... Ти хочеш зробитися січовиком, а я... хочу кинути січове товариство й записатися тут, у Каневі, в лейстровики...

Павло підвів голову і втопив у бесідника свій затуманений хмелем зір, що в ньому виразно заіскрилося вже неховане підозріння.

— Запорожжя, голубе, річ не проста, — казав далі низовець. — Для запорожця не може бути ні матері, ні дівчини; одна в нього родина — січове товариство, одна справа — козацький промисел, війна з бусурменом... Тож не думай собі, що зміг би двох зайців разом піймати: або ти січовик — і забудь про те, що тебе в'яже в Каневі, або лишайся при цьому, але викинь із голови й думку про неньку Січ, і панотець у церкві читає часом нам слово Боже: не можна двом панам служити, бо врешті якогось із них утратиш, коли й не обох разом.

Павло уважно слухав, дивлячись січовикові просто в вічі, а неспокійні думки, попереджаючи одна одну, вихором крутилися в голові.

— По мені бачиш, пане-брате... Ще шість літ тому я собі був простий посполитий у панів. Знадила запорозька воля; шість літ був у Січі — й не кепським братчиком, — про це спитай кого хочеш, — не раз бився завзято й у степах з невірними, й на морі...

Він налив кубка, взяв люльку з губи й одним духом спорожнив його. Помовчав хвилину, немовби прислухаючись до гамору й пісень, що доносилися з корчми. Скривився, як від прикрого вчуття.

— Так, — озвався нарешті, — ніхто не скаже, що був я поганий товариш, поганий вояка... так, ніхто, крім мене самого, але... там тільки побачив я, що помилився... Наоприкріло скоро все те... Я невдовзі побачив, хоч нікому не казав, що не про мене неспокійне те життя січове... Вневдовзі шашелем у серці почала точити мене туга за селом, за рідною стріхою, за землею, за всім тим, на що я, як лицар запорозький, мусів дивитися в погордою. Дивуєшся?.. Не дивуйся: я пересвідчився, що не самого мене їсть ота туга, лише не всякий навіть собі самому признається в тім. У боях та в гульбищах, у горілці топили тугу тую аж до старості, коли кого Бог карав і він не поляг у бої, або до каліцтва: коли тоді треба було виходити з товариства, то ніби аж радів старий чи каліка, вибирав собі на землях запорозьких захисний куточок і осідав там зимовником коло вимріяної в боях кривавих любої, спокійної селянської праці. Хто міг, женився навіть... Їхатимеш на Січ, то сам побачиш ці зимовники по дорозі. А я... я не хочу чекати аж до старості або каліцтва, бо вже тепер не в силі побороти в собі тую тугу... Та з якої речі!.. Хочу зараз — і вийду з товариства зараз, тим паче, що як вільно в нього входити кожному християнинові, так вільно й виходити... Вийду й, поки гарненько розглянуся, послужу в лейстровиках, а потім незабаром — на той бік Дніпра, на вільне, не панське господарство...

Тільки тепер почав Павло потроху розгадувати, куди гне низовець. Кинувши низове товариство, догадувався парубок, запорожець захоче одружитися з якоюсь дівчиною, бо яке ж господарство без вірної дружини! А на таку дружину він наглядів собі Орісю — це не інакше... Ба, витрішкуватий дідько, — не в тім'я битий!.. На якусь каліку кривобоку, рябу чи підсліпувату не натрапив...

— Казав би коротше, — перебив Павло, посміхнувшись, радий, що сам відгадав козацький замір, — що задумав оженитися, а за жінку взяти Орісю, а то бач, як здалеку заїжджаєш. Треба, мовляв, дурного міщука обчеркнути курячим зубом. Теж митець!..

Січовик засміявся.

— Та, правду кажучи, — промовив він, наливаючи обидва кубки й торкаючи своїм Павлив, — я якраз до цього підійшов, та ти, бач, перебіг мені дорогу. Пий!..

Випили.

— Ну, ну, кажи, до чого ти йшов, — парубок йому.

— Річ, бач, ось у чім... Ти хочеш на Січ, а я — тут зостатися. Тобі потрібна козацька одежа, зброя, а головне — добрий кінь, а мені — гарна дівка, щоб оженитися з нею.

Отже, й одежу, й зброю, й коня з сідлом я тобі дам, а за це ти — відкинься від своєї дівчини.

— Та ти що, — скипів Павло, — глузуєш, що міняєшся за людину, як циган за кобилу?..

— Стривай, козаче, не кипи! — спокійно зупинив його Крига. — Сам же хотів коротше — ну, а коротше як же сказати?.. Та й кинь ти забобони всякі, а кажи просто — згоден чи ні? Коли моє не в лад, я із своїм назад, а дівчина нехай сама вибере.

— Нічого їй вибирати — вона й так моя.

— Та ви що — заручені з нею?

— Не заручені, та будемо заручені, а тобі зась.

— А Запорожжя як же? Чи й жінку туди візьмеш?

— То не твоя журба, — буркнув похмуро Павло й відвернувся.

— Іносе, — промовив Крига якось убік і ніби потемнів на тварі. — Що правда, те не гріх... Ну, що ж — ще питимемо чи кликати жида?..

— Як хочеш, а я вже йтиму.

Павло підвівся й узявся за бриля. Запорожець і собі, муркнувши:

— Ні вже: разом увійшли, разом і вийдемо.

Він гукнув Лейбу й розплатився з ним. Жид, видимо, був розчарований.

— Чого так швидко?.. Я думав... такі молоді, такі лепські козаки... Може, дівчат покликати... Уй, які слічні дівчата!.. Правдиві паненки з...

— Пропади ти пропадом із своїми дівчатами! — визвірився на жида Крига, знайшовши нарешті, на кому зірвати невдоволення, що гризло його по нещасливій розмові. — Виведи нас краще цими дверима надвір, а то через корчму тепер і не протиснешся: ач, закурили як, і аж земля стогне!..

— Що пан хоче — козацька вдача, — відповів Лейба й через жидівську світлицю вивів їх у сіни.

Крига й Павло, обережно пробираючись поміж п'яними, вийшли на вулицю.

— Тобі сюдою, либонь, — махнув управо рукою низовець, — а мені в цей бік. Добраніч! Може, надумаєшся все ж таки, то знайдеш мене тут, між братчиками. Вони вертаються на Січ позавтрьому вдосвіта. Бувай здоров!..

— Добраніч! — відповів Павло.

Вони розійшлися і за хвильку злилися з темрявою.

А в корчмі гуляли далі.

IV

Запорожці не вирушили з Канева так скоро, як заповів, розлучаючися з Павлом, Крига.

Старший козацький дістав повідомлення, що за кілька день до міста прибуде сам польний гетьман, і якраз для того, щоб зустрітися з січовим полковником у дуже важливій і нагальній справі.

Відвідини такого високого й рідкого гостя, природно, викликали велику силу

всяких здогадів про ціль приїзду й безліч найрізноманітніших чуток; але що й як — до пуття ніхто, окрім старшого хіба та ще січового полковника, нічого не міг сказати. Навіть братчики не могли як слід догнупатись, у чім річ, і, сидючи в Лейбиній коршмі за кухлем пива, глухо ремствували на свого полковника й писаря. Про одно вони тільки з певністю догадувались, а саме — що січове товариство раптом стало для чогось потрібне панам, хоч вони на Січ завжди чортом дихали; а це — сам бундючний польний їде з ними на побачення. Лейба, дослухаючись до їхніх розмов, тільки в бороду посміхався, бо коли хто й знав усе докладно, то це лише він, а якими шляхами — хіба жид скаже?..

Коли кому до цього всього було байдужісінько, то це хіба тільки Павлові.

Другого по зустрічі з Кригою дня він і з дому не виходив, ходив як неприкаяний та все про щось думав.

Стара Василиха ще зранку, виходячи з дому на ринок із свіжими пиріжками та печеною рибою, помітила, що з "хлопцем" щось коїться непевне. Аякже: то було спить удосвіта, як мертвий, і не добудись парубка, а це — вернувся пізно вночі, а лежить на спині, голову поклавши на руки, й видно по всьому, що за цілісіньку ніч і очей не заплющив: встромив їх у стелю, ніби думаючи якусь важку думу, й навіть голови не повернув, як мати підійшла; хотіла була вилаяти, та подумала, що, може, в "дитини" голова болить, та ще, гляди, й на похмілля (не інакше, як із тими паливодами знов зійшовся й випив), то вже нехай вилежиться, Бог із ним, а то ще занедужає...

Але коли, вернувшись увечері з ринку, побачила, що Павло її сидить, як тума, на призьбі, уткнувши лікті в коліна й підперши похилу голову долонями, та не звертає на матір жодної уваги; коли, метнувшись до хати й оглянувшись по ній, побачила, що він не їв нічого й не пив, стара не в жарт затривожилась і вибігла з хати.

— Що тобі, Павлусю? — нахилилася над ним.

— Нічого... — буркнув, не ворухнувшись.

— Як то нічого! — аж руками в поли вдарила, за кудкудакавши сполоханою квочкою, Василиха. — Та ж у тебе, бачу, з самісінького ранку ріски в роті не було!.. Та підійми голову, чого похнюпився: дай подивитися на тебе — може, хворий ти, хай Господь милує, цариця небесна...

— Зовсім я не хворий, — промовив він, глянувши неньці в вічі, й якимось криво усміхнувся. — Вигадають...

— Та як же не хворий! — аж руками сплеснула Василиха, пильно вдивившись в нього, — Та ти змарнів зовсім, і очі позападали... Ой, лишенько ж мені!.. Чом ти не обідав, скажи мені?..

— Невже не обідав?.. — щиро здивувався парубок. — Хм... чудасія... Мабуть, їсти не хотілося.

— Та чого ж не хотілося?.. Ой Боже ж мій! Зурочили мені дитину, — щоб я з місця не зійшла, як не зурочили! А хто, хто?.. Не інакше, як оті харцизяки січові, оті характерники, бодай їм світа-сонця не діждатися більш! Ходи, синку, в хату та будемо хоч вечеряти — може, воно минеться, а ні — то бабу Мадачку гукну пошептати...

— Добре, добре, я зараз, — засміявся Павло, — обійдеться й без шептання.

Мати, зрадівши, що парубок трохи ніби повеселішав, заметушилася коло вечері та все бурчала й сипала прокльони на чубаті голови запорозькі. Припинила їх тільки за столом, за хлібом святим. Дивилася на сина, з якою охотою він їв, і потроху заспокоювалася. А все-таки цікаво було довідатися, що з ним.

— Десь учора ввечері був ізнову з отими гульвісами? — обережненько почала вона. Він ласкаво подивився на неї, не відриваючись від їжі, й засміявся.

— Був і не був, мамо, — відповів.

— Водись, водись з ними, вони напутять... Аякже... на все добре напутять... Батько завівся безвісті, а може, й на той світ, то й тебе напутять...

— Це правда, мамо, — помовчавши трохи, почав Павло. — Один уже казав мені, щоб кидав усе й їхав на Січ...

— На будячині верхи? — grimнула стара, знову дратуючись. — Сідало наколеш.

— Давав коня з сідлом, одержу, зброю й навіть грошей на дорогу.

— Ов?! Де це такий щедрий вирискався?.. Слухай їх, сину, — вони тобі й золоті зорі в небі подарують, тільки позбирати їх мусітимеш сам.

— Ні, мамо, цей навсправжки.

— Звідки це такий добродичинець узявся?.. А сам же як? Голим пішки побіжить на Січ чи коняці за хвоста вчепиться?

— Ні, — насміявся Павло, — сам він тут зостається в лейстровиках.

— Отакої! Мінємо шило на швайку! — мовила Василиха й раптом гостро вдивилася в сина, діткнута якимсь тривожним передчуттям. — А власне... чого це в нього до тебе саме така велика ласка?

Павло помовчав хвилю, спаленівши, як варений рак, а далі несміливо:

— Та... не знаю, як вам і казати...

— Кажи, кажи вже, коли почав: чого раки печеш?

Павло рвйним рухом відсунув від себе маску й насупився.

— Він побачив Орису й закохався в неї... от!

Василиха отетеріла. Вона нічого не зрозуміла.

— Яку Орису?.. Що ти мелеш півтора людського?

— Орису... вдови Обеременчихи Орису — не знаєш, чи що?..

Стара й ще не второпала.

— Гаразд... А тобі яке діло?

Павло спалахнув:

— Як то яке діло?.. Та ж то моя дівчина, а він: відкаснися, каже, від дівчини, а за це матимеш від мене й коня, й зброю, й одержу.

Василиха аж підскочила на місці.

— На якого дідька — не при хаті згадуючи — воно тобі... одержа тая харцизяцька та зброя?.. З жидами канівськими герці справляти, чи що?.. Чом ти не послав його під три вітри?.. Чи, може...

Страшна думка блискавкою протяла їй мізок, і вона з гострим підозрінням ловила

його блукаючий у замішанні погляд.

— Та... бачте... — почав він, то опускаючи, то підіймаючи очі, — він питав... той... чи до мислі мені січове товариство...

— Ага-а, ось воно що!.. І ти сказав, що до мислі?.. Кажі ж, чого замовк?..

В серці в неї кипіло, й вона, на превелику силу, здержувалася, поки випитає все.

— Авжеж, що до мислі мені, бо... кому ж воно не до вподоби! — зважився нарешті вимовити Павло й уперто глянув матері в вічі. — Але я не поїду з ними, бо... хочу одружитися з Орисею.

Мати ще трималася й удавано спокійно розпитувала далі:

— Так, так... А ти ж її... Орисю тую свою, питав: піде вона за тебе?

— Ні, ще не питав. Сьогодні хочу оце піти дізнатись...

— Ну, а як дівчина, що ви із своїм гонивітром низовим менжуєте нею, як цигани кобилою, піднесе тобі гарбуза?

Зір у парубка став ще впертіший, немовби аж скам'янів.

— Не піднесе... А як піднесе, то все одно життя мені тут нема.

— На Січ майнеш тобто? — промовила вона глухо й підвелась.

— Подамся, бо що маю тут робити?

Мати підійшла до печі, вхопила макогона.

— А оце бачив? — показала йому.

Павло засміявся.

— Облиште, мамо... Я не маленький. Самі добре знаєте, що це пусте...

— Та знаю ж, знаю... які тепер поставали... великорозумні дітки...

Зовсім несподівано для Павла вона кинула макогона під піч, піднесла полу хвартуха до очей і запхикала.

— Вигодувала... вилюляла синочка... нічого сказати... Гарна поміч... ста... старій неньці... Одного лиха година та нещаслива завіяла безвісти... Та ти що собі, ледащо, думаєш? — раптом визвірилася Василиха на сина, й сльози їй миттю висохли на розлючених очах. — Ти на Січ, а мати ж як? Попідвіконню?..

— Е, мамо, — спокійно підводячись і хрестячись у куток з образами, мовив Павло, — чого ж там — на кого?.. Адже ж не ви досі в мене, а я у вас на шії був. Не буде мене, то вам ще легше буде...

— Легше, — відповіла, прибираючи зо столу. — А вмиратиму — хто очі закриє?.. Розумний який зробився... Коли це? Сьогодні, мабуть, сидючи під хатою натщесерце?..

— А таки й правда, що сьогодні, — обізвався, посміхаючись, парубок. Він безмірно радий був: розмова, що її він сподівався з прикрим почуттям у серці, навіть трохи з острахом, розрядилася лише тихим дощем докорів та жалів. — Чимало я дечого передумав за цей день...

— Бачу, бачу, — як віддалений уже по бурі грім, гуділа мати, змітаючи в жменю крихти.

А він, осмілений несподіваною лагідністю неньчиною, правив далі — де й мова бралася:

— Що маю робити вдома, коли не оженися? Людей смішити гультяйством, чи що? Зледащю зовсім. Вам помагати у вашому ділі — не хлопська це річ, а жіноча... Ремества ви мене не віддавали чомусь учити змалку...

— Де ж би таки! Дитину, однісіньку, як мізинець, у чужі люди, — обурилася мати.

— Отже, й я кажу, що не навчили, а починати тепер — люди сміятимуться...

— А оженишся, то чим жінку годуватимеш? Чи й кралю свою посадиш мені на шию?..

— Передумав і про це, мамо...

— Що ж ти вигадав розумне?

— Попрошуся в старшого за лейстровика...

— А як не прийме?

— Прийме, — засміявся Павло, згадавши вчорашню пригоду біля козацького уряду.

— Якого ж йому ще козака треба!.. А не прийме — наймуся до старости за челядина... ну, та вже десь приткнуся, щоб заробити на жінку й на себе...

— А на матір?! — аж крутнулася з обурення стара. — Ще не оженився, та вже про матір забув, а як приведеш свою оту кралю, то матері й місця в хаті не буде! Знаю я їх, тих невісточок, що єдиначки в батьки-неньки: ні за холодну воду, а свекруха — слова накливо не вергни, зараз розприндиться й надметься, як миш на крупу, а то й синові наскаржиться та ще й накаже неньку бити. Ач, який лобуряка вигнався — в батька!..

Павло взяв був чумарку з жердки, щоб одягти мовчки під материне бурчання, але, почувши це, спочатку отетерів, а далі почав реготати, аж за боки взявся:

— Я? Бити?! Ха-ха-ха!.. Вас бити?! Матусенько моя рідненька, що ви говорите!..

Він ухопив її за поперек і, піднявши, як пір'їну, високо вгору, цмокнув у щоку й пустив на піл.

— Пусти, осоружний! — борсалася в його могутніх руках Василиха. — Пху! Навіжений!.. Не казала я, що лобуряка! Тепер цмокаєш, а тоді чим цмокнеш матір, як жінка наскаржиться, — люшнею або вилами?.. Ні, вже краще йди геть собі з отими гультяями на Січ, ніж матиме отут мені в моїй хаті краля твоя коверзувати! От що!..

Парубок трохи чумарки не впустив, почувши це.

— Де чорт не візьметься, та почне отут по-своєму, — правила своєї Василиха, пораючись коло ліжка. — Знівечить мені хлопця, нацькує на матір...

— Ха-ха-ха! — реготався Павло. — Ревнуєте мене до Орисі? Й хату ревнуєте?.. Таж ви її не знаєте як слід!

— Аякже, цяця яка!.. Не знаю... Знаю, голубе, оту руду Оберемчишину вирлату дівулю... Ходить, як пава, й набік не сплюне, пишна та горда, й не підступи!.. Знайшов золото... Куди це знов проти ночі? До своєї вирлоокої?

— Та до неї ж... Треба ж дізнатись...

— Нічого не треба!.. Сказала, і в хату не пущу — й не пущу!..

— Нічого, матусенько, помиритеся, аби тільки вона згодилась...

— Ось гляньте! — вдарила об поли руками Василиха. — Вона!.. А як мати не згодна, то тобі байдуже?..

— Добраніч, мамо! — кивнув головою Павло, надів бриля й потяг із хати.

Стара сердито подивилася йому вслід.

— Пху!... Синочок... Дві краплі води батько: і той волоцюга був, і цей такий самий... не держиться матері... Голівонько моя нещаслива, з такими батьками і з такими синками...

Почала поратись коло печі, помила начиння, принесла з сіней помийницю, вилила туди помий з рештками від вечері й винесла надвір, до хліва кабанові... І все бурчала, бурчала тихо собі під ніс. Часом бурчання переходило в жалібне скиглення та скаргу на лиху долю жіночу, на гірке самотнє життя. Вона вперше почула матернім серцем, що син уже виріс, а не "дитина", як вона звикла звати з немовляти, а коли виріс, то так і знай, що відрізана скиба від хліба.

Помила руки і вчинила на завтра на ранок. Надворі смеркло зовсім. Стара вдова засвітила перед образами лампадку й довго молилася в півтьмі, ставши навколішки серед хати: ревні сльози, непомітно для леї самої, текли по висохлому, худорлявому обличчі, зібганому коло очей і вуст у дрібні зморшки. Не за себе саму молилася: прохала в Бога покою з праведними для раба Божого Василя, якщо він неживий, і благала Милосердного, щоб поміг йому визволитися й вернутися додому, коли мучиться десь у неволі, — цебто молилася за те, про що жодній душі в світі ніколи б не призналася. Навіть синові... Дуже вже вразив колись, кинувши її, раб Божий Василь... Вболівала в молитві тихій і над долею "дитини" своєї, благаючи її від небесних можновладців усього, що тільки є на світі гарного.

А підвівшись і згадавши, куди "хлопець" її подався проти глупої ночі, знову почала бурчати та посилати всякі лиха на голови тих, що ніби її "дитину" з розуму зводять.

Згадала, що не засунула надвірні двері, вийшла в сіни й засунула. Довго поволі розбиралася, хоч і не було з чого, власне, врешті, перехрестившись, уклалася...

Довго не спала, крутилася на ліжку, покрекувала, зітхала...

V

Вдова Обеременчиха жила з дочкою Орисею сливе край села, в невеличкій, але дуже чепурненькій хаті з вишником перед нею, огороженим з улиці добрим (ще старий Обеременко заплітав) плотом. За хатою простягся великий город, на якому насаджено й насіяно було всякої всячини, і все те вже давно посходило й буйно розросталося та зеленіло, завдаючи господарям чимало праці й клопоту з полінням та доглядом. Тут же таки, недалеко за городом, у лощині належав їм величенький шмат поля, що частину його займав підмет з уже доволі високими зеленими коноплями, а решта красувалася густою, гарною темно-зеленою пшеницею. Весна була напрочудо красна, тому все аж раділо рости та тішити господарське око.

Був ув Орисі й ще один клопіт, але водночас і її пиха й гордощі: це маленький перед самісіньким вікном квітник. Правду кажучи, й було чим пишатися, бо не всяка з дівчат канівських могла похвалитися тим, що було в Орисинім квітничку: тут і різнобарвні рожі випиналися вгору, намагаючись усе перерости в своєму гоні у височінь: тут

кучеряві кущі півоній, мережеволисті чорнобривці духовиті; тут і блідо-зелені нагідки, що ось-ось засвітяться золотими свічечками, і червоні крокоси, й мак — не той, що на вгороді, а повний, що цвіте й червоно, й рожево, й біло, й усяко; по тоненьких тичках зеленіє-в'ється квасоля й горошок — теж не такі, як на вгороді, бо ті для спожиття, а ці для цвіту, для милування, а горошок ще й пахне ніжно так, гарно; була й красоля, й васильки, й любисток, і півники, й гвоздики — всього було. Школа тільки, що все то ще не починало цвісти, а лише зеленіло... А проте весна нестримно швидко розгортається, й не оглянешся, як усе почне цвісти одно за одним.

Мала Обеременчиха поряд із хатою комору, а в другій половині великого двору хлівець і в нім — двох кабанців і свинку; а в дворі — кури, гуси, качки — потроху, але всього було, oprіч коней та худоби: ці останні вже не на вдовине господарство.

Хоч і багато праці, клопоту, турбанини було в хаті й поза хатою, — ніколи було з ранку до пізнього вечора й угору глянути, — але не раз на день стара вдова ні-ні, та й спиниться, буває, й замислиться, кинувши оком на свою Орісю. Непомітно розквітла дівка, як повная рожа, налилася, як яблучко, гарна, як королівна, струнка, як тополя, гнучка, як лозиночка, тьмаво-золоті коси нижче пояса, над великими синіми очима густі, тоненькі, темні брови, а вустонька вишневі так і просять поцілунків. Мати Божа, Царице Небесна! Відверни від любої дитини всяке нагле лихо, не попусти лихий людині занапастити красу дівочу!.. Щоправда, змалку, ще як почало тільки дибати, вже навчала дитину, напучувала на все добре; пильнувала паче ока, коли дівча почало вирівнюватися, красуватися; та хіба тепер світ який! Незчуєшся, як налетить лиходій, закрутить голівку молоду солодкими, звабливими речами, спозираючи вроду її пишну та принадну, зобидить тяжко, скривдить, а потім повіється безвісти — шукай, вітра в полі!..

Ось чому переполошилася бідна вдова вчорашнього вечори, почувши від доньки, що за нею в темряві уганяв улицею якийсь низовець; тому й вчитала тоді напасникові хоч і звичайненько, та твердо, що нема чого, мовляв, походеньки справляти, коли ти не ледащо, а чесний лицар. Воно правда, що дівчина виросла горда та пишна й сама потрапить удержати таких лиходіїв на відстані, але хто не знає, що може накоїти тая пристрасть злочинна, коли опанує несамовиту людину до безумства. А врода ж Орісина — пху-пху! В добрий час сказати — хоч кого може з розуму звести. Інший може й на душогубство піти, аби свого доскочити. О Господи милосердний! Коли б уже боржій навинувся статечний, гарний молодик, що здолав би вродою своєю та любою, красною вдачею підбити горде серце дівчини й завершити щире кохання чесним шлюбом. Та й потреба конечно відчувається в мужній силі, в мужніх руках, а коли правду мовити, то й у розумові. Кепсько без цього на господарстві...

З усіх хлопців, що залицялися до її Орісі, ніхто не був їй у такій подобі, як удовиченко Павло. Щоправда, гультяй був, але це тому, думалося їй, що ні за що парубкові було рук зачепити вдома, тож і тинявся як неприкаяний і гуляв із ким попало знічев'я; а дай йому якось діло, щоб цікаве було для молодика, щоб захопило його всього, — вона певнісінька була, що де й гулі тії поділися б! Гострим, досвідченим

оком доброї господині бачила, що з нього вийшов би гарний, запопадливий господар, та ще при його здоров'ї. А до того ще й красень парубок, саме для її Ориси: пара вийшла б усім сусідам на заздирість та навдивовижу. Приглянулася й до того, що Павло, не вважаючи на його надмірну силу, вдачу мав дуже лагідну, донечку її любив щиро, всім молодецьким серцем, а матір, її, вдову Обеременчиху, шанував, як неньку рідну, — отже, можна було сподіватися, що не зобидить ніколи ні жінки молодой, ні старенької тещі.

Само собою розуміється, що знала, хоч і не так уже зблизька, й стару Василиху, бо хто ж у такому малому місті не знав би когось; знала й химерну, сувору навбач вдачу вдовину; знала й те, що Павла свого любить пристрасно, ревниво, аж до поглуму людського, і це трохи непокоїло Обеременчиху, вносячи якийсь нелад у вимріяний нишком, потай навіть від дочки, порядок одруження й майбутнього подружнього життя дітей. Орисина мати інакше й не уявляла собі зятя, як господарем на її господарстві; може, тому й серце її так прихилилося до безгосподарного парубка, що легко пішов би в прийми; але стара Василиха... хто знав її думки й заміри?.. Відомі всім були тільки її примхи та дивацтва.

А дочка? Чи знала Обеременчиха, що на думці в її єдиначки й що на серці в неї? Здавалось іноді, що знає, але бувало й так, що тільки руками розводила, нічого не розуміючи. Чи кохала Орися Павла так, як він її?.. Що потурала його впаданням коло себе, то з цим вона не ховалася; а от оскільки це потурання мало місце в її далекосяглих замірах — про це тяжко було поки що сказати щось певне. І мати терпляче чекала дальшого розвитку молодой приязні, тільки непомітно для молодят (власне, для Ориси), всякими обережними способами сприяючи їй.

Вже смеркало, коли мати з дочкою вернулися з городу. Повечеряли в хаті, й мати, обійшовши та оглянувши господарство в дворі, лагодилась до сну, а Орися нашвидку принесла з криниці води й поливала з глечика квіти. Вечір був тихий та гарний, і, не вважаючи на втому по довгим трудовим дні, дівчині не хотілося спати. Та й те ж іще, що вчора казала Павлові прийти, й він ось-ось заявиться. Можна було б на це не зважати й знов не вийти до парубка, подражнити його, помучити, але Ориси дуже кортіло розпитати про вчорашнього нічного гостя.

— Кидала б, дочко, своє поливання, — мати їй у вікно, — йшла б спочивати: навешталася, наробилася з отим полінням за цілісінький день, натомила... В мене й руки, й ноги як не мої, а в попереку — наче хто кілка загнав...

— Я ще не хочу, мамо, спати, — відповіла Орися.

— Де вже там не хочеш! То так здається, а схилиш голову на подушку, то незчуєшся, як і заснеш...

Але тут згадала Обеременчиха, що вчора, лягаючи, Орися закликала на сьогодні Павла, тому не вмовляла далі, а тільки сказала: "Ну, та Бог з тобою, тільки не барися", — й зачинила віконце.

Десь на другім кутку передмістя чувся веселий регіт, вигуки, а далі й співи — буяло молоде життя, як те шумне пиво, відганяючи сон-дрімоту в душні хати, на старечі

розумні голови, на застояну, холодну кров. А у вишнику відважно затьохкав завзятий співець ночі, викликаючи на співне змагання своїх пернатих сусідів.

"Гарно... ах, як гарно!" — замислилась Оріся, й нахилений над кущем півоній глечик застиг, нерухомий, в її руці.

Та й не мислі то були... Вчуття якогось неусвідомленого щастя в рості, в буянні, щастя, що переймало всю істоту, хотів ти того чи ні, викликало ніжні, як мрійний сон, рожево осяйні видіння, що й темінь вечора сповняли срібним, мерехтливим, прозорим сьайвом...

— Орісю? — почула вона приглушену позову від перелазу.

Затрепетала, як пташка, від раптовості й збудилася з солодкого марення.

— Ти, Павле? — озвалася. — Йди сюди.

Скрипнули в темряві ступійки в перелазі під могутньою ногою вечірнього гостя, а за хвильну його велетенська темна постать виринула з пійми перед дівчиною.

— Добри вечір! — привітався напівголосно, скинувши й знов насуваючи на голову бриля. І дивно було Орісі, й радісно разом, що голос велетня ніби, як їй здалося, тремтить... Чула в тім і повагу — де повагу — побожність! — до себе, й його якийсь незрозумілий страх перед нею...

"Боже! — мигнула блискавкою думка. — Такий дужий і боїться мене!.."

— Добри вечір! — відповіла й засміялася вголос на свою потайну, бистру думку, дрібно-дрібно, гарно-гарно, ніби урвала й розсипала по тихій воді разок намиста. — Не поломив перелазу?

— Ні, Орісю, — засміявся він і собі.

"Чого в нього голос тремтить? — подумала знов і знов засміялася. — Змерз, чи що?"

Взяла відро й глечика й занесла в сіни. Вийшла знову, витираючи руки хвартухом.

— Ну, чом же не кажеш, чого прийшов на ніч глядя? — запитала, вдаючи невдоволену. — Прийшов і мовчить.

А йому й справді немовби язика відібрало, хоч добре ж знав і не забув, чого йшов. Взагалі волів би все мати її коло себе, спозирати красу її безвічно, але мовчки, бо бентежився, балакаючи з нею, та й що можна додати словами до того щастя, що грало в нім від її близькості!.. Сьогодні прийшов би, якби й не покликкала була, бо ж мав справу, що про неї конче мусів говорити. Сам себе підбадьорював у думці, підстьобував думкою, як батіжком, і, проте, мовчав. Може, й найбільше саме тому, що справа була надто нагла й зачіпала головне її.

— Он той... учора... — почала знов, упадаючи в звичайний з ним поглум, — видно відразу, що молодець, — де й речі взялися, хоч і заговорив уперше тільки...

Це дошкулило. Раптом забалакав.

— Та я, Орісю, й прийшов... правду кажучи... побалакати... Про все з тобою... сьогодні... Завтра вже той...

"От лиха година! — думав уводночас, досадуючи сам на себе. — Наче не мій язык..." Обличчя її він не бачив як слід у темряві, але відчував, що воно насмішкувате, й гаряча кров заливала йому твар.

— Ну? — підстьобнула його.

Помовчав хвилику, важко дихаючи, далі — як у прірву зірвався, заплющивши очі:

— Орісю... я прийшов... той... Давай поберемось!..

Вимовив врешті, а сам аж голову вбгав у плечі, ніби обуха по тім'ю сподіваючись.

Сміх застряв у неї в горлі... Всього сподівалася сьогодні, тільки не цього. Аж хитнулася від нього, серце забилося, як спіймана пташка. Відчула, як спаленіла аж до вух.

— Ти... ти що ж, — вимовила нарешті згорда, — хочеш, щоб я пішла?

— Ото, хай Бог милує! — кинувся він на місці й благує простягнув руки. — Таж у мене тільки й той... що тебе бачити біля себе, а ти...

— Що це тобі на думку спало? — промовила по хвильці спокійніш і поважно. Оріся відчула, що це не пустота звичайна парубоцька, що з Павлом щось діється, а що саме — поки що не в силі була збагнути.

— Та мені, Орісю, — говорив уже сміливіш, — інакше й не приходитьсь... Так випало, що або сьогодні дізнаюся, чи ти вийдеш за мене, або подамся на Січ.

— На Січ?! — здивувалася ще більше. — Чого?.. А мати ж як?

— Мати?.. Так і будуть, як досі були... Що я їм?.. Вони мене хлібом годують, а не я їх.

— Добрим хвалишся.

— Я не хвалюся, Орісю, а так воно якось сталося... Та я ж навідуватимусь додому, якщо поїду... А коли б не поїхав і зостався, то... тільки заради тебе...

— Ні, Павле, — перебила рішуче, — так не буде... Я не держу тебе...

Помовчав хвилику.

— Нелюбий я тобі?

— Ні, не те... Не думала ще про це... Ти не сердься на мене... Просто я ще не хочу віддаватися... рано ще...

Раптом засміялася й казала далі:

— Не надівувалася, не нагулялася ще в неньки... Та їдь, куди надумав, а я подивлюсь, який з тебе козак вийде...

Оглянула темну поставу його з голови до ніг.

— Так собі міркую, що не в послідніх, ха-ха-ха!.. Їдь, їдь, Павле, заживеш козацької слави та, мабуть же, й багатства.

— А ти тим часом заміж вийдеш за якогось багацького сина, — процідив крізь зуби похмуро, але здержливо.

— Може... зарікатись не буду... Чи можна знати, що завтра буде? А серця не вмовиш, коли притьма забажає...

Сміялася ще, а серце боляче щеміло: гамувала його сміхом.

— Ну, то прощай, Орісю, — промовив понуро. — Дай хоч руку на розлуку...

Він міцно стиснув тоненькі, теплі пальчата її й важко зітхнув:

— Покохав я тебе, голубко, паче всього на світі, та... Ат! — махнув рукою. — Бувай здорова!.. Згадуй часом, може, десь мені легко гикнеться... Вклонися під мене неньці...

гарна вона в тебе й до мене все ласкава була... Прощай?..

Повернувся, зігнувшись, і злився з темрявою.

Що з Орисею?..

Відчула раптом, як здавило всередині, й кров відхлинула від серця, а земля захиталася під ногами.

— Павле! — зойкнула не своїм голосом, почувши, як заскрипіли ступійки на перелазі. Зляканий соловейко урвав своє тьохкання, дослухаючись до шепотів ночі. Мати прокинулася на ліжку, теж прислухалася, перехрестилася, думаючи, що то вві сні їй учулося, й знову заснула.

Павло швидкою ходою вертався до квітника, стривожений не в жарт. Серце йому трохи не вирвалося з грудей. Почувши знайому важку ходу, Орися кинулася назустріч і повисла йому на грудях.

— Любий... милий, коханий мій, — щебетала крізь сльози, а він, щасливий до безкраю, обняв її своїми могутніми руками й вів до хати. — Не їдь... не треба... Тоді тільки, як ти зник у темряві, відчула я, яка без тебе самотня, й той... який ти мені любий... Не поїдеш? Ні?..

— Не поїду, серденько, не поїду... Хто ж від свого щастя тікає? — говорив, пригортаючи й цілуючи її, — Який я щасливий... так зненацька... несподівано...

— Я побалакаю завтра з ненькою й скажу тобі ввечері, гаразд?

— Гаразд, гаразд, голубко, — я на все згоден і ждатиму, скільки сама схочеш, бо ж я знаю тепер, що ти моя й ніхто не відбере тебе в мене...

Соловейко, заспокоєний тим, що тривога була даремна, засвистав на добраніч ще голосніше.

На другім кутку співали дівчата й хлопці...

Крига марно чекав цього вечора в Лейбиній корчмі.

VI

Польного гетьмана привітав Канів за два дні тільки.

Приїхав із малим шляхетним почетом із кварцяних старшин та з сотнею кварцяних жовнірів. Ні обозу, ні гайдуків, ні слуг: про це все мав подбати староста канівський, що врочисто зустрів гетьмана геть-геть за містом і разом із козацьким старшим та січовою старшиною супроводив через усеньке місто аж до свого уряду.

Тому, що за січовим звичаєм старшина сама не мала права приймати жодних важливих рішень без товариства, перед старостинським урядом зібралося з нагоди прибуття польного гетьмана все січове товариство, що наїхало в той час і гуляло в Каневі. Не знаючи, в чому справа, чого жадає від товариства польний, низовці зустріли його і його почет мовчки, вишикувані на своїх румаках, у повній зброї, півколом на майдані перед самим урядом.

Увесь майдан укрито було цікавими. Коли високий гість під'їхав на своєму білому арабові до січовиків, а кварцяники покрилися в старостинським великим дворі за довжелезними стайнями та надвірним будівництвом, цікавий натовп присунувся ближче,

щоб чути, про що гетьман говоритиме з січовиками; а січовики теж чекали цього з цікавістю, хоч були похмурі й не ховали на обличчях свого виразного недовір'я та підозри.

Польний згорда привітався й став до товариства якимсь боком, а передом до натовпу більше, ніж до тих, що до них мав справу. Видно було з усього, що гетьман ненавидить козаків з усього серця панського й глибоко зневажає їх, а коли й приїхав, щоб єднатися з ними, то лише тому, що примушений був якимсь наказом згори.

А говорив він про те, що найясніший король, піклуючись із ласки монаршої про своїх підданих днями й ночами, звернув свою увагу й на кількарізкові прохання Війська низового Запорозького, обіцяючи його задовольнити в повній мірі, коли військо січове й надалі лишиться в покірному послушянстві в його королівській мосці й Речі Посполитій польській. Говорив далі про те, що про це вже освідчено уряд Січі Запорозької й що Військо Запорозьке з великою вдячністю прийняло новий вияв монаршої милості й з щирою відданістю й готовністю обіцяло свою лицарську поміч у війні з турками, що її королівська величність має розпочати в найближчому часі.

При цій звістці кінними лавами прошумів глухий гомін не то здивування, не то задоволення, та гетьман на це навіть голови не повернув у їх бік, а, пасучи очі дівчатами з рясного натовпу, правив, як завчене, далі... Найяснішому королеві відомо, що український народ, пам'ятаючи великі милості й високу ласку до себе королів польських, пам'ятаючи їх щирі приязнь і любов, з великим піднесенням прийняв звістку про війну з невірними там, де про це вже стало відомо, й на випадок потреби запрягся офірувати для цього не тільки майно, а життя своє. Він, його королівської мосці польний на всю Україну гетьман, певен...

Високий речник давно вже не спускав очей з якоїсь постаті в стовпищі цікавих міщан, врешті не витримав, кивнув одному із старшин свого почету й, коли той запобігливо під'їхав до нього своїм конем, то він, злегка нахилившись із сідла, щось зашептав до старшини, урвавши промову, і показав йому очима на натовп. Старшина так само метнув зизим оком, не міняючи постави, на міщухів, подлявся мить, кивнув головою, посміхнувшись, і хутко від'їхав геть у старостинський двір, а польний, немовби нічого не сталося, казав далі. Він певен, що такими самими почуваннями горять і лицарі війська його королівської мосці запорозького, а тому, вертаючись оце тепер негайно на Січ, не тільки прихилитимуть по дорозі людність до готовності звоювати бусурменів, але й затягатимуть затяги з колишніх досвідчених козаків, з виписчиків, та й з молоді, для посилення й збільшення Війська низового Запорозького, на яку ціль хоч зараз мають одержати кошти з його, польного гетьмана, військового скарбу.

Все далі не спускаючи очей з якогось місця в натовпі міщанським, додав тим самим одноманітним, байдужим голосом про те, що він, польний гетьман, знаючи заслуги перед отчизною й непохитну вірність Речі Посполитій січового лицарства, сподівається, що й цей свій малий і тимчасовий обов'язок присутні оце тут низові вояки виконають якнайкраще, оправдуючи тим високе до них довір'я його королівської мосці, Речі Посполитій польській й його, свого польного гетьмана.

Скінчивши своє слово до зібраних для вислухання його запорожців, він і після цього навіть не глянув на козаків, а смикнув за повіддя свого араба й від'їхав геть до староства. Почет його, опріч запорозького полковника й писаря, від'їхав слідком за ним. Запорожці як слухали високого гостя мовчки й не рухаючись, так і лишилися ще якусь хвилю на місці, похнюпившись і роздумуючи.

— Ну, що ж, панове-браття, — розбив нарешті тишу старий полковник, — перш ніж маємо щось відказати ясновельможному, мусимо відбути раду!..

Глухий гомін згоди був йому за відповідь, а далі, з наказу полковника, січовики ладними лавами від'їхали геть за полковником. Почали розходитися поволі й міщани, обговорюючи те, що бачили й чули.

Був і Павло в юрбі цікавих. Здалеку розпізнав у квітчастій зграйці міських дівчат Орису й поклав собі конче підійти до неї, коли люди розходитимуться, й провести додому; тому, як тільки рушили з майдану запорожці, він почекав, поки стало вільніше, підійшов до неї й привітався.

— Додому, Орису? — спитав.

— Ні, — відповіла, — ще не зараз... мушу зайти ще до Катрі...

— Ну, то нам по дорозі... Проведу тебе. Довго там будеш?

— Не знаю...

Павло тепер тільки помітив якусь непевність в її очах, якусь тривогу в голосі й збентеження.

— Що з тобою, голубко? — зважився запитати. І в голосі його вона відчула стільки щирості, теплого спочуття й ласки, що мимохіть сльози навернулися на очі й захотілося, як малій дитині, поскаржитись йому. Але на що поскаржитись, коли й сама до пуття не знала, що саме бентежило її серце?..

— Я не знаю, Павлику... — нарешті промовила, відвернувши обличчя вбік і ховаючи сльози. — Ти, мабуть, бачив... я стояла з дівчатами... а він усе на нас позирав... наче, крім нас, нікого не було на майдані...

— Хто, Орису? — здивувався парубок...

— Таж той... що оце допіру приїхав...

— Польний?

— Еге ж.

Павло нічого не розумів.

— Ну то що, що позирав?

Вона мовчала хвилю, не повертаючи голови.

— Дівчата сміятись почали... То на тебе, кажуть, Оришко, зиркає той витрішкуватий пан... Я не знаю... але... глянула на нього... й мені здалося, що... на мене... Й серце в мене впало з переляку... Відвернулася, стала боком, але гляну на нього, а він... очей не спускає...

Павло нарешті зрозумів, у чому річ, і весело засміявся.

— Оце й усе?..

Вона здивовано глянула на нього, а далі й сама засміялася, й уся подія раптом

здалася їй тільки смішною.

— Серденько, — говорив тим часом парубок, — таж на кого йому було й дивитися, як не на тебе, коли ти найкраща з усіх?.. Чи боялася, що зурочить?..

— Ат, вигадай! — удавано розсердилася дівчина, — Всім така гарна, як тобі...

Вони вийшли на майдан, що на нім кілька день тому Павло воював з лейстровиками городовими.

— Ось прийшли, — додала вона, — тепер іди геть! Приходь увечері...

Кивнувши голівкою парубкові, вона бистрою, легенькою ходою зійшла на ґанок і зникла в Катриній хаті.

Він мовчки провів її закоханим поглядом, далі посміхнувся на якусь власну думку й потяг додому.

Сонечко сідало за недалекі гори. Довгі тіні слалися по землі, приймаючи часом найдивовижніші обриси. Спадав поволеньки денний вар, і від Дніпра дихало приємною прохолодою. Безлюдний до того майдан почав потроху коमाшитися людьми: верталися з порожніми кошами; висипала загнана спекою до хат дітвора й весело бавилась серед просторого майдану; а з хат повиходили розварені духотою обивателі й прохолоджувались, або сидючи на ґанках, або походжаючи в тінях садочків та позираючи байдуже на місто і його мляве, сонне життя.

"Десь і мати досі вертаються, — думав, ідучи, не поспішаючи, Павло. — А може, вже й удома... На старостинськім майдані не бачив їх... Мабуть, ще не спродалися тоді й не хотіли кинути діло на ринку, щоб подивитись, як зустрінуто польного. Та й не цікаво їм, а тепер поготів... Усе сердиті й не заговорять як слід... лаятись навіть перестали..."

Це була правда. Стара Василиха, почувши ото від свого єдинака про його заміри, як води в рот набрала: говорити — говорила хіба тоді, як уже дуже треба було про щось у хатніх справах, і то одно-два слові а вже щодо лайки, то наче забула як лаються. Старенька цілком доцільно для себе міркувала, що її бурчання й лайка у великій мірі виявляє, що син для неї далеко не байдужа істота, а вона якраз цього після того пропам'ятного вечора й не хотіла виявляти: ти так мовляв, — хочеш змінити мене на молоду жінку, то й я ж до тебе так само: чи є ти, чи нема — мені байдуже.

Згадавши це, Павло посміхнувся: він добре тямив, що мати любить його паче життя й навіть сердиться тому, що любить дуже, ревнує до інших. Усе це було б нічого: посердиться, мовляв, та й перестане, більш копи лиха не буде, — та трохи дратувало його спокійну вдачу те, що йому треба було тепер остаточно й докладніш побалакати та обрядитися з ненькою про сватання, а ненька — хоч не підступай.

— Агов! — почув зненацька за собою, а обернувшись, побачив, що його наздоганяє Крига. — Постривай, пане-брате!..

Павло став.

— Оце добре, що натрапив на тебе, — сказав січовик. — Здоров! Куди ти — додому?

— Та додому ж, — відповів Павло.

— Ну, гаразд, то я трохи проведу тебе.

Вони пішли.

— Так і не прийшов другого вечора, як ми тоді так чудно зустрілися, до корчми... А я чекав... і, признаюся, нетерпляче чекав...

— Не було чого, — посміхнувся Павло.

— Я так і догадувався. Тобі подала слово?

— Подала мені.

— Щасливий...

В його голосі забринів тихий жаль і смуток. Павло скося глянув на козака й мимохіть відчув у серці спочуття до недавнього супротивця.

— А ти що?.. Вертаєшся на Січ? — спитав по хвилі — Коли вирушають ваші?

— Та вирушають завтра вдосвіта, — відповів Крига, — але я остаюсь. Я ж казав тобі, чого саме.

— А як же ж той... — здивовано почав парубок і урвав, замовк насупившись.

— Про що ти?.. Може, про дівчину?..

Крига махнув рукою.

— Глибоко зачепила моє серце — це правда, але я, пене-брате, не з тих, що нахрапом лізуть навіть туди, де їх вітають носом об лаву... Потрібна мені не любка для втіхи, а вірна, статечна дружина, добра господиня на господарстві, кукібниця до нього та гарна мати дітям. Чого ж би я ліз притьма до дівчини, що серце своє віддала другому?.. Ну, та що про це говорити! Багато я за цей час передумав і сказав собі врешті: коли щось замислив чесно й поважно, то й чини чесно й поважно, бо дурні витівки та пройдисвітства до добра не доведуть. Остаюся я, пане-брате, як і казав уже, але знайду собі іншу дівчину, щоб не тільки вона мені, а й я їй до мислі був... Балакав уже із старшим: охоче приймає в городові козаки. Наші сердяться, та що чинити: чоловік робить, як йому краще, а не як комусь там подобається.

Павло став.

— Чого ти? — спитав здивовано Крига. — Чи це вже ми прийшли?.. Це ваша хата?..

Павло підтакнув.

— Ну, то бувай здоров, пане-брате!.. Дуже радий, що побачився з тобою, а то все чекав і не знав, на яку ступити в цій справі... Отже, ти махнув рукою на Запорожжя?.. Як так, то ще зустрінемося не раз. А то, може, й на весілля покличеш, — засміявся січовик.

— Чого ж, — засміявся Павло, — дай Бог діждати, то й покличу.

— Спасибі, пане-брате, прийду... Ще й затанцюю на весіллі...

В цю хвилю поуз них пройшла з кошиком Василиха, кинула на запорожця сердитий погляд і, грюкнувши хвірткою, ввійшла у двір.

— Ненька твоя, либонь? — спитав Крига, проводячи стару очима.

— Еге ж.

— Бачив тоді, як на тебе напали городові. Й тоді сердита була.

— Вони таки не дуже вподобали вашого брата січовика — все за те, що батько пішли на Січ та й слід по них загуб.

— Так, так... Ну, прощай.

— Добраніч.

— А коли б той... — казав, відходячи, Крига, — замір свій ти чомусь перемінив і тобі все ж таки заманулось би важити січової волі, я від того, що казав, не відрікаюся...

— Не бійсь, не переміню! — махнув рукою, засміявшись, Павло, — А тобі моя порада, пане-брате: викинь із голови все це й заспокойся. Будемо приятелями.

— Хм... — муркнув Крига й почухав потилицю. — Може, й правда... Прощай!..

Пішов, побрязкуючи шаблею.

Почало смеркати. Павло ввійшов у двір і заціпнув хвіртку на заціпку. Мати поралася мовчки коло хліва, що з нього чулося задоволене кректання кабана. Павло ввійшов у хату й засвітив свічку. На столі вже було приготовано до вечері, але тільки для нього. Ввійшла Василиха.

— А ви вже хіба повечеряли, мамо? — спитав він, посміхаючись.

— Сідай он і жери мовчки! — визвірилася стара й почала банити руки, буркочучи під ніс — Повечеряла... Чи не ти тую вечерю приготував?..

— Не журіться, мамо, — казав, сідаючи за стіл, Павло, — ось оженюся, то невісточка все гарненько готуватиме...

— Що?! — аж крутнулася Василиха на місці. — А щоб ти не діждав, щоб отут, у моїй хаті, поралася твоя вирлата нечупайда!..

— От тобі й маєш! — вечеряючи, правив спокійно парубок. — То ви не хочете, щоб я з Орисею побрався?

— Про мене, — відвернувшись від нього й витираючи руки, бурчала вже спокійніше стара мати, — хоч із відьмою з Лисої гори... А до хати й господарювання зась!..

— Хм... А я думав оце побалакати з вами та попрохати вас, щоб ви поклопоталися знайти когось за старостів...

— Аякже!.. Так зараз і полечу по сусідах.

— Бачу, що не любите ви мене...

— Аякже... чи нема за що любити!..

— Ну, то що ж я маю діяти?.. Мушу дати вам спокій і не мозолити очей.

Мати з підозрінням повернула голову й глянула на нього:

— Тобто?.. У прийми підеш, чи як?

— Соромно в прийми йти, хоч мати Орисина й не від того...

— Ще б пак!

— Завтра вдосвіта вертаються на Січ низовці...

— То що? Хай їдуть хоч і безвісти!..

— Піду оце попрощаюся а Орисею, скажу, що ненька не хотять її за невістку, а тоді...

— Що тоді?

— Вернуся з вами попрощатись, прохатиму благословити в дорогу — та й собі з низовцями на Запорожжя.

Василиха іспитуюче глянула на сина довгим поглядом, не сказала нічого й почала

вчиняти на пиріжки. А він скінчив вечеряти, встав із-за столу, перехрестився, подякував неньці й узявся за бриля.

— Чи не того й прудиус отой січовий стовбичив оце з тобою перед ворітьми, як я додому верталася? — не дивлячись на сина, почала стара.

— Та того ж, — відповів Павло.

— Ледащо прокляте! Збаламутив мені хлопця... А дівчина ж як?.. Лишаєш на поталу тому харцизяці?

— А що маю робити? Коли ненька той...

— А щоб він не діждав!.. Ненька... А ти дуже прохав неньку, щоб дозволила тобі шлюб узяти з дівчиною?..

— Та як же не прохав?..

— Хіба так просять? "Хочу одружитися я Орисею"... — перекривила вона Павла. — "Хочу"... Добрі діти у вітця-неньки поради шукають, кого їм узяти, а діставши тую пораду, благословення благають на чесний шлюб, а то — "хочу"...

Всередині в парубка все грало від свідомості перемоги, але він стерігся виявити це перед примхуватою матір'ю; навпаки — удав винуватого й покірного неньчиній волі.

— Матусенько! — скрикнув із великою, щирою розпукою. — То ви тільки через це так гніваєтеся на мене?..

— "Через це..." — буркотіла стара, не дивлячись на нього. — Може, не було за що?..

Впав навколішки:

— Простіть мене, дурня-неотесу, що не знав звичаю й забув про шанобу! Богом присягаюся, що чинив неумисне... Забудьте, перемініть гнів на ласку: благословіть на чесний шлюб із Орисею.

Стояв так із простягненими до матері руками, тримаючи бриля в одній, й дивився на неньку благущими очима.

Василиха не квапилася: вона й задоволена була в матерніх гордощах, але й не хотіла виявити це відразу — нехай, мовляв, лобуряка не думає, що серце материне — таке собі щось, ніщо, жарт!.. Мовчала, пораючись біля печі, й не дивилась в його бік.

— Матусю! — знову Павло по паузі.

Потривала ще хвилю, врешті зміркувала, що може переборщити в такій покуті й тим стратити такий несподіваний, почесний та вигідний шлях до відступу з позиції, на яку так далеко загнало її примхливе серце, і промовила вже трохи м'якшим голосом:

— Гаразд, гаразд — "матусю"... Як припекло, так і "матусю", а то... Буде вже тобі колінчити!.. Нехай уже Бог благословить, коли таке діло...

— А ви, матусенько?!.

Повернулася сердито й зиркнула на нього:

— А я старша за Бога, чи що, що піду йому наперекір!.. Уставай, кажу, чого колінчиш!..

— А як же той...

— Не твоє діло! Сама все зроблю! Чи будеш мене вчити? Встань, кажу!..

Та парубкові вже не треба було наказувати далі: буйна радість і глибока вдячність

вмить поставили його на бистрі ноги, метнули ним до матері... Він ухопив її, як малу дівчинку, попід руки, підняв угору...

— Ой, матусю моя ріднесенька, які ж ви хороші!.. Далі притиснув міцно до грудей своїх і дзвінко поцілував у щоку.

— Та ти не казися, лобуряко! — зойкнула стара. — Трохи костей не потрошив старих, ведмедю дикий!.. Оце випестила тура на своє лихо...

Та Павло вже не чув, як бурчала мати. Кинувши на голову бриля, він вихором винісся з хати.

VII

"Гей, гей по каміннях
бистра хвиля рине!.." —

розляглося темного вечора знайомою нам вулицею передмістя, гвалтуючи по міщанських дворах сонних собак.

У вдови Обеременчихи й серце впало... Стояла коло перелазу, пронизуючи старими очима навісну темряву, вся охоплена несвітською тривогою за дочку. Як пішла по обіді дивитися на те вітання польного гетьмана, та й досі не вернулася. Думала спочатку мати, що Оріся загаялася в старшої дочки, але чого ж би? Та й не така вона, щоб гаялася залишне, а надто вночі, й завдавала неньці турби та клопоту. Ще була невеличка надія на те, що забарилася десь на вулиці з парубком (сказано, молодість!), але коли почула оце добре знайомий Павлів голос, — знала ж, що цею піснею Павло завжди викликає дівчину, — то відразу догадалася, що Орісі з ним нема, й ноги в неї затрусилися.

— Мати Божа! Де ж вона? — зойкнула старенька.

— Це ти, Орісю? — почулося поблизу, й перед нею стала темна постать вечірнього доньчиного гостя.

— Ні, Павле, це я, — відповіла, й голос її забринів сльозами.

— Добрий вечір вам, паніматко! — звичайно зняв бриля й низенько вклонився парубок. — Виглядаєте кого?

— Таж виглядаю, голубе, та ніяк не діждуся. Як пішла по обіді, то й досі нема додому...

— Хто?! — вжахнувся Павло. — Оріся?

— Та вона ж... Думала, в Катрі загаялася, та пізно вже дуже... Чи не сталося з нею чого?.. Й серце в мене не на місці... Пішла б пошукала, та хати нема на кого кинути... Боже мій, Боже мій... Страшно мені чогось...

Павло слухав і не слухав. Всякі думки бистрим вихором закрутилися в голові, а серце чомусь болісно застогло. Був приголомшений нежданою звісткою.

— Я, паніматко... — наважився врешті, — надвечір бачився з Орісею перед староством... як польного зустрічали... й привів її до сестри, а сам пішов додому...

— Ну, бачиш... Але не залилася ж вона ночувати там... Цього ніколи не було...

— Та, мабуть же, не залилася... Не забула ж вона, що вдома ненька тривожиться

сама... Та й мені казала, щоб прийшов увечері...

— Боженьку! — сплеснула в розпуці руками Обеременчиха, втративши цілком останню надію, й сльози градом покотилися з очей.

— Постривайте, паніматко, — промовив, опритомнівши нарешті, Павло, — ось я збігаю до Катрі та дізнаюся...

— Збігай, серце, збігай, — зраділа крізь сльози мати. — А як нема, розпитай у людей, кого зустрінеш... О Господи милостивий, що з нею, що з дитиною?.. Може, якийсь напасник зобидив... Може, отой... січовик, що уганяв за нею кілька день тому?..

Павло слухав неньчин лемент тихий, і серце краялося йому на шматки. Він мав уже свій здогад про зникнення дівчини, але не висловлював його, щоб не вбити матері на місці, — такий страшний був той здогад навіть для нього самою.

— Ні, паніматко, це не січовик, — сказав лише, а далі додав: — Ідіть спочивайте з Богом, а я вам Орісю приведу.

Обеременчиха витерла хвартухом очі, хотіла ще щось сказати, але тільки почула його важкі кроки в темряві, що все далі затихали; вона перехрестила його вслід, постояла ще хвилю й, потихеньку квилячи та нарікаючи на долю, вернулася до хати, але не спочити — де там!..

У Катрі вже не світилося, коли Павло підійшов до хати. На майдані було темно й пусто; тільки у вікні козацького уряду блимало тьмяне світло. Від Лейбиної корчми чути було невиразний гомін та бухкання бубна. На небі — ані зірочки: всеньке небо покритися за темними громовими хмарами. Було душно...

Павло швиденько зійшов східцями на ґанок і застукав у двері; сам поглядав на віконечко й прислухався. Знов застукав. За кілька хвиль у вікні блимнуло світло, а з хати в сіни рипнули двері.

— Хто там такий? — пізнав Павло голос Максима, Катриного чоловіка, ремісника з канівської шаповальні.

— Це я... Павло, — відповів.

— Який Павло?

— Та Павло... Похиленко...

Заскреготав засув, і на порозі виринула з темряви сіней постать людини в білій сорочці.

— Добри вечір! — привітався парубок.

— Доброго здоров'я... Чого тобі, Павле?

— У вас нема Орісі?

— Маєш! — розсердився Максим. — Та ти при розумі, парубче, що...

— Та постривай-бо, — почувся з сіней Катрин голос, — чого нагороївся замість розпитати. — Що сталося, Павлику? — запитала лагідненько, а в голосі почулася тривога.

— Та Оріся досі додому не вернулася...

— Ой, лишенько — скрикнула молодиця і стала на порозі поруч із чоловіком.

— Мати страшенно турбуються, плачуть... Послали мене запитати у вас...

— Таж вона пішла від вас, як тільки смеркло... Боже ж мій! Що ж це таке?.. Максиме!.. — звернулася до чоловіка.

— Дивно, — почухався той. — Де ж вона поділася?

— Постривай, Павлику, я щось накину на себе та підемо вдвох до матері...

— Ні, — промовив парубок, — ви йдіть, а я загляну ще в одне місце, щоб часу не згаяти.

— А що хіба?

— Та я ще нічого не знаю, а довідатись треба ж... Добраніч!..

Павло бистро зійшов східцями з ганку й зник у півтімі. Катря вбігла в хату й почала хутенько убиратись. Максим одягся теж. Вони загасили світло, замкнули двері й швиденько подалися до матері.

Парубок увійшов до Лейби в двір і почав шукати очима між січовиками Кригу. Побачив його аж геть біля причілка за столом у товаристві братчиків. Обійшов кругом це правдиве пекло, підійшов до Криги ззаду й, нахилившись, тихо сказав козакові:

— Маю діло до тебе, пане-брате.

Крига обернувся.

— А, це ти, Павле!.. Сідай до гурту!

— Не можу, пане-брате... Пильна справа...

Крага помітив глибоке збентеження й тривогу свого молодого приятеля й підвівся. Відійшли набік.

— Що з тобою? — спитав січовик.

— Оріся пропала, — відповів Павло.

— Як пропала?!

— Пішла по обіді з дому й як крізь землю запалася, — промовив парубок і розповів про те, що заходив допіру до її сестри.

— Хм... — замислився Крига. — Що ж ти той... які твої думки про це?

Павло розповів про те, як польний, коли говорив до запорожців, не спускав із неї очей; парубок висловив здогад, що це має якийсь зв'язок із наглим зникненням дівчини.

— Я тоді, як вона це розповіла мені, сміявся з неї, а тепер думаю, що, мабуть, дарма я сміявся.

— Хм... — думав далі Крига. — Може, й твоя правда... Потоцький відомий бабій... Ось і тепер Лейба всіх кращих повій своїх одіслав до староства на бенкет... А коли польний справді взяв таку красуню, як Оріся, на око, то нічого дивного нема, якщо вона опинилася там.

Тільки тепер Павло збагнув і розумом, і серцем усю небезпеку, в якій опинилася його Оріся. Він аж побілів на тварі, й серце йому завмерло.

— Що робити? Порадь... — ледве вимовив.

Крига, одвернувши голову набік і дивлячись кудись у темряву, напружував мізок, думав...

— Порадь, пане-брате, — опритомнюючи трохи, глухим голосом благав парубок. —

Я піду на все... аби видерти її з лиходійських пазурів... Треба буде — вб'ю... задавлю власними руками самого польного старосту — всякого, хто торкнувся до неї своїми нечестивими руками... Тільки порадь, як туди добутися...

Важко дихав і стискав кулаки, а очі палали божевільною рішучістю. Ввесь тремтів з нетерплячки.

— Тільки заспокойся, пане-брате, — почав Крига, глянувши на нього й при світлі смолоскипів зауваживши душевний стан бідолашного парубка. — Діло таке, що так зопалу не годиться... Треба все добро обміркувати...

— Нема часу міркувати довго...

— Спокою, голубе, спокою, коли хочеш удачі. Насамперед треба дізнатись, чи справді її заборвав польний і вона в старостві. Якщо справді там, то де само переховується її. Не полізеш же притьма битися з усіма...

— На ввесь світ піду сам!..

— Уб'ють, і дівчини все одно не визволиш. Скажи краще от що: чи не маєш часом якогось приятеля або знайомого з-поміж старостянської челяді?

Павло подумав хвилику.

— Маю кількох.

— Це добре. Отже, я піду з тобою. В старостві саме тепер бенкет з нагоди прибуття вельможного гостя... Десь досі п'яні всі, а біля двору і в дворі сила цікавих міщухів гав ловить. Це нам на руку ковінька. Втремось між них, а потім і далі, та й розвідаємо, що нам треба. От тоді й порадимось, що чинити.

Крига підійшов до своїх, щось сказав їм пошепки й вернувся.

— Ходімо, — крикнув Павлові.

Обійшли братчиків і вийшли на вулицю. Після світла смолоскипів ніч здалася ще темнішою. Вряди-годи чули кроки й говірку в темряві, але хто йде — не можна було розібрати.

— Вертаються з бенкету міщухи, — буркнув січовик — Охота ж ото витрішки продавати замість спати, як усі добрі люди...

Павло мовчав і все прискорював ходу. Йому здавалося, що його товариш тягнеться, як за напасть, і він ладен був ухопити його на оберемок і помчати вихором туди, куди хотілося не йти, а летіти. Розпалена уява малювала йому всякі жахи та страхіття, що в них його кохана не мала ні помочі, ні поради. Десь кличе, сердешна, свого Павла, благає в Бога рятунку, а він, надовбень, вештається пустими вулицями й не знає, де її знайти.

"Ну! — стиснув кулаки й зціпив зуби парубок. — Хіба не доскочу, а то..."

А що саме, сам не знав, лише уявляв собі щось жахне для ворогів-лиходіїв.

Наближаючись до старостянського двору, чули музику, гомін, викрики.

— Ба, як гуляють, — промовив Крига, — не гірше за наших братчиків... Голодрабі кварцяники... Дорвалися до дурнички, як дурень до лою... Вип'є на шага, а галасу на всю Річ Посполиту...

Бенкет справді був у повному розпалі. У дворі, як і в Лейби перед корчмою,

порозставляно було столи, що за ними вже до запаморочення п'яне жовнірство розмахувало руками, обіймалося, гвалтувало, співало, танцювало під музику, що ринула сюди вікнами старостянського палацу. Челядь з ніг збилася, увихаючись поміж столами, бігаючи з посудом на пекарню, до льоху й назад. Сама теж була вже напідпитку, хоч намагалася з усієї сили триматися твердо на вже нетвердих ногах. Широка брама була відчинена настіж, і в ній і навіть далі в дворі товпилися цікаві з міста, переважно молодь, перекидаючись дотепами та влучними спостереженнями й слухаючи музику. Їм не боронив ніхто, навпаки — припускали до самісіньких столів: поляк любить похизуватися. Щоправда, сідати за стіл нікого не запрошували: нехай, мовляв, дивляться та слину ковтають.

Крига й Похиленко протислися наперед і почали розглядатися довкола. Першого не так цікавив бенкет, як розполог у дворі панських та інших службових забудовань; другий шукав очима когось знайомого з челяді.

Дім був як звичайні доми в багатьох канівських міщан, лише збудований з дерева — мабуть, нашвидку — і дуже великий. Ліва половина його сяяла відчиненими вікнами спереду й з причілка, а права, по другий бік високого, освітленого каганчиками ґанку, була майже темна. Крига догадався, що там міститься старостянський уряд. Праворуч від дому була величезна кухня й льох та помешкання для челяді, а ліворуч — стайні й казарма для надвірної військової варти, що була тепер п'яна, розуміється, як і наїзжі кварцяники. Між казармою й домом два ряди великих, розлогих лип: вони продовжувалися вглиб у темін, і січовик догадувався, що позаду дому — сад, та ще, мабуть, і немалий. Досадував, що не поцікавився за дня, а проте — Павло, мабуть, знає.

Він обернувся до парубка. Той кивав пальцем одному із слуг, що, набравши порожніх дзбанів од пива, протискувався з ними поміж столами.

— Кого ти кличеш? — нахилившись до парубка, тихо спитав Крига.

— Овсія, — відповів. Павло. — Він з наших міщан.

Овсій, углядивши приятеля, повернув поміж столами до нього, широко посміхаючись. Протисся нарешті.

— Здоров, Овсію, — привітався Павло.

— Здоров... З ким ти? Сам?

— Та ні — ось із приятелем, — показав Павло на Кригу.

Овсій глянув на запорожця й засміявся: видко було, що хміль уже добре розібрав слугу.

— Оце приятель, я розумію, — промовив він. — Хоч би й мені такого...

— А що нам на заваді бути приятелями? — сміявся й собі січовик, підкручуючи вуси. — Я чоловік не гордий.

— Ов? — аж скрикнув з утіхи челядник; забувши, що в нього в руках і під пахвами порожні дзбани, хотів махнути руками в захваті й трохи не повпускав посуду додолу. — Ну, то будемо й удвох приятелями.

— А чому й ні? Приятелі то й приятелі. Мене звуть Іван Гуркіт, а тебе, пане-брате?

— Мене? Овсій Крутько... Ось він знає, — показав очима на Павла челядник.

— От і гаразд! — сказав Гуркіт-Крига. Шкода тільки, що ти мушиш оце прислуговувати чортам отим, кивнув головою на жовнірів, — а то б махнули до Лейби та хіба так запили б заприятелювання! Ще черес у мене не порожній...

— До Лейби?! — обурився діткнутий на гонорі челядник. — Якого чорта? Хіба в пана старости льохи позамикано?.. Стривайте... Ходімо отуди, ближче до пекарні, де людей нема... Та я вас почастую таким медом, що ви ще й зроду не пили...

— Ходім, — згодився січовик, і Овсій повів їх за собою.

У Павла все кипіло всередині.

"Маеш, — думав він, — замість діло робити будемо частуватися медами!.."

Але він мовчав поки що.

— Та й здорово ж бенкетують у вас! — казав січовик, удаючи захопленого тим, що бачив. — І там, чую, в палаці, не марнують часу?..

— Ого, ще й як! — зареготався Овсій.

— Паній нема, кажуть, ні в польного, ні в старости, а я чую жіночий сміх... Дівчат понакликали, чи що?

— Ого! Повнісінько... Там таке пани витівають, що просто сміха.

— Невже?.. А що ж воно за дівчата?

— Та звісно що: повій понастягали...

— Як?! — дивувався Крига. — І такий великий пан, як польний гетьман, та теж із паплюгами...

— Е, де пак польний... Для польного, — лукаво підморгнув січовикові Овсій, — умисне впіймано таку пташечку, що ой-ой-ой!.. Справжня жар-птиця...

— Яку ж, яку? Де спіймано?

— Та з наших же таки, з міщанок із передмістя.

— О-о... — застогнав Павло й рухнувся вхопити свого приятеля за горло, але січовик не спускав і його з ока й устиг сіпнути парубка за руку. Овсій ішов попереду з своїми дзбанами, розповідав, весело сміявся й нічого не помічав.

— От так штука! — реготався тим часом Крига. — Добро цим панам... Ну, а як же дівка та чи молодиця? Зраділа, мабуть, що такої честі доскочила?

Овсій зареготався й став:

— Ось тут постійте, а я зараз: віднесу тільки тим чортам пива. та й верн...

— Ні, ні, — намігся, регочучи, Крита, — постривай... Ти такі цікаві штуки розказуєш, що я й не встою, далєбі, поки не докажеш. Чи рада, питаю, була?

— Де пак!.. Покойовий панський розповідав нам, що як увели її до пана гетьмана й розв'язали, то вона була як божевільна та все розглядалася по покоях — шукала, мабуть, очима, кудюю втікти. Ха-ха-ха! Якраз, утічеш з панських пазурів!.. Ми, каже покойовий, повиходили й лишили її сам на сам з паном. Коли, каже, чуємо: лась! лась!.. Що таке? Аж пан гукає... Вбігли назад, аж пан стоїть коло ліжка й за щоку держиться, а вона залізла в кут за грубу й тільки дико очима водить, — Візьміть, — каже пан, — та замкніть десь саму, нехай прохолоне трохи. Витягли дівку з кута та до пана старости: так-от і так, — куди її? Одведіть, каже пан, у сад та замкніть ув альтанці: справді, нехай

прохолоне трохи!.. Чудасія!.. Всі аж за боки бралися та реготались...

— Ну, ну! — підштовхував низовець.

— Що ж ну?.. Сидить пташка в клітці, а стерегти посталили жовніра з шаблюкою...

Ну, я побіжу, а ви почекайте: я не забарюся.

Овсій одійшов і пірнув із своїми дзбанами в льох.

— Йдемо, — шарпнув Крига парубка за лікоть.

Вони протислися крізь натовп, вийшли за браму на майдан і зупинилися.

— Ну? — промовив Крига. — От тепер можна й радитись, що далі чинити.

— Нема чого довго радитись, — понуро сказав Павло. — Ми тут будемо балакати, а дівчина мучиться... Ще з розпуки щось заподіє собі: чув же, що вона сама не своя.

— Та воно так, але треба щось узяти з собою, щоб замка чи засува розламати.

— Обійдеться... Я знаю ту альтанку.

— Гаразд, а як же ти додому її доведеш, якщо вона знесилена й не зможе йти?

— На руках донесу.

— Добре, але з такою ношею навіть ти не збіжиш проти нагоні, якщо хтось здійсме тривогу. Та й сад же той, певне, огорожений муром...

— Дурне, частокіл тільки...

— Ну, та все одно ламати треба буде: можуть почути. Ні, не так...

— Ну, а як же?

Крига замислився на хвилику.

— Та кажи вже швидше! — нетерпеливився Павло.

— Ось що: ти йди, залізть через частокіл у сад, розвідай усе гарненько, а я збігаю за конем. Як почуєш моє пугукання, озовися, а потім роби, що треба, а зробивши — vedi дівку на моє "пугу": сядеш на коня, а я підсаджу її тобі, тоді вези... Ну, я біжу... Може, шаблю візьмеш, бо той же вартовий...

— На дідька вона мені, ще брязне, гляди, де не треба.

— Ну, як знаєш. Дай же, Боже, удачі!.. Я об'їду сад іззаду... Де тобі найліпше, щоб я почекав?

— Та ззаду ж і чекай, бо з другого боку яр глибокий.

— От бач — добре, що сказав, а то був би вперся. Щасливо!..

Запорожець пірнув у п'ятьму, а Павло потиху, щоб не звертати уваги, коли ненароком хто зустрінеється, обійшов старостянський двір і пішов попід частоколом. Він знав, що невеличка дерев'яна, але дуже гарненька альтанка стоїть аж у глибині саду й від палацу до неї веде широка доріжка, облямована з обох боків кущами. Через частокіл крізь дерева він світла не помічав, виходить, вартовий вартує в темряві, якщо не спить, п'яний. Серце парубкові стукало, як молотом; він не боявся, та і взагалі не думав про себе, але страшенно тривожився, що може опізнитися, що польний з п'яного глузду знову забажає, щоб йому приведено було Орісю, — що тоді?.. Ах, навіщо він згодився чекати!.. Ну, та чорта з два!.. Він і в палац добудеться, власними руками задавить проклятого пана!..

Обійшовши сад, він дійшов до яру і прислухався. Тихо й темно було довкола, тільки

від староства чувся глухий, п'яний гамір, пісні й музика. Павло вхопився за одного із стовпців огорожі й потряс ним. Задрижала огорожа під дужими руками, й він побачив, що з цим мороки буде небагато. Не роздумуючи довго, вперся однією ногою в землю поперед себе, другу відставив назад, з усієї сили потяг стовпа до себе й вивернув з ґрунту, далі притиснув його до землі; за стовпом похилились по обидва боки й в'язані поперечками частини діловання. Вихід із саду було забезпечено. Павло переступив у сад і обережно попід кущами став крастись до альтанки. Не зупинявся й не дослухався, бо певен був, що в саду, окрім хіба вартового коло альтанки, нікого нема.

Нарешті ось і вона. Парубок зупинився й почав дослухатися, чи не чути кроків вартового. Тихо, ані шелесне...

"Спить, мабуть, стерво", — подумав собі Павло, підкрався до стіни й, ступаючи навшпиньках, наблизився до дверей. Нікого не видно й не чути. Серце йокнуло й болісно занило. Помацав руками й ногами перед сходами на землі, по сходах — нікого. Кинувся до дверей — замкнені на замок. Притис до них ухо й стиха покликав: "Орисю!.. Орисю!.." Тиша. Покликав гучніше, прислухався: анітелень... Ледве втримав шалений рик, що дерся йому з горла. Зціпив зуби й стис кулаки до болю в нігтях. Озирнувся в темряві, як безумний, і, вже не звертаючи уваги на небезпеку, кинувся бігти доріжкою до палацу.

— Пугу! Пугу! — розітнулося луною в темному саду запорозьке пугання, але Павло не чув, забувши й про свою умову з Кригою, й про все на світі, та пам'ятаючи лише одно, що Орися в пазурах польного.

З дому в сад був другий ґанок, що від нього й вела доріжка, всипана піском, аж до альтанки. Павло добіг до ґанку, зупинився й розглянувся в темряві. З цього боку світилося лише єдине вікно ліворуч. Було досить височенько, та ще й заґратоване. Парубок метнувся, як божевільний, до нього, підскочив, ухопився руками за ґрати й здерся на підмурок ногами. Зазирнувши всередину, весь обімлів і ледве вдержався, щоб не зірватися на землю... Він побачив, як у великому, розкішно прибраному покої Орися борсалася, пручалася з останніх сил у дужих руках п'яного гетьмана. Кров бурхнула в голову Павлові. Схопившись обома руками за ґрати, він скажено, з усієї, скільки було, сили рванув до себе й вирвав вікно із стіни з луткою, кинув його набік на землю й блискавицею вскочив до покою. Польний, почувши тріск позад себе, кинув дівчину й метнувся до ліжка, що над ним висіла всяка зброя, але встиг лише вхопитися за шаблю, як залізні парубкові пальці вчепилися йому ззаду в горло й стисли так, що він у тую ж мить стратив притомність. Відчувши це, Павло розняв пальці, пхнув його на ліжка й кинувся до Орисі, що ні жива ні мертва стояла, розпатлана й розхристана, серед покою та тільки дивилася переляканими очима на те, що діється.

— Боржій, Орисю! — шепнув парубок, ухопив її за руку, підвів до пролому в стіні, підняв і обережно спустив у сад, вихилившись із діри й тримаючи за руки. Далі вистрибнув і сам.

Тільки тепер, опинившись в саду з Орисею, згадав про умову з Кригою, але ніколи було пугукати. Він ухопив дівчину на свої могутні, ще тремтячі з напруги руки й побіг

чимдуж доріжкою, ніби не людське тіло, а вівсяного снопа ніс перед себе. Від альтанки звернув праворуч і кущами добіг до поваленого частоколу, переліз із ношею через нього й поставив Орісю на ноги, а сам озирнувся й тихо пугукнув.

Під'їхав Крига.

— Ти, Павле?

— Я, пане-брате, а це ось Оріся.

— Лепсько!.. З альтанки?

— Ні, з палацу.

— Божевільний! — вжахнувся січовик, зіскакуючи з румака. — А пан польний?

— Не знаю, — відповів Павло, взявши повода й залізаючи на коня. — Трохи давнуч ірода й кинув на ліжку...

— Задавив?! — аж хитнувся Крига.

— А лиха година його знає!.. Давай Орісю сюди!..

Низовець підвів до коня дівчину й підсадив; Павло підхопи її під руки, підняв, мов пір'їнку, й посадив перед себе: в одній руці тримав поводдя, другою пригорнув до себе визволену дорогу бранку.

— Ну, їдь, а я слідом за тобою прийду за конем. Та їдь манівцями, щоб ніхто той...

— Знаю.

— Стривай... а де ж твій бриль?

Павло пустив поводдя, лапнув себе за голову.

— Ат... мабуть, за куща зачепив та загубив... Не велика шкода... Бувай здоров!

— Ні, голубе, це велика...

Але вершник сіпнув уже за поводдя й покрився темрявою.

"Ну, зух! — поспішаючи слідом за ними, похитував головою січовик... — А яке ніби плохе... Хм... одно паскудно, що бриля загубив: знайдуться такі, що пізнають чий... Кепсько... хм... кепсько... Як очунається польний та дошукається, хто видер йому з рук пташку, а до того ще й його самого трохи не задавив, — не втече парубійко палі... Далебі, тікати доведеться з міста, а куди?.. Тільки на Січ, куди ж більше... Ні, пане-брате, так тобі, мабуть, на роду судилося... Від долі не втечеш..."

Частина друга

VIII

Ранкове сонце після багатой несподіваними подіями ночі зустрів Похиленко Павло на Росі.

Ще вчора чужий, а сьогодні його власний вороний румак стояв на високім березі красуні річки, що ніжно пестилася ще в стрімких скелях під прозорим імлистим укривалом, тихо плещучи й буркочучи крізь мрійний сон з прибережним камінням.

І праворуч, і ліворуч, долиною, що нею протікала річка, клуботався срібний туман, як у тій пісні співається. "Туман, мати, по долині у кучері в'ється"; широкою синьо-білою стягою перетинав він безкрає зелене море гаїв, чагарів, смарагдових ланів і зливався на сході й заході з ранішньою мерехтливою млою, перевитою радісним

промінням весняного сонця. По зелених ярках та байраках, що подекуди по обидва боки збігали до річки, білими плямами цвіли купи тернових кущів та диких груш. Було тихо-тихо й безлюдно, тільки поблизу десь мирно воркували горлички, кувала зозуля по той бік у байраці, та незримий жайворон у блакиті видзвонював дрібно свій ранішній псалом осяйному богові життя й усього суцього.

"Куди ж далі?" — стояло перед Павлом питання.

"Їдь так, щоб Корсунь, Охматів, Торговиця були все по праву руку в тебе, — згадав парубок напучування свого бувалого в бувальцях приятеля, — а Черкаси, Чигирин — по ліву. Та уникай більших селищ, де по корчмах можеш наразитись на догоню, а зачіпайся, коли треба розпитати дорогу до Чорного лісу, хіба по хуторах та нових осадах..."

Добре йому наказувати, знаючи, де той Корсунь, Чигирин тощо, а як воно тому, хто вперше в житті вибрався з рідного дому в далеку дорогу?! Бачив Павло праворуч зелені руна засіяних ланів і по них догадувався, що недалеко десь або велике селище, або й сам Корсунь, — отже, шукати броду в той бік — річ небезпечна. Треба повернути ліворуч. Він знав, що у високих берегах бродів не буває; що треба шукати рівного, низького або принаймні спадистого берега, тому сіпнув коня за повіддя й повернув у лівий бік. Де можна було, їхав понад самою річкою, де ні — ухилявся вбік від неї й з великими труднощами пробирався лісом. На його щастя, ліс скоро скінчився.

Виїхавши на узлісся, Павло зупинив коня й став роззиратися. Перед нього стелилося широке, скільки оком сягнеш, піскове поле; тільки на обрію чорнів злегка повитий прозорою млою новий ліс. Праворуч сліпучо лисніло на сонці широке плесо річки, а на другому боці, геть-геть від річки, стояв невеличкий хутір, огорожений довкола високим, щільним частоколом. На вигоні побіля хутора, під доглядом якогось парубка, паслося з десятеро коней і лошат; трохи далі — хлопець у накиненій на плечі свитці пильнував невеличкого шматка овець, а під самим частоколом маленька дівчинка з довгою лозиною в руці пасла гусей з гусенятами. Старенький дідок гонив до річки худобу на водопій.

"Треба й собі коня напоїти та й розпитати в дідка дорогу, — думав Павло, але з місця не рухався, аж поки старий не ввігнав своїх биків та корів з телятами у воду. — Мілко, бачу, — отже, тут і переберуся на той бік".

Дід уже загледів його й стояв на розгруженому копитами та ратицями б́ерезі, однією рукою спершись на кия, а другу приклавши долонею до чола, вдивляючись у червоно-чорну пляму на зеленім тлі лісу. Павло під'їхав до плеса.

— Добридень, діду!

— Дай Боже здоров'я! — озвався скрипливим голосом дідок.

— А чи не скажете, дідусю, чий це хутір?

— Чому не скажу? Скажу, козаче... Це хуторець полковника Гудими Петра, козацького старшого в Каневі, якщо знаєш.

Павло мимохіть усміхнувся.

"Ще б пак не знав би, — подумав сам собі, — це ж той сердитий, дундук, що хотів був канчуками відшмагати мене... То це його маєток?.. Хм... цікаво".

— Чому не знаю — знаю, — сказав голосно. — Та пана, мабуть, нема на хуторі?

— Нема, сама пані. А ти заїхав би, козаче... Старенька буде рада... Нудяться ж самі... З місяць тільки буде, як прибули з міста. Взимі там перебували... А ти, бачу, з братчиків запорозьких... По одежі бачу... Хоч і молодий ще дуже...

Павло нахилився й, не зізаючи, розгнуздав коня і в'їхав у воду. Кінь нагнув голову, важко відсапнув і почав пити, вряди-годи відриваючись, ніби розкуштовуючи, чи добра.

— Ні, дідусю, — відповів по хвилі Павло, — щиро дякую, але не заїду, хоч і кортить, бо дуже хапаюся. Десь надвечір мушу вже бути за Чорним лісом, там, де Чорний шлях повертає, коли їхати з Торговиці, на низ: там зустріну братчиків, що вертаються з Канева...

Сказав і прикусив язика... "Що це я розп'якався? — подумав неспокійно. — Таж нагоня може сягнути й сюди, а дід і справить услід за мною... Ну, та вже сказав, не вернеш..."

— Я поїхав уперед, та добре шляху не знаю, бо вперше в цих місцях, і збився, — і брехав, і не брехав він.

— Та й звідси можна потрапити, — заспокоїв його старий пастух. — Я добре ці місця знаю... Поїдеш отак попід цим ліском усе вперед та вперед, аж поки й край лісові буде... Там, у ліву руку, буде дорога на Черкаси, до Дніпра, та ти не їдь на Черкаси, а все просто, просто на Чигирин...

— Та мені, діду, й до Чигирина не треба, — сказав, усміхнувшись, Павло.

— Я знаю, сину, що не треба, а ти їдь, їдь та їдь, аж поки не наїдеш на хутір полковника Гулого Дмитра. На хуторі питаєш дорогу на Чуту, а в Чуті вже знатимеш, де тобі чекати твоїх братчиків.

Худоба дідова стояла у воді, ремигаючи й витріщившись на Павлового румака та розбризкуючи довкола себе воду хвостами: видно було, що вийти на берег не мала жадної хіті, коли в тихому плесі так вигідно. Павло знов нахилився, щоб загнудати коня, й мимоволі задивився на свій власний образ, що злегка похитувався в свічаді спокійного плеса. Вперше міг розглянути себе в січовім убранні.

"Хм... а правду казав Крига, що з мене не кепський козак..."

З води задоволено посміхнувся до нього молодий, гарний, як князь, козак із великими карими очима й чорним, уже закрученим над краями уст вусом, у червоному жупані, підперезаному китаєвим поясом, у шапці, облямованій видниховим хутром; два пістоля за поясом та гарна шабля збоку надавали поставі вершника зовсім мужнього вигляду, притаюючи ще виразно позначені риси й рухи юнацькі.

— А що, сину, — озвався здивований дід, — дивишся в воду на козацьку свою вроду чи спитуєш, чи глибоко?.. Їдь, бреди сміливо: по черево румакові, глибше не буде.

Парубок стенився й спаленів. Щоб захвати замішання, сіпнув поводдя й торкнув коня острогами.

— Щиро дякую вам, діду, за ласку, — сказав, вибрівши на другім березі, здійняв шапку й уклонився з коня. — Тепер уже не зіб'юся з дороги, спасибі вам. Прощайте, залишайтеся здорові!..

— Та й гарний же ти нівроку! — вдивляючись у парубка й любуючи на його поставу на коні, сказав дід. — Пху, пху! Щоб не зурочити... Може, хоч скажеш, як на ймення тебе, красного лицаря?

— Левко Вернидоля, — відповів, засміявшись, молодик. — Прощайте!..

Стиснув румака острогами й почав вибиратись на зелений спади́стий берег.

— Дай же Боже, — почув за собою, — щоб твоя доля, козаче, й справді не відверталася від тебе!..

Ще раз іздійняв шапку, махнув нею, повернувшись на сідлі, дідові й повернув до лісу.

"Хм... доля не відверталася, — думав, їдучи узліссям у показаному дідом напрямку. — Вона вже відвернулася, ще й жити як слід не починав, а тільки замірився... А чи багато від неї бажав? Лише стільки, скільки й найбільшій міщух має... І на це навіть лихі супостати поласилися. Та ще хто!.. В самого всього по зав'язку, дак ні — ще й сирітське щастя треба загарбати. Правду, мабуть, кажуть, що пани неситі й немилосердні... Чи очуняв же, прокляту́щий, чи так і пропав песьою смертю, без пока́ння?.. Туди й дорога нечестивому!.."

Їхав отак мовчки і в бистрих думках перебирав наглі події минулої ночі, що так несподівано перевернули всі його наміри шкереберть. Усе згадав: як хитромудро з'єднав неньчину згоду на своє одруження з Орисею; як на крилах своєї власної пісні летів того вчорашнього вечора до неї й як, замість коханої дівчини й її глумливо-радісного сміху, зустрів стареньку вдову Обеременчиху в сльозах і з жахною звісткою в старечих устах. І далі все згадав: як визволяв свою горличку з хижацьких пазурів, як привіз до неньки; згадав ту безкраю радість і щастя зустрічі крізь сльози; а потім... Потім — бодай не згадувати!.. Прийшов за конем Крига й умовив тікати на Січ, бо чи прочуняє пан, чи ні, а його, Павла, знайдуть по брилеві, що його він так по дурному загубив у саду, а може, й у покоях панських, як боров пана або як поривав із покою невільницю. Згодився, бо вмовили — і Орися, й ненька її, та й Максим із Катрею широко радили. А з своєю рідною ненькою навіть не попрощався — для рідної матері й часу не zostавалося... Як батько колись... Те горе пережила, сердешна, а чи переживе це?.. Обіцяли всі гуртом навідати неньку й розказати їй про все, що скоїлося й що могло б статись, якби він зостався, обіцяли розважити, розговорити. Чи допоможе?.. Послухає чи ні, а горя того, глибокого матернього горя, та гірких сліз буде до смерті. Бідна мати... Один же в неї, одним один... І не знатиме, сердешна, чи за здоровіє подавати в церкві на часточку, чи за упокій, — як і за батька. Чекатиме, виглядатиме... І Орися... обіймала, цілувала, присягалася дождити, поки вернеться... А приятель обіцяв доглянути й заступитись, оборонити, якби що сталося. Хм... приятель... Ще ж недавно давав цього самого коня, зброю й січове вбрання за те, щоб відкинувся від дівчини... Може, й умовив тепер із лихим наміром, щоб тікав на Запорожжя... щоб самому вільна дорога була до Орисиного серця?.. "Ну, що ж — нехай спробує... Гора з горою не сходиться, а приятель із приятелем... хіба помру або загину в бої, то не зійдусь", — блиснув очима, стенившись в сідлі, аж кінь здригнув і кинув головою вгору.

Та це дурне... Оріся любенько відшиє, коли що... Так, вона ні на кого не проміняв його, свого Павла... Та ще після того, що сталося...

Дивне почування до Орісі сповнило всю його істоту відтоді, як вони востаннє довгим, незабутнім, поки й живі, поглядом подивилися одне на одного, — почування, що він його й тепер іще не міг, та чи й зможе коли, освідомити в своїй простецькій безпосередності. Почування це — це тая солодко-солодко щемлива туга, що він її ще ніколи до того не зажив і раювання нею зазнав оце вперше. Він почував себе трохи чи не щасливішим, ніж досі, і це почування, як найкоштовніший скарб душі, ревниво заховав на самому дні серця від чужого дотику словом чи згадкою. Воно було тільки його й нічиє більш, тому він нізащо не дозволив би собі вийти з ним на люди, викрити його перед ними. Дивна річ: воно ніби переродило його вдачу гультьайську, легкодумну, означило його відношення до околишнього світу й порожню, пустотливу досі душу його налило змістом, ошляхетнило й піднесло, дало меті життя. І про те, що Орісю схопили були якісь панські попихачі для свого пана, він уже думав тепер не так, як ще недавно, коли біг визволяти її, цебто як про нахабний брутальний жарт тільки. Він уперше загадався над тим, хто й чому міг допустити такої страшної зневаги ні в чім неповинної людини. Ставив у думках себе на місце панове: чи зважився б він учинити таке з якоюсь дівчиною-полькою, все одно, чи то панна, чи проста дівка?.. Ні, ніколи в світі, і не тільки він, а й ніхто з українських людей. Для того, щоб заподіяти комусь таку кривду, треба з усієї душі зневажати й ненавидіти тих людей, що їх кривдиш, уважати їх за ніщо, за бидло, що не має ні душі, ні честі, ні розуму та почуттів. Свої люди так не думають про себе — виходить, що так думає про них тільки пан та ще, може, бусурменин, що вряди-годи нападає ордою на рідну землю й бере ясир та поводить з ним, як із бидлом. Але ж то бусурменин, невіра, а це ж... Сказать би, пани з жиру таке коять, але не раз і не двічі чув він, тільки уваги не звертав, не зупинявся думками над цим явищем, бо воно не дотикало безпосередне його самого, — чув про ті бешкети й злочинства, що їх допускається і в мирні часи наємне жовнірство, гайдуки та панська челядь над українським людом по селах, містах тощо. Виходить, що не тільки пани, а й узагалі всі дивляться на тутешній народ не як на таких самих людей, як вони сами, а як на бидло, що його дозволено зневажати, ганьбити, кривдити, поганяти його, поневіряти ним по своїй уподобі, а коли почне ремствувати, допоминатися права й правди, то гамувати, приборкувати непокірних канчуками, вішати на шибеницях, садовити на палі. Те, що часом доходило до нього як чутка, оповідання про такі кривди й знущання, сьогодні виринуло з пам'яті в усій своїй життєвій страховинності й набуло такого великого змісту, що не вміщалося в голові, що й без того йшла обертом од усяких думок про своє становище нове.

"Та хто ж ми такі?!" — раптом зойкнула душа його розпучливим питанням.

— А, прокляті хлопці, попалися?! — немовби у відповідь почулося зблизька. — Втекли? Маєте ж, маєте!!!

Свиснява нагаїв, крики, зойки й плач жінок та дітей.

"Що воно?" — здригнувся Павло й відрухово стис коня острогами. Кінь крутнувся

від несподіванки, далі чвалом порвався вперед і виніс вершинка на край лісу.

Перше, що кинулося Павлові в вічі, це двоє здорових гайдуків на конях; вони вперлися в якийсь невеличкий табір і, нахилившись з сідел, стьобали нагаями якихось обідраних, виснажених людей. Жінки й діти кричали не своїм голосом, благуще простягаючи до вершників руки. Він знову стис коня острогами й умить опинився серед шарварку.

— Стій!!! — гукнув на гайдуків так, що луна покотилася лісом, і вихопив пістоля.

Гайдуки, як на наказ, зупинилися й, випроставшись у сідлах, сердито оглянули несподіваного заступника. Все стихло.

— Сто дияволів! — гукнули згостра обоє разом і теж ухопилися за пістолі. — Тобі чого треба, лайдаку запорозький?! Геть з дор...

Та Павло не дав договорити, стріливши одному просто в рот. Гайдук, махнувши в повітрі руками, беркицьнувся на землю. Другий підняв пістоля й націлився, але двоє з чоловіків блискавкою підскочили до коня, вхопили гайдука за ноги й стягли з коня. Вистріл пішов у небо. Третій з подорожан огрів лежачого довбнею просто в писк. Гайдуцькі коні потягнулися мордами до Павлового і тремтливими ніздрями обнюхували його. Чоловіки, жінки й більшенькі діти стояли мовчки, розкидано позираючи то на Павла, то одне на одного, меншенькі горнулися до материних запасок.

— Що ви за люди? — спитав Павло, засуваючи пістоля за пояс. — Чого ці кляті пси напали на вас?

Озвався той, що з довбнею.

— Ми — утікачі з-під Умані... Тікаємо на той бік Дніпра.

— Утікачі? Від кого?

— Від пана Потоцького...

— Потоцького?! — аж скрикнув Павло. — "І тут він... Потоцький той..." — подумав про себе. — Чого ж ви тікаєте?

— Бо далі вже, козаче, нікуди терпіти — життя стало гірш за пекло.

— Таж пан, кажуть, ніколи й дома не сидить, а воює...

— Пан, може, й не сидить, зате підпанки, панські посіпаки сидять, жиди-орендарі останню драну сорочку і з дитини ладні здерти, якби за неї хтось хоч півшага дав. Дожилися до того, що все стало не наше, а панське, навіть живоття, бо як розгніваєш жида, то він цькує панських посіпак, а вони виробляють із нами таке, як оцих двоє, земля б під ними запалася!..

— Чом же не боронитесь громадою? — обурився Павло.

— Чим? — презирнулися чоловіки. — Голими руками проти шабель, мушкетів та гармат?.. Та й збери ж ти громаду тую, коли кожен боїться й зизом глянути не тільки на пана, а навіть на паршиве жиденя. Хто зміг, то втік уже на вільні землі за Дніпром, а ми оце за ними, та ба... наздогнали прокляті посіпаки... Сам Бог послав тебе, козаче, спасибі тобі...

Він та інші низенько вклонилися йому. Павло відмахнувся.

— Ат, пусте!.. Подбайте краще сліди замести, — кивнув він головою на трупи. — Та

не гайтеся, щоб другі не наскочили.

Подорожани-чоловіки знову презирнулися, посміхнувшись.

— Не турбуйся, козаче, других не буде. Там чекатимуть цих назад... Нехай же чекають... Ми занесемо їх глибоко в хашу: там сіроманці дадуть собі з ними раду.

— А коні?

— А коні згодяться: бачиш же, що в нас на дві поганенькі шкапині аж дві пововдині, а тепер, — слава Господові й тобі, молодий, завзятий братчику, — і в нас буде запряг панський: дві шкапині в одну повозчину, а другі дві, трохи кращі, — в другу, сидла на дно в повозку, та й вйо-вйо! — ще сьогодні, як смеркне, з Дніпра коней напоїмо та й самі нап'ємося.

Павло слухав, дивився на них і дивувався, що навіть у таку хвилю лиху, після всього, що сталося, не кидав їх жартівливий настрій.

"І на палі сидячи, мабуть, жартують наші люди", — подумав про себе.

— Ну, то й добре, — додав голосно. — Щасти, Боже!.. А мені треба поспішати.

— Далеко?

— Та поки що до Чорного лісу на Чорний шлях.

— Навпростець?

— Еге ж.

— Так отак і їдь, козаче, просто. Ще раз дякуємо, що від наглої смерті врятував. Скажи ж хоч, за чиє здоровля будемо Богу молитися, щоб і тебе, красний та молодий лицарю, Господь рятував від смерті й на морі, й на суші.

Павло всміхнувся й, дивлячись кудись убік, на мить замислився.

— Спасибі й вам за тепло слово, люди добрі, — промовив урешті, — коли згадаєте, бува, то помоліться за раба Божого Павла та неньку його стареньку Марію. А про те, що бачили мене, нікому не кажіть... Щасливо!..

Здійняв шапку, вклонився й лишив подорожан з їх турботами й печалями.

Сонечко підбилося вже геть-геть височенько. Їхав знову попід лісом. Ставало варко, але не звертав уваги. Думки, як оси, роєм закрутилися в голові... Чи встигне своєчасно на місце, чи доведеться доганяти братчиків? Ну, та буде треба, то й дожене, тільки навдак, щоб вони випередили його: знав же запорозький звичай — жодної корчми по дорозі не минуть.

Думки вернулися до того, що допіру скоїлося. Ніколи не думав, що так легко чоловіка вбити. А, отже, вбив, і нічого... Може, й той... польний пропав, то це вже, виходить, двох на той світ послав: пана й панського посіпаку... А третього поміг забити, як пса... Й вони — ті посполиті — так легковажно поставилися до цього, що навіть жартувати пробували. Чого ж тоді варте життя людське? Так само гайдук той міг застрілити його, якби він не поспішився всадити йому кульку в губу, й лежав би тепер він, Павло, в лісі, як і ті гайдуки, чекаючи, поки не збіжаться паювати молодецького трупа лісові сіроманці. А там... там, вдома... Серце його солодко-солодко защеміло. Махнув рукою й одігнав думку про це.

Голова йшла обертом од важких дум, що напосіли на нього вперше за все його

життя. Поклав собі неодмінно розпитатися про все у братчиків, як тільки нарешті пристане до них під Чорним лісом. А поки що відігнав од себе докучливі мислі й почав роззиратися довкола.

Сонечко котилося все вгору та вгору, не стояло на місці. Треба було поспішати.

ІХ

На своїй обряді по гетьманській промові запорожці заговорилися про те, що не до шмиги їм заклик польного, хоч би то й правда була, ніби він вийшов від короля. Достотно волі всього січового товариства вони ще не знають і про неї повинні почути від своєї старшини, а не від польного, чи старости, чи ще когось там. А тому жодних обов'язків класти на себе не хочуть, а той, що з ним вирядило їх товариство на Україну, вони гаразд виконали й мають негайно вернутися додому на Січ.

Цей пішенець братчиків і переказав запорозький полковник із писарем, прийшовши до староства саме тоді, коли підпилий польний встав із-за бенкету, щоб перейти до того покою, де мав іншу розвагу й де спіткала його, як ми вже знаємо, зовсім несподівана пригода. Польний погано вилаявся, почувши таку запорозьку відповідь, загрозив братчикам королівським гнівом і карою, махнув зневажливо рукою й відпустив післанців.

Доручення, що з ним вирядило наших низовців на Україну січове товариство, полягло в тому, щоб закупити по наддніпрянських містах та селищах якомога більше борошна для Січі, де малося всякої поживи подостатком, а борошна не було, бо запорожці не хліборобили й борошно купували або міняли на сіль та сушену рибу на Україні. Діло було зроблено. З багатьох місць на Дніпрі вже давно попливли на Низ байдаки, навантажені мішками з борошном, під охороною братчиків, а тепер ще попливуть із Канева. Десь аж у Переволочній переймуть їх більші ватаги Війська низового й, боронячи від татарських наскоків, перепроводять аж до луку Базавлуку на Січ.

Другого по приїзді до Канева польного дня вранці січовики вирушили з міста. Останнє, що почули, лаштуючись нашвидку в дорогу, це була звістка із старостянського двору, що польний вночі тяжко занедужав.

— Перепився, стерво, на бенкеті, — говорили, сидляючи коней, братчики, — панська кишка не запорозька — дуже тонка.

Тільки старий полковник знав, у чім справа: ще вдосвіта, як він тільки підвівся й вихилив цілий глек сирівцю на похмілля, до нього добувся Крига й розповів йому те, що сталося, прохаючи прийняти під захист свій і протекцію молодого міщуха, що його зустрінуть братчики край Чорного лісу. Коли полковник довідався, що це той самий парубок, що так добре жбурляв городовими козаками біля уряду кілька день тому, був вельми втішений, обіцяв свою поміч молодикові дуже охоче, а з усієї пригоди так реготався, що забув навіть ще зайвий раз вилаяти Кригу за зраду, як він казав, неньки Січі Запорозької; навпаки — обняв його щиро й поцілував.

— А шкода — нехай мені куций біс у самісіньку твар начхає, коли брешу! — говорив старий козарлюга. — Добрий з тебе, братіку, вояка був... Ну, та як наостобісіє волам

хвосту крутити, йди знов до нас у товариство.

— Та вже ж не куди, батьку, — відповів Крига, — як до вас. Іншого й шляху для правдивого козака нема, як лицарство січове.

— От за те спасибі, що шануєш нас, братчиків своїх! — утішився полковник і ще раз почоломкався з новим лейстровиком. — А за того молодого... як його...

— Павлом Похиленком звать, — нагадав Крига.

— Ага... я й забув, бач... Я ж батька його добре знав... Не турбуйся, догляну...

Крига вклонився:

— Спасибі, батьку!.. Прощайте.

— Ходи здоров, сину.

Лейстровик вийшов, а старий почав збиратися в дорогу.

І знов закомашилася головна канівська вулиця цікавим міщанством, знову зачервонілася кармазинами, заряхтіла ясною зброєю та цяцькованою зброєю на конях, але цим разом не в безладді, як у звичайні дні: попереду їхав полковник із осавулою та писарем, а за ним кінними лавами по чотири в ряд січові братчики. Которі молодші з канівчан, проводжали козаків аж за місто й тепло прощалися, махаючи брилями, хусточками й просто руками.

Ще довго було балачок про січових гостей, ще довго й Лейба, замкнувшись у валькирі від власних кривих, лічив багаті бариші.

Цим разом братчики, нехтуючи запорозьким звичаєм зачіпатися по дорозі за жидівські корчми, їхали, не зупиняючись ніде. Тільки в Росі понапували коней. До Чути, минувши Чорний ліс, прибули смерком і стали табором серед села, щоб підгодувати коней і самим покріпитися, — хто тим, що мав із собою, хто по селянських хатах, а в кого що бряжчало в чересі — в жидівській корчмі. Але не впивалися, бо вже перед світом мусили бути на конях.

Полковник ще був у таборі, коли до нього під'їхав конем Павло. Впізнавши старого, він зіскочив з коня, зняв шапку й низенько вклонився.

— Добри вечір, пане полковнику! — привітався звичайненько.

— Здоров, здоров, синку! — відповів старий, пильно оглядаючи в сутінках гостя. — Еге, та ти той самий молодець, що про нього казав мені сьогодні Крига! Данило чи як тебе?..

— Павло, пане полковнику.

— Еге ж, еге, Павло — так, либонь, і він казав... Старого Похила синок... Мого колишнього приятеля... Бач, і не пізнати в козацькій одежі, а я ж бачив тебе тоді... на майдані, хе-хе-хе... Добре ти їх тоді, хе-хе-хе! І Потоцького добре похачував, далєбі, насилу, кажуть, прочунявся — слабкий лежить, паскудник...

— То він прочунявся?! — аж скрикнув Павло.

— Прочунявся, синку, але ти не бійсь за дівку: її не зачеплять більше — не до дівчат йому після твоїх обіймів; а от тебе, голубе, шукатимуть — це вже запевне, і нехай мені сам люципер межи очі чхне, коли брешу!.. Та нехай шукають, — до матері Січі руки короткі!

Коло них зібралося кілька братчиків, розглядали молодого незнайомого товариша, слухали старого отамана, але нічого не розуміли.

— Ну, я рад, синку, — казав далі полковник. — Я й тоді казав, що бути тобі з нами... Маю око, голубе, хе-хе-хе...

Павло знову низенько вклонився:

— Прийміть мене, пане полковнику, до товариства.

— Е, синку, це не наша воля: це на Січі кошовий скаже, чи бути тобі в товаристві, чи ні. А поїдем туди разом. Приставай поки що до нас. Маєш що їсти?

— Спасибі, батьку, — знову вклонився Павло, — маю.

— От і гаразд... Коня постав до гурту... Це Денисів, бачу, бахмат — звичний... Оце, дітки, — звернувся старий до січовиків, — новий товариш вам. Батько його — запорожець, наш братчик, мій великий приятель... Десь у неволі тепер, якщо живий ще. А він, оцей молодик, принагідно давнуч самого польного вчора вночі так, що той ледве прочуняв сьогодні вранці, — звісно, мусив парубок тікати, щоб на палі не посидіти, хе-хе-хе... А куди ж і тікати, як не до нас на Січ... Прийміть же його як свого, а я тим часом піду до корчми покріпитися з дороги. Без пригод потрапив до Чути? — звернувся знову до Павла.

Павло збентежився й мняв шапку в руках, опустивши очі.

— Та як вам сказати?.. Я й не знаю, чи то добре, чи ні...

— Кажі, кажі, чого мнешся! Що там таке?

Парубок розповів свою пригоду з панськими гайдуками, а закінчивши, додав:

— Я не хотів той... заступитись тільки за тих людей хотів, та коли ж панок отой дуже палений, був би застрілив мене, якби не той... Я не хотів...

Братчики сміялися задоволено, а старий обурився:

— Не хотів?! Як-то не хотів?.. Та бий харцизяку на кожному місці, коли треба за душу християнську заступитись!.. Добре, лепсько вчинив — нехай мені анциболот у саму губу начхає, коли брешу!..

— То вам із того ніякої халепи не станеться? — повеселішав Павло.

— Нам?! Що тебе прийняли?.. Дурне говориш!.. В'яжи краще коня, та гайда з нами вечеряти.

У Павла зсунулася вага з плечей: цілу дорогу до Чорного лісу сумління й неспокій гризли його: як би там не було, а чоловіка застрілив, та ще й панського посіпаку... дізнався б пан, то шукав би винуватця — й певне, що на братчиків нагримав би... Аж виходить, що вони бояться цього як позаторішнього снігу, а заступатися за бідних людей, хоч би довелось і вбити напасника, — це "добре, лепсько". Але — знов напосідали на парубка сумніви й непевність — чом же, як так, самі вони не встануть на все панство, що так кривдить наших людей?.. Поклав про все розпитатися згодом.

У корчмі було повно, але — жодного гамору. Братчики мирно вечеряли, прикладаючись до поставців до міри, тому над усім панував лише легкий гомін та принагідний сміх. Коли ввійшов старий полковник з осавулою й писарем, та ніхто навіть уваги не звернув, oprіч жида, що кинувся назустріч із-за шинквасу та,

зігнувшись в три погібелі, вхопився старому за полу й поцілував.

— Пане полковнику... вітаю... Прошу сюди, тут дуже вигідно...

Вужем він протисся до одного із столів у кутку, стер полами лапсердака порохи й знов почав:

— Прошу ясновельможного пана полковника... Що ясновельможний пан полковник зволять?.. Суть у мене добра оковита, а мед такий... такий... тц!..

Жидюга аж очі примружив, щоб показати, який у нього чудовий мед.

— Гаразд, Гершку, гаразд, — промовив, уможуваючись за стіл, старий. — Не до медів твоїх нам, а от оковитої по михайлику даси. Та й закусити, що там маєш...

— Маю, все маю! — метнувся жид від столу й за хвилику подав, що треба було.

Братчики тим часом оглядали молодого приبلуду, що сів за один стіл з отаманом, нахилилися один до одного й напівголосно розпитувалися, що за один. Дехто з них бачив уже Павла з Кригою; були й ті, що постерігали парубкове змагання з лейстровиками на канівському майдані, але чого він тут опинився, ніхто з них не знав.

Та скоро дізналася...

Не встигли за старшинським столом і по другому михайлику випити, як під вікнами почулася кінська тупотнява.

— Ще якісь гості до тебе, Гершку, — звернувся полковник до жида, що стояв за шинквасом, витягнувши шию, як гусак, і чекаюче дослухався.

За хвилику двері в корчму наче вітром розчинило — і поріг переступив ротмістр кварцяного війська з п'ятьма жовнірами. За ними в сінях видно було січовиків, що почули, мабуть, приїзд кварцяників і поспішили до своїх у корчму.

Жид, углядивши польського старшину, як навіжений, кинувся назустріч із поклонами, хотів ухопити за полу й поцілувати, але ротмістр так стусонув його чоботом, що він, болісно зойкнувши, відлетів до шинквасу. Ротмістр грізно й гостро оглянув гостей січових, що сиділи аніруш, не перериваючи вечері й лише зизом позираючи на кварцяників (не у звичаю в братчиків виявляти надмірну цікавість).

— Є він тут? — повернувшись до одного з жовнірів, сердито запитав ротмістр.

— Ннне знаю... ніби нема... — вагався той, пильно бігаючи очима по січовиках.

— Ніби, ніби... пся крев! — розлютився старшина. — Запевне треба, а не ніби...

— Єсть! — зрадів урешті жовнір, і Павло пізнав у цім переодягненого за кварцяника слугу із старостянського двору — Овсія. — Ондечки він! — показав Овсій пальцем на Павла, а сам заховався за ротмістрову спину.

— Хто у вас старший? — гримнув ротмістр до запорожців.

Братчики — наче не до них.

— Кого я питаю?! — ще грізніше гукнув ротмістр і вхопився за пістоля.

Жид із ляку присів за шинквасом, а Павло через стіл нахилився до полковника й щось шептав йому, показуючи очима на Овсія.

— Хм... гаразд, — відповів старший, а далі звернувся до ротмістра. — Я старший поки що... А навіщо здався я тобі, небоже?

— З наказу ясновельможного пана польного гетьмана мусимо взяти того молодого

хлопа, що з вами! — виголосив урочисто ротмістр.

— Чуєш, синку? — питав старий, моргнувши многозначно Павлові.

— Чую, пане полковнику.

— То, може, підеш із паном ротмістром до польного в гості?

— Мені, батьку, й тут непогано.

— Не хоче він, пане ротмістре, — знов звернувся старий до старшини, перехиляючи в рот поставця з оковитою й протираючи сиві уса.

Ротмістр аж зачервонівся, скипівши, але ще намагався здержатись.

— Мені на те начхать, хоче він чи ні, — промовив кварцяник. — Звелено взяти його, то візьму, хоч там що!..

— Живого? — спитав полковник, закусуючи михайлика.

— Тільки живого, — мертвих на палю не садовлять!..

Глухий гомін обурення покотився поміж січовиками. Старий махнув на них рукою.

— Це правда... Ну, то візьміть, коли таке діло.

Ротмістр кивнув жовнірам і пропустив їх повз себе.

Павло, спокійно посміхаючись, налив михайлика, випив і вечеряв далі.

— Ходімо! — промовив один із жовнірів, поклавши йому руку на плече.

— Куди? — озвався, не повертаючись.

— Як то куди! Ти ж чув?..

— Та чого ви панькаєтесь! — аж підскочив старший. — Тягніть його за руки та за ноги, лайдака!..

Павло підвівся.

— Здоров, Овсію! — звернувся до панського челядника. Той закліпав очима. — Продав?..

Овсій мовчав відвернувшись.

— А заплату вже дістав?

Челядник спалахнув:

— Ніякої заплати я не діставав! — сказав сердито.

— Ну, то маєш!

Павло махнув рукою, й важкий, як довбня, кулак упав Овсієві на тім'я. Не скрикнувши навіть, він опустився на землю.

Жовніри всі разом кинулися на Павла, але він махнув однією рукою — й двоє покотилося в один бік, ударившись головами об стіл; махнув другою — й інших двоє покотилося ротмістрові під ноги.

Ошелешений кварцяний старшина оскаженів і вихопив з-за пояса пістоля. Полковник моргнув комусь очима до дверей, і палений пан не встиг вистрілити: його пістоль підлетів під стелю і впав за шинквас просто жидові на голову. Жид зойкнув і повалився. Гомеричний регіт розітнувся по корчмі, а ротмістр хопився шаблі, та її не було при боці: хтось із братчиків у загальнім замішанні крадькома відтяв її від пояса й заховав.

Ротмістр посатанів, аж посинів і запінився. Несамовито гримнувши на своїх

жовнірів, що, очунявши трохи, підводились тяжко й чухали та мацали потовчені місця на ребрах та на голові, він погрозив січовикам кулаком і вибіг геть. Жовніри пошкандиба́ли за ним під регіт і кпини братчиків, лишивши лежать під столом перебраного в жовніра Овсія,

— Оце поті́ха! — засміялися січовики.

— Ну, й молодець же мі́щух!

— Вип'ємо за твоє здоровля!..

Але поті́ха на цьому не скінчилася й точилася далі. Розлютований до краю ротмістр убіг знову до корчми, підбіг до полковницького столу й почав вимахувати в нього перед очима кулаками й погано лаятись, вимагаючи вернути коней. Старий відразу зрозумів, у чому річ, і захотів іще повеселити товариство.

— Які коні? — спитав. — Ми не можемо дати тобі коней, бо в самих лише по одному.

— Моїх, наших, сто дияволів, коней! — репетував ротмістр, стукаючи кулаком по столі.

— Таж ви пішки прибули!

— Як-то пішки?! Що ти, старий дідьку, блазнів із нас робиш!

— От тобі й маєш! Я ще й винен... Хлопці, — звернувся полковник до тих, що в дверях, — хто бачив, як пан ротмістр прибу́дися сюди, — пішо чи кінно?

— Де пак кінно?! Пішки причв́алали, сам я бачив, — озвався один.

— І я!

— І я бачив!

— То яких же тобі, вражий сину, коней треба? — вдав розгніваного старий. — Найми в когось та й їдь під три вітри до свого польного!

— Наймати?! — кричав ротмістр. — Де я їх найму?.. Та й з якої речі?.. А наші ж як?.. Чи пішки маю вертатись?..

— Гершкову козу осідлай, а жовніри й пішки пошкандибають після хлопського штовхана!..

— Не дочекаєте! — гукнув до тих, що в дверях, ротмістр. — Сяду отут у коршмі й сидітиму доти, доки не вернете коней!

Він опу́стився на скамницю й, люто позираючи довкола, витяг із кишені люльку й цяцькованого кисета і став напихати тютюном.

Січовики зареготалися.

— От так би й давно! — сказав полковник. — А то чого нам сваритися? Гершку! А Гершку! Де він подівся?

З-за шинкваса почувся стогін і нерозбірне скигління.

— Та де він?.. Гершку! Панові ротмістрові дай добрий дзбан меду! Та доброго! Зараз мені!

Жид скочив на ноги:

— Я в ту ж мить!

Лапаючи себе за поранену голову, він другою вхопив найбільшого дзбана й

метнувся до льоху.

Запорожці вже повечеряли, а тепер сиділи, попихкуючи люлечки, балакали й сміялися, пригадуючи окремі подробиці невдалого ув'язнення Павлового. Згадували Канів, Кригу, польного...

— А що — як польний? — звернувся писар до ротмістра. — Вже видужав чи ще лежить?

Ротмістр зиркнув на нього лютими очима й почав кресати огню.

— Лежить, — буркнув нарешті, розпалюючи люльку. А розпаливши, промовив: — Побував би ти в таких ведмежих лапах, то, мабуть би, й дуба дав.

Павло спаленів і відвернувся.

— А дав би, що й казати! — згодився полковник, лукаво поглянувши на цього.

— В яких лапах? — перепитав писар і кількоро братчиків.

— Не знаєте? — здивувався лях. — Ну, то й не треба вам знати. Жиде! Ти скоро там?..

— Несу, вже несу, — озвався, вбігаючи, Гершко, вхопив кубка, вибіг із-за шинквасу й поставив і дзбан, і кубка перед ротмістром.

Полковник підвівся.

— Ну, дітки, розплачуйтесь та й на спочив час. Трохи прикорхнемо, та й далі... Скільки тобі, Гершку?.. За всіх, що оце зо мною... Та поклич ще отих жовнірчиків, що десь надворі. На ось і на них, а то десь голодні з біса, хоч і з'їли запорозького штовхана... А з отим, що під столом спочиває, роби з паном ротмістром, що знаєш: очуняє — ваше щастя, а ні — котузі по заслугі. Добраніч, пане ротмістре!

— А коні ж як?! — спалахнув ротмістр.

— Якщо ви справді не пішки прийшли, то як будемо своїх сідлати, може, й ваші знайдуться. Тим часом попоїжте та спочиньте й ви. До стрівання!..

Старий вийшов, а за ним, один за одним розплатившись з Гершком, почали виходити й братчики.

Ніч була темна, й тим ясніш сіяли зорі. Полковник задер голову, глянув на Воза, на Чумацький Шлях і позіхнув.

— Спати, дітки, спати!..

Х

Почало тільки на світ благословляти, як старий отаман уже підвівся й звелів вартовим будити братчиків.

— Вставайте, дітки, вставайте, — говорив він, сідлаючи свого румака, — та вирушимо холодком, поки спеки нема... А коні напоїмо в Саксагані.

— А що, батьку, чинити з панськими кіньми? — звернувся до нього один із вартових.

— Відведіть їх до коршми та й віддайте кварцяникам: нехай їдуть ік лихій матері. Тепер уже нагоню не встигнуть закликати... А коли ж оті панки ще сплять після вчорашнього, то прив'яжіть коней коло коршми, а самі вертайтесь боржій, бо вже не

рано...

Козаки, що таборували серед села на майдані, на погуки вартових бистро схоплювались, протирали очі й, побачивши, що полковник уже в сідлі, хапали сідла, що були їм за узголов'я, й квапилися з ними до коней. За кілька хвиль усі були на конях.

— Готові, дітки? — гукнув старий.

— Готові, батьку! — відповіли.

Полковник ізняв шапку й перехрестився.

— Ну, то рушаймо з Богом! — сказав і торкнув вороного свого острогами.

В сірому, непевному світлі ще сонного досвітку потяглася вулицею червоно-чорна стяга, згвалтувала собачню по ще безлюдних дворах, висунулася скоро за село на вигін, а переїхавши його, повернула на південь у степ.

Павло на своїм воронім пристав аж іззаду, в останній лаві, розваживши зовсім слушно, що не годиться йому, приبلуді, та ще такому молодому, пхатись поперед братчиків. Щоправда, сьогодні — мабуть, тому, що не в місті, а в степу, — вершники почували себе вільніш, не так пильно додержували стрункості в шерехах, а то й зовсім мішали їх, палили люльки, балакали, сміялися, а як хто, то й пісеньку стиха мугикав. Зачепили, звичайно, й нового товариша. Багато з них не все зрозуміли в нічній пригоді з кварцяниками — отже, розпитували деякі подробиці, тішилися, жартували, і Павло почував, що вчорашня приязнь і ласка до нього старого ватага високо підняла його в очах братчиків. Соромливість його не припускала й думки, що це могло статися ще й від його нічних учинків у коршмі і взагалі від того, що довелося йому зазнати в ці останні дві ночі. Всю прихильність нових товаришів він пояснював тільки прихильністю старого й більш нічим. Це позбавляло його відповіді братчикам навіть тіні якогось хизування, чванливості, самолюбівання, зарозумілості й ще більш привертало до його загартовані в боях, суворі серця лицарів. А ті, що бачили його надзвичайну тілесну силу, спокійну вдачу та здержливість, не відмовляли йому в приязні ще тому, що передбачали в молодикові в недалекій майбутності визначну лицарську постать, що — може статися — не раз прославить Січ-матір далеко поза межі вольностей Війська Запорозького й України. Не останню причину загальної прихильності до недавнього міщуха становила, розуміється, й його проста, чарівна краса при милій, ласкавій, безхитрісній вдачі. Коли старий полковник дивився часом на юнака в одязі січового братчика, то мимоволі грізне обличчя його з насупленими аж на носа кострубатими бровами немовби розтавало й розпліталось в променистій ухмилці, а рука сама потягалася до довгого сивого вуса й підкручувала його. "Ех, колись і ми такі були! — ніби хотів він сказати. — Нехай мені лисий дідько межі очі чхне, коли брешу!.."

Що далі на південь посувалися козаки, то все дикіших прикмет набував степ. Досі Павло тільки чув про широкі, вільні степи та про лицарів степових, а тепер сам був між ними, степ поволі розгортався перед ним у всій своїй первісній, непорочній, цілинній красі й повабі. Тепер тільки зрозумів як слід Павло, чому в піснях, та й у розмовах, завжди говориться про степ широкий. Ні вперед, ні праворуч, ні ліворуч, скільки оком скинеш — кінця-краю йому не бачиш. А обрії!.. Аж потім, коли козацька доля вергла

його, молодого лицаря, на морські хвилі, він побачив, що є й ще така сама по величності краса, що її зазнав оце вперше в степу.

Дніло. Захід був іще імристо-темний, загадковий, непроглядний... Але схід... Боже всемогущий! Що творилося на сході!.. Спочатку можна було подумати, що далеко-далеко, десь аж за виднокругом, хтось підпалив велике село або й місто: за далеччю пожежі не видно, але заграва її обіймає поволі увесь небосхил, ніби граючись зловісно з хмарками, що випадково опинилися над велетенським пожаром. У які тільки барви вона не розквічувала їх! Кине на них синій серпанок, приглянеться — як-то воно на блідо-блакитному тлі небеснім: ні, не те! Міниться тло в легко-жовтаве, золоте, накидається фіялковий серпанок — ні, й це не те! Бузковий — знов не те... Спокою ж!.. Крайнебо раптом заливається злотисто-зеленою барвою, а на хмарки накидається ясно-червону намітку — ні!.. Врешті — рожеву: ось воно!.. Тільки геть зо тла барву зелену, натомість — більше злата на тлі й срібла в хмарки...

Але що це? Це не гра, не загравання заграви з хмарками... Все застигає в чеканні... Кого?.. Душу всього живущого сповняє врочистість, напружене серце завмирає в німому захваті... не видержує нарешті... З припишклої перед величністю хвилі землі здійсмаються до пустинних високостей тисячі вісників, щоб ізвідти опанувати таємну далечінь. І вони вже опанували, вже узріли те, чого при землі ніхто що не бачить, хоч усією істотою солодко передчуває. І з тисяч малих пернатих грудей, мов на наказ, лине дзвінкий, як срібні суремки янголят, прекрасний, ніжний, як бриніння струн на кобзі, як леління струменів по каміннях, надхнений гімн назустріч осяйному, всемогущому, що творить ізпередвіку рожево-перлові росяні ранки й тихі, молитовно-співні, мрійно-дрімливі вечори, повні огнево-буйним життям дні й заткані мерехтливими діамантами ночі, шумливу, як юне пиво, молодість і розумно поважну, як спокійне лоно вод, старість, іскристо-переливчасту радість із блискавкою-сміхом на рожевих устах і задумливий смуток із перлинами сліз на довгих віях, — творить барви, звуки, лінії, а разом — усе, що дає красу життя.

На одностайний чарівний гімн із блакиті, наче на клич до щастя, прокидається заснулий степ у звуках, що їх тільки здолає уявити собі людина... Далекий табун стрясає сонне повітря різким, стрибливим іржанням; з далекого степового озера відгукуються дикі гуси; голосно скрикують, підлітаючи вгору, сполохані наглим шумом після тихої ночі, чайки-небоги; з радісним кличем шугають угору й повисають у повітрі кібці; свистять у високих травах тисячі ховрашків; сюрчать коники; ген у байраці закували зозулі; знялося хмаркою гайвороння й деручим краканням намагається перекричати шуми ранку...

— От так музика! — засміявся Павло, звертаючись до сусіда.

— Це що! — відповів той. — Ось побуваєш у наших плавнях та в лугах... Не такої ще почувеш.

Зненацька на сході як прорвало. З-за обрію простяглися золоті списи віялом і наче відсунули рожево-перлові хмарки геть-геть угору, позолотивши їх краї, а за кілька хвиль на золотім колі викотився на обрій величний, осяйний бог, що його прирештя так

напружено чекав буйний степ із усім сущим на ньому.

"Сонце!" — з повного лона свого зідхнув степ.

"Сонце зійшло!" — стрепенув прозорими крилами мрійний сон і розтав у сліпучому сяєві.

"Сонце! Сонце! Сонце! Сонце!" — дзвеніло, співало, гукало, сюрчало, свистіло, кувало в степу, й досі несміливий день прогнав останні тіні на заході й запанував над світом.

Старий отаман мовчки зняв шапку й тричі широко перехрестився на схід. Так само братчики, а за ними й Павло.

Любо було йому почувати, що він — щось єдине, нероздільне з цими людьми, такими простими в звичайному поведінні й такими значними десь у своєму ділі. Небагацько їх було тут, але ж ця горстка їх — це маленька частка тої великої, уславленої на весь світ родини, що звалась товариством запорозьких лицарів. І хоч мрія його молодеча здійснилася так незвичайно, так сумно, — сказати б навіть, мимо його волі, — але саме це надало його свідомості не тільки поважності й безповоротності того, що сталося, а й доцільності цьому чинові, цебто порив молодика до подвигу налило високим змістом. Одним одна ніч зовсім переродила парубка, легкодумного гульця; а друга — закріпила вже прийнятий рішенець, позбавивши прилучення його до січового товариства гірших прикмет змушеності й запаливши серце Павлове щирою любов'ю до братчиків і негаснущою жадобою подвигу. Все це поки що лише глибоко відчував парубок, воно сповняло всю його істоту, бо якби хто спитав у нього — куди й чого їдеш, то на це дістав би єдину можливу в цю хвилю відповідь: тікаю на Січ, а там видно буде.

Та глибоке відчуття поважності нового становища не заважало Павлові бачити всю безмірну красу степу. Цей схід сонця в новій обстанові він пережив як урочисту, повну значення великодню службу Божу, й серце його грало радістю. Все, на що тільки падав його зір, здавалося йому також повним значення й змісту. Ген високо-високо в блакиті ширяє степовий орел; нижче трохи, то там, то сям, немов спущені з неба на незримих ниточках, повисли на однім місці, тріпочучи крильцями, кібчики; ген попереду, почувши, мабуть, кінську тупотняву, злинув хмарою табун дрохв; поблизу, збоку пирснула рясним водограєм із трави купка куріпок, перелетіла десь далі й знову пірнула в траву; з другого боку з шумом знялася зграйка хохітви й теж перелетіла на інше місце... А трава... Ватага братчиків на конях плила в ній поволі, як у тихому, спокійному морі, і назверх витикалися лише кінські голови та червоні вершники — така вона була буйна та висока. І той орел у блакиті, й усі оті кібці, куріпки, хохітва, крики гусей та чайок із далекого степового озера, ржання тарпанів невідомо де, ляцання й сюрчання трав'яних коників, гудіння й дзижчання найрізноманітніших комах, мерехтіння мотилів та всяких ще не бачених комах, гра барвами пишних у вільному степу квітів, буяння озброєних гострими колючками будяків, лоскотливий, п'янкий пах жовтих буркунів, синіх васильків, непоказного та й невидного в бур'янах чебрику й т.і., вся ця музика барв, звуків, руху, запахів, а над усім глибока, прозора блакить і сонце, сонце... — все

це здавалося Павлові — все, до найменшої комахи й найдрібнішого зела — таким потрібним, таким конечним, без чого не було б степу, а без степу не було б і їх, степових лицарів та їхньої гучної слави. І степ, і вони — це одне, ціле, неподільне. Ясне, непорочне, як усміхи діток малих, щастя залило солодким теплом його юнацьку, повну жадоби до життя душу, обнялося з тим, що ховав він на самому дні серця, скупалося в новім, радіснім почуванні братерської єдності й любові та передчуття славних подвигів і мимо волі ринуло з могутніх грудей його буйною, як цей степ, піснею. Йому хотілося, його поривало на всю широчінь степу розлитися голосною козацькою піснею, що її вивчився він таки у братчиків у Каневі, та природна соромливість стримала його.

"Гей, та не знав козак, не знав Сопрон", — почав Павло на весь голос, але відразу ж зніяковів, спаленів, глянувши соромливо на поближчих товаришів, і далі вже півголосом продовжував:

"Як славоньки зажити..."

Шкода!.. Немов приском сипнули перші звуки пісні в серця козацькі, стрепенули ними — братчики розпромінили свої зосереджені в задумах обличчя й з усіх багатьох грудей погнали степом таку ж широку, як степ, і вроджену ним піснею...

"Гей, зібрав військо, військо запорозьке,
та й пішов орду бити!..."

Одностайний, стихійний порив пробудив козаків. Їхали сливе мовчки, кожен із своїми думками і раптом злилися в однім почуванні, в однім льоті вперед, як перед боєм, й льоті, куди ніс вихор пісні, — до бою з ворогом під зверхністю оспіваного нею одного із славних попередників — лицаря Сопрона.

У двох чи навіть у трьох знайшлися дзвінки кобзи. Рокіт струн, як гук сурем, подвоїв піднесення, покотив хвилястим морем зеленим у далекі далечіні вже не піснею, а саму щиру душу козацьку в ній на вільну волю, на буйне гуляйполе, до невідомого, але славного славою козацькою майбутнього.

Співаків чимало гарних було між січовиками, але з усіх найкраще бував дужий і чистий, як срібло, молодий голос Павлів, і старий ватаг попереду, вчуваючи знайомій, захватній пісні, досвідченим гострим слухом ловив з усіх той голос, упивався ним, розкошував; а коли пісня урвалася й останні звуки її розтали десь високо вгорі, їхав якусь хвилю мовчки, потім, розгладивши глибокі пруги на старому чолі, промовив, ні до кого, власне, не звертаючись:

— Лепсько, далебі, лепсько!.. І нехай мені сатанайл плюне в самісіньку пику, коли це не отой міщух із Канева!..

А козаки, що були поблизу, дивилися на зачервонілого від збентеження, вродливого міщуха ласкавими, закоханими очима й з усіх боків сипали словами похвали, ласки, захвату.

— І де ти такий узявся? Чи не в любистку купала, породивши тебе, рідна ненька, чи не чарувала на зорях, сповиваючи? Чи не буйні вітри виколисували твою силу, чи не соловейки вилюляли твій голос? Чи не ранкова зоря дарувала тебе вродою, чи не досвітні тумани завивали хмелем твої кучері?..

— Ой не кпіте з мене, панове-браття, — відказував, паленіючи, юнак Павло, — бо нема краси краснішої від запорозького лицаря, нема сили сильнішої від матері Січі, нема гласу голоснішого від слава козацької низової.

— Вітай нам, молодий братчик, — казали й знов, — гарний не тільки красою й силою, але й розумом та звичайністю. Маємо в тобі не тільки лицаря, а й щирого товариша. Будь же здоров собі на щастя, всьому лицарству січовому на втіху!..

Заржав раптом кінь під старим отаманом, підняв голову, звернувши в правий бік, і насторочив уха. За ним заіржали й деякі інші. Полковник ласкаво погладив вірного друга по лебединій шиї, схилив трохи голову набік і скоса глянув на сонце, далі повернув голову в протилежний бік і, підвівшись на стременах, почав вдивлятися гострим зором удалечінь. Зміркувавши врешті щось, круто повернув коня праворуч і знову спокійно заколихався в сідлі. За ним повернула й уся ватага.

Павло придивлявся до всього з великою цікавістю, але нічого не питав, давно вже покмітивши, що не звичай у січових лицарів дерти очі та набридати всякими питаннями, що треба самому власним розумом та кмітливістю всього доходити. По своєрідному ржанню коней він догадувався, що розумна тварина чує воду й хоче пити. То ж, мабуть, недалеко тая Саксагань, що в ній ватаг, виїжджаючи з Чути, обіцяв напоїти коней. Він глянув перед себе вдалеч, але всього тільки й побачив ген-ген далеко синювато-сиву стягу, що легко курилася над зеленими просторами й тяглася, не перериваючись, на південь.

"Тож, мабуть, і вона... річка... — подумав собі Павло. — Але коні, коні!.. З такими не заблудиш... Боже милосердний! Скільки цікавого в світі!.. Сидів би в місті, вік то не побачив би, не зазнав, не зажив такого..."

Та цікавому в степу, мабуть, не було краю. Він не помітив навіть, як поволі мінився коло нього степ, як бур'янисті буйні просторища потроху ніби лагідніли, рідшали, а ще далі й зовсім обернулися в яскраво-смагадове море ще молоді, але густі, як щітка, тирси. Глянув Павло перед себе, в один бік, у другий — і ледве втримав у грудях крик захвату не баченою ніколи красою... Безкрайній зелений килим наче побризкав хто криваво-жаркими плямами буйних воронців^[1]. Це була така чарівна краса, що парубок мимохіть спинив коня й, затаївши духа, не відривав очей від розкішної картини.

"Боже, яка краса! — мигнуло йому в думці. — Чом Орісі нема зо мною?.. Вона так любить це... вона сп'яніла б від щастя..."

Подумав, спаленів і чомусь ізлякався своєї думки. Бачив, що товариші віддалились геть-геть, озирались і сміялись. Стиснув коня острогами, догнав їх, збентежений, зніяковілий. Та вони знали, чого він зупинився був.

— Що, красно? — ласкаво-глузливо глянувши на нього, спитав один із них.

Павло кивнув, притакаючи, головою, а далі промовив:

— Як кров... Наче хтось крівцею покropив зелену траву.

— Це правда, — підтакнув братчик, а по хвилі додав: — Старі люди... наші ж таки... старі запорозькі діди розповідають, немовби так воно й було в давню давнину, ще за княжих часів, а може, й ближче до нас... де ото розкидано по тирсі оті червоні воронці,

там лилася християнська кров у боях із татарами... Мабуть, правда, бо й тепера так воно є. Тож хто зна, чи й виведуться коли в степах ці квіти, бо татарва з християнами ніколи не замирить, а все буде нападати та ясир брати, а християни все боронитимуться.

Сказав і замовк і, немовби похватившись, зирнув на товаришів: згадав, мабуть, що братчиків не личить багацько балакати.

Може, й так воно було, як казав запорожець, та в Павла при погляді на ці степові чари виникла зовсім інша думка. Йому здавалося, що це велетенський коштовний килим, що ткано його й розквітчано жаркими шовками, а потім постелено під таким самим дорогим велетенським наметом із ніжно-блакитного едвабу для самого Бога, що тільки Він, великий і всесильний, годен походжати в таких розкошах, а не звичайна людина, хоч би то був і славний лицар із Запорозжя... Та цієї думки своєї не висловив він у голос, а їхав із нею мовчки, відчуваючи жаль, що топче копитами невимовну Божу красу.

Вже височенько підбилося сонце, а сиза мла над річкою все ще була десь далеко попереду. Але все частіші балки та яри, а далі й байраки, зарослі тернами, глодами та шипшиною, свідчили, що вода вже недалеко. Та й під копитами в коней почувалося вже не тверду землю, а пісок. Рідшала трава, а подекуди білили навіть лисини. Коні щодалі все більш нетерпеливились і поривалися вперед, ледве стримувані твердою рукою.

Нарешті ось вона, тая річка. Означився виразний похил зеленої рівнини до води, а далі й зовсім трави не було. Коні грузли в піску вище копит. Крізь легеньку імлу над водою сіріли скелі протилежного вищого берега. То там, то там на горі над ними й у їх розколинах та розпадинах, повиснувши над водою, кучерявилися кущі тернини, або глоду, або гордини. Від річки війнуло ледве відчутую прохолодою. Коні підбадьорилися.

Старий ватаг нахилився з коня, побачив, що дуже грузько в піску, й мовчки повернув у лівий бік понад берегом, де зеленів, спадаючи до річки, байрак. Козаки ледве коней повернули, щоб їхати за ним. Переїхали байрак, трохи освіжившись у його прохолоді. Тут берег був трохи вищий і вкритий травою аж до води. Полковник став, за ним і вся ватага.

— Відпочиньмо, дітки, трохи, — промовив голосно, а далі тихше додав, глянувши на сонце: — Хм... вже під обідню пору, а ми ще й не снідали. І не помітив, як час минув...

Посміхнувся й скося лукаво глянув на ватагу. Скочив з коня з легкістю молодого козака, а козаки за ним, думаючи кожен про себе:

"Та й хитрий же старий... Він не помітив... Якраз таківський".

Напоїли коней не зразу, а дали трохи прохолонути, а напоївши, спутали, поодв'язували від сідел торби з харчем та, так і не розкульбачивши, пустили попастись. Самі зібралися до гурту, посідали на траві й почали снідати. Хто мав горілку в запасі, прикладався сам до боклажка й ділився з іншими. Багато відмовлялося, покликуючись на спеку: знали ж, що отаман не дасть довго розсиджуватись та вилежуватись, а, як тільки коні трохи відпочинуть та підживляться, скаже рушати в дальшу дорогу.

— А що, козаче, — звернувся старий, краючи ножем сало, до Павла, — десть добре далися взнаки з незвички наші степові переходи? Добре нагепав зад, та й усе тіло, мабуть, як побите...

— Та трохи є, пане полковнику, — відповів Павло, — але що це!.. Пусте... звикну... Снідали, гомоніли, жартували, сміялися.

А сонечко котилося все вище та вище.

ХІ

Далі їхали спочатку понад річкою й десть о полудневій годині знов напоїли коней в Саксагані, але після цього ватаг круто повернув на схід, і козаки знов пірнули з кіньми в буйні бур'янисті простори безмежного степу.

Чого не довелося Павлові побачити досі з того, що розповідав Крига, — це т.зв. зимовника, що в нім зморені запорозьким життям старші січовики в мирній господарській праці знаходили благородний, тихий відпочинок. Розпитатися в братчиків просто молодик не важився, тому вдався до хитрощів.

— Дивно, — казав зовсім байдуже й ні до кого, власне, не звертаючись, — скільки їдемо й ні разу не напали на хутір або хоч на зимовняк...

— Бо нема їх тут ніде, — пояснив сусід, а далі коротко й уривчасто, ніби говорив сам до самого себе, з'ясував, чому саме нема. Це ж Чорний шлях тут проходить... Татарва часто вештається... Харцизства чинить... Особливо коли наші десть на морі в поході... або в Молдавії з турками б'ються... Недавно під королем були аж у Московщині... москалів били, а татарва тут наших жакувала... Та й без того безперестанку сливе тут нишпорять... Буває, й більшими загонами, а частіше малими... Іноді по кілька чоловік навіть... Коли бачать, що подужають, нападуть, — шукай потім вітра в полі... Ну, й не важиться ніхто осаджуватись тут...

Коли почало смеркати, наїхали знов на невеличку степову річку й зупинилися. З козацьких розмов Павло довідався, що це Базавлук. Що тепер їхатимуть понад цією річкою до самої Січі, цебто до того місця, де вона вливається в Дніпро, й що вони будуть там завтра надвечір, якщо не трапиться в дорозі ніякої пригоди.

Розкульбачили коней, напоїли, спутали й пустили пастись. Самі повечеряли, чим Бог послав, позапалювали люлечки й почали вмошуватись кожен коло свого сидла на ніч. Осавула призначив вартову чергу до коней. Павлові припала друга черга.

— Та пильнуйте, дітки, цим разом не тільки коней, а й поза кіньми пантруйте, — промовив, позіхаючи, хрестясь та вкладаючись, старий. Далі додав, уклавшись: — Щось мені в траві ніби показалося... А може, то сайгаки або тарпани подекуди траву поточили злегка... Ну, та береженого й Бог береже... Добраніч, дітки!..

Останні слова означали — вкладайтесь, не гайтеся. Братчики добре знали свого старою ватага, тому не чекали, поки хтось удруге нагадає, що час спати, погасили люльки, перехрестилися й повкладались. Та й утома давалася взнаки...

Не вважаючи на неvigідну козацьку постіль, Павло за хвилику заснув як убитий. Насилу прокинувся від чийогось торсання.

— На варту, — буркнув у темряві братчик і почав торсати сусіда.

Побудивши кого треба було, повів кожного на його місце. Павлові припало вартувати аж геть-геть від річки, де спадисте надбережжя вирівнювалося й переходило в бур'янистий степ. Ніч була хоч і зоряна, але темнісінька, та ще й пронизана легким туманом із річки. Запорозьке око і в темряві бачить, але Павлові була первина отак ніч зоріти на варті. Не так бачив він, як чув, що коні пасуться отут перед ним, хрумають свіжу соковиту траву й відпирхуються злегка. Озирнувся довкола — хоч в око стрель.

"Від кого, власне, стерегти коней? — думав він, тримаючи в руках мушкета, що його, відходячи з стійки, ткнув йому в руки попередник. — Від вовків, чи що? Чи просто, щоб не розбіглись?.. Мабуть, і те, й друге..."

Скинув мушкета на плече й став походжати в темряві сюди й туди, дослухаючись до ночі. І дивна річ, за весь час, як виїхав із дому, вперше огорнуло душу його безпорадне, холодне, як осіння мряка, почування такої самотності, що хотілося з усієї сили кричати кудись у ніч, погнати чорною пустелею степу своє розпучливе пробі.

"Пху, лиха година! — буркнув, ухопившись рукою за груди. — Що зо мною?.. Боюсь, чи що?"

Серце билося часто й сильно, ніби хотіло пробити груди й видертись на волю, а до того ще й тяжко нило. Здрігнувся, як від холоду, й знову заходив по траві з мушкетом.

"На бісового батька мушкет цей, — чомусь спало на думку Павлові, — коли я не знаю навіть, як із нього стріляти?.."

Зупинився знов і став обмацувати його руками, напружуючи зір, щоб хоч що-небудь побачити в нім, але так нічого й не доглюпався.

"Нічого, — подумав, узявшись обома руками за дуло, — як треба буде, то я й без стріляння обійдусь: штука замашна й важкенька. А треба буде стрельнути, то й з пістоля потраплю..."

Він любовно помацав пістоля за поясом і посміхнувся, згадавши гайдуків. Згадав при цьому про те, що один з пістолів не набитий. Котрий саме?.. Ну, та все одно тепер не наб'єш. Нехай як розвидниться... Він сперся на рулю мушкета руками й замислився.

Хрумали коні, пирхали... Тихо, як в усі. Деся поблизу хававкнув перепел, трохи далі відкукнувся підпадьомканням другий. І знов тихо...

Обережно, як коштовний камінь-самоцвіт, виймає він думкою свою заховану глибоко в серці таємницю, — навіть ще раз озирається довкола, щоб і в пільмі ніхто не підгледів, — і кохані образи встають перед ним як живі... Мати... Оріся...

"Мати, наша, мати, —

згадуються чомусь промовисті слова пісні, —

Де ж тебе узяти?..

Чи намалювати?.."

Лагідно усміхається в темряві: йому не треба малювати! Стоїть вона в уяві перед ним жива... Але — дивна річ — і та, й не та... В цьому уявленому образі рідної неньки ані рисочки суворості та сварливості! Сама лиш безмежна любов до нього в старих очах... Дорога, любя неня! Що там з нею?..

"Хав-вав! Хав-вав!" — "Підь-підьом! Підь-підьом!"

Десь поблизу й ще один:

"Підь-підьом! Підь-підьом!.."

"Бач, — думає Павло, — не знайшли іншого місця й часу, кляті перепели!.."

Але в ту ж мить забуває, захоплений спозиранням другого прекрасного образу, що виринає з темряви перед очима в усій своїй непорочній красі. Час зупиняється, думки перестають текти, солодко-болючий захват стрясає всією істотою парубка... Він ледве здержується, щоб не впасти на коліна й не заніміти в тихій молитві до образу, що...

"Хав-вав! Хав-вав!.."

"Підь-підьом! Підь-підьом!.."

Ах, ті птахи... Але привид не зникає — Павло не хоче, щоб він ізник, тому не квапиться гасити викликану в нерушній нічній самоті мрію й захвати її знов на дні серця, далеко від чужого ока й цікавості. Він так яскраво, виразно бачить свій осяйний привид перед собою, що ладен побожно забалакати до нього. Та хіба є такі значні й разом ніжні слова в людській мові, що ними міг би він сказати все, що відчуває в цю хвилю! Ні, таких слів нема, але захватне мовчання його й погляд проречистіше за всі слова в світі скажуть те, що треба, його найкращій, його найдорожчій, його найукоханішій Орісі, його... Від захвату він не в силі договорити — йому здавлює в горлі... Він прокидається... Чує, як чийсь чіпкі пальці впираються йому в карк і в горло, тягнуть його голову назад... Від несподіванки він упускає мушкета на землю, але в ту ж мить опритомнює, згадує звичайний в таких випадках парубоцький спосіб борні, з усієї сили шарпається нахилитися рвійно вперед, і напасник, замоловши ногами в повітрі й важко крякнувши, гепається об землю перед Павлом. Але зненацька чийсь дужі руки з одного й другого боку хапають його за рамена й намагаються скрутити їх назад; Павло почував, як черкав йому об руку ремінь із сириці, — отже, хочуть зв'язати його; робить іще одне зусилля, розпростовує якнайширше дужі руки; руки напасників зосковзують із ліктів і тим цупкіше хапають його за кулаки, але йому, мабуть, цього тільки й треба: блискавичним рухом він зводить до купи свої руки поперед себе й стукає напасників головами з такою силою, що вони, не писнувши, валяться на траву, непритомні.

"Що це таке?.. Що воно за напасть?.." — думає Павло, приходячи до пам'яті й розтираючи руками шию. Далі згадав про ремінь та про те, що можуть же напасники прочунятися, нахилився над ними й почав мацати рукою за ременем в одного, а тоді в другого. Намацав і сирицю, й цілого аркана з м'якого ремня коло пояса.

"Оце добре, — подумав, — зв'яжу всіх трьох до купи, щоб не повтікали, поки почне розвиднятися. А може, треба стріляти на тривогу? Може, тут десь поблизу й ще їх є?.."

Він прислухався: тихо, ніде анічичирк.

"Не чути нічого... Шкода будити людей... Ат, зв'яжу цих, а там побачу: як почую, що хтось крадеться, тоді стрільну з пістоля... Не інакше, як татари..."

Павло нахилився над ними, ще раз обмацав руками, далі підняв одного з

напасників і поклав на другого головою до ніг, потім ухопив за попереk третього й поклав так само на тих двох, тісно й густо оповив арканом і зв'язав міцним узлом.

— О, — промовив задоволено, намацуючи мушкета, — тепер не втечуть... Ач, іродове насіння, задушити хотіли! Добре, що я здержався й не крикнув, а то дарма тільки людей пополохав би... й виспатись не дав би... А чого їм треба було?.. Не інакше як коней... Але як загляділи нас? Мабуть, ще за дня ховались десь і пантрували нас. Недарма полковник перестерігав...

Почав ходити взад і вперед із мушкетом на плечі та дослухатися до звуків і мовчання ночі. Вже не хотів зупинитись, а тим паче спиратися в задумі на мушкета: боявся, що засне...

Хтось із зв'язаних засовався й залопотав щось своєю мовою. Павло підійшов, нагнувся над бранцями й, розглянувши, которий із них прочуняв, ткнув йому мушкета в пику, щоб замовк. Татарин справді перестав лопотати, й парубок ізнов заходив сюди й туди, відганяючи всякі думки, що відвертали всяку увагу від чатування. Довго так міряв землю кроками в темряві, нарешті з задоволенням помітив, що небо на сході почало блідіти: отже, внедовзі край і нудній ночі, й клопітній варті.

Зоря ранкова розгорювалася дуже швидко, й Павло міг тепер при блідому світлі ще несміливого дня роздивитися своїх напасників. Став над ними, сперся на мушкета й дивився, не ховаючи цікавості на виду. Вперше бачив і довгі халати, брудні й засмалцьовані до того, що тяжко було розпізнати барву; й стерті об траву, аж сірі, дебели мешти на ногах із загнутими вгору гострими носками: нагадували чабанські постолі з доброго ременю. А найчудніші були голомозі голови та рідке волосся під носом і на підборідді, а також вузькі скісні очі: всі троє вже прочуняли, один стогнав і кречав насподі, а двоє, що були поверх нього, позирали на Павла своїми очима-шпарками, з таким жахом, що він аж засміявся. Вони теж оскалилися.

— Ах ви ж дурні, дурні, — похитав головою, сміючись, Павло, — і якого дідька ото лізти серед ночі на небезпеку?..

Той, що був зверху, знову залопотав, і вся його заюшена кров'ю твар із широкими вилицями прийшла в рух.

— Що?! — перебив парубок. — Нічого, голубе, не розберу, бо не вмію по-вашому. Якщо ти про те, щоб розв'язав, то не буде діла: розв'яжи вас — дременете так, що й вітром не догониш... десь же в бур'яні, мабуть, маєте й коней прихованих... а що мені тоді старий полковник скаже?.. Ні, краще й не проси — не можу, не моя тепер воля. Лежіть спокійненько, поки полковник прокинеться: може, й скаже пустити вас, тоді й розв'яжу.

Татарин залопотав іще щось, але Павло махнув рукою й задивився на щось інше. Він тепер тільки звернув увагу на те, що спутав своїх бранців разом із їхніми шаблями. Та ще які шаблі! — криві і в гарних цяцькованих піхвах, із срібними різьбленими держаками. Різкий холодок пронизав йому серце: тепер лише змиркував, що ще недавно був на ніготь від смерті. Але він засміявся...

— Ах ви ж невіри капосні! — скрикнув. — То ви хотіли живцем мене взяти, що,

маючи кожен шаблю, не зарубали, підкравшись?.. Та мене ціла вулиця канівських парубків не змагала взяти, а то вас троє голомозих! Дурні ви!.. Що ти там лопотиш язиком? Кажеш, може, що брешу?.. А оце бачив? — труснув він над татариним мушкета, — я тобі дам брехні мені завдавати!..

Татарин справді замовк, бачачи, що з козаком не розговоришся.

Почало дніти. Заклуботався, закучерявився туман над річкою. На сході на обрію заграли срібним сяєвом вістуни нової зорі ранкової.

Прокинувся старий отаман, озирнувся довкола й схопився на ноги.

— Га? Проспав?.. — вигукнув спросоння. — Бо й так-таки! І нехай мені нечистий у пику плюне, коли не заспав!.. Оце дак так!.. Агов, хлопці! — гукнув на весь голос. — Ану вставайте, коні сідлайте!..

Подався з уздечкою відшукувати свого румака. Табір закомашився.

Вартові кинули чати, тільки Павло стояв і чекав, а чого — й сам не знав. Бачив, що братчики поять коней, що старий ватаг уже в сідлі, тільки його румак ще пасеться самотно, а відійти, кинувши бранців, не хотів, що ж чинити з ними — ніяк не міг зміркувати. Врешті примудрував: поклав мушкета на землю, підійшов до зв'язаних, ухопився за реміння, напружив усі сили, скинув ношу на спину й, угинаючись під нею, підтюпцем подався до табору.

— А чий то ще кінь? — тим часом питав полковник, показуючи на самотного Павлового румака. — Який воно вражий син гаїться?..

— Та то ж, мабуть, того... Похиленків! — почувлися голоси. — Та ось і він, либонь... Щось пре на спині, чи що?.. Вепра, чи що вбив?..

Уваги всього товариства скупчилася на Павлові, а він, нічого не помічаючи, підбіг, покректуючи, до старого ватага, обережно, щоб не потовкти, спустив ношу на траву перед його конем і важко відсапнув, витираючи рукавом спітніле чоло; далі метнувся до сідла...

Всі стояли й дивилися на це мовчки, як зачаровані.

— Що це таке? — нарешті отямився старий. — Що це ти припер?..

— Постривайте, пане полковнику, я зараз, — відповів Павло, хапаючи, як пір'їну, своє сідло й уздечку. — Бач, усі же сливе готові, а я той... Та й мушкета лишив там...

Швиденько побіг, не озираючись, до свого коня, накинув на нього уздечку, скочив у сідло, під'їхав до того місця, де чатував, підобрав мушкета, а вгледівши три повстані шапки татарські на траві, позбирав і їх, потім тільки повернув коня до табору.

Тим часом полковник, розпізнавши вже з коня, що це за химерний сніп із живих людей перед ним на траві, зліз із сідла й нахилився над татарами. За ним позоскакували з коней і братчики. Тісним колом оточили бранців і, не вірячи власним очам, тільки презирилися мовчки.

— Та нехай мені всі чорти очі заплюють, — вигукнув, ударивши об поли руками, полковник, — коли це не справжнісінькі бусурмени!..

Бранці й без того були ні живі ні мертві, а тепер, бачачи кругом себе стільки своїх запеклих ворогів, оніміли з ляку й духа притаїли.

— Де ви тут узялися? — звернувся по-татарському до бранців старий.

Почувши рідну мову, бранці засовалися в путах. Той, що лопотав до Павла, й цим разом забалакав, але про що, ніхто, крім полковника, не розібрав.

— Чуєте, — засміявся старий до братчиків, — вони собі мирно попасали коней, а отой молодий шайтан наскочив на них, сонних, уночі й пов'язав.

Братчики реготалися, хапаючись за боки, на таку відповідь.

— Ну, не гаспидський син! — жартував далі ватаг. — Бідних людей так скривдив... Та у вас і коні десь тут пасуться? — знов по-татарському питав він.

Татарин щось відповів.

— Недалечко тут, у ярочку, — переклав полковник і знов засміявся. — Бідакам тісно в степу, дак вони в ярку коней випасали. Ану, що скаже нам наш здобичник... А послухай-но, сину, — звернувся старий до Павла, що якраз під'їхав до гурту, — не козацьке діло чиниш, бідних людей кривдиш...

Павло ніяково глянув на полковника, потім на товаришів, але, побачивши, що всі сміються, й собі всміхнувся.

— Ану-ну, розкажуй, як ти їх приспів!..

Він зіскочив з коня, віддав мушкета одному з січовиків, шапки кинув на купу татар.

— Та де, пане полковнику, — промовив, немовби вибачаючись, — не я їх, а вони мене приспіли...

І Павло, не раз перепинений реготом, увагами й кпинами, розповів про нічний напад.

— І ти не стріляв на ґвалт? — обурився старий вояка.

— А навіщо, коли сам із ними впорався? Дарма тільки сон братчикам перебив би.

— Та їх, голомозих, могла бути до ста бісів поблизу!

— Я прислухався, але до самого світу не чути було нічого.

Полковник похитав головою з докором, але хіба повернувся б язик на догану після всього, що сталося з молодиком.

— Ну, гаразд, гаразд... Нехай буде так, але для науки скажу тобі ось що — а ти закарбуй на носі: коли доведеться вдруге чатувати темної ночі в степу, а недалечко від тебе почнуть свої зальоти перепели, — готуй, сину, й тримай наготові мушкета та шаблю. Розумієш?

— Розумію, батьку.

— Тото ж. А тепер розв'яжи свою здобич — хочу про дещо розпитати вражих синів, а так незручно.

Павло витяг із піхов шаблю й підійшов до бранців. Татари зойкнули, побачивши це й помисливши, що він хоче їх порубати, й усі троє разом щось залопотіли до полковника,

— Заткніть губу! — гукнув він на них. — Нічого вам не станеться.

Павло поперерізував гострою шаблею реміння, далі в одного, другого й третього повідривав із поясів їхні шаблі й простягнув їх полковникові.

— Е, ні, голубе, — сказав старий, — це все твоя здобич.

— Навіщо вони мені? — засміявся Павло. — Таж у мене є краща.

— А то вже твоя жура: хоч у воду повкидай, — зауважив полковник і далі звернувся до татар, що ледве підвелись, похитуючись і розминаючи тіло: — Багато вас чи тільки троє?

Татари презирнулися.

— Та кажіть правду, а то звелю прив'язати до конячих хвостів і...

Татарин із розбитою мушкетом твар'ю забелькотав, що їх невеличкий загін, але що решта, не дочекавшись їх, досі подалася степами на південь.

— Ну, гаразд, побачимо, — сказав полковник. — На коні, дітки! Будемо їхати повз той яр, то візьмете звідти їхніх коней, а поки що оточіть їх кругом: нехай біжать за нами піхотою.

Поки полковник розпитував бранців, Павло напоїв коня, прив'язав шаблі до сідла й разом з усіма був готовий у дорогу.

Їхали, де можна було, понад самою річкою. В яру справді побачили троє прив'язаних до тернового куща татарських коней. Одв'язавши їх, козаки скрутили їхньою ж таки сирицею назад кожному татарині руки, посадили їх у їхні сідла й, поставивши в середину ватаги, рушили далі.

— Хутенько, дітки, хутенько! — підганяв отаман, позираючи на схід. — Бач, як забарилися через оцих нехристів: ось-ось і сонечко зійде. Та будьте насторожі.

Сам їхав попереду й пильно вдивлявся вдалеч, повертаючи голови на всі боки.

Павлові дуже кортіло розпитати сусідів про той загін татарський — чи нападе він на них і чи буде бій, але він не зважився. Натомість, згадавши пересторогу старого, витяг з-за пояса спочатку одного пістоль і оглянув його; пересвідчившись, що набитий, він засунув його назад і висмикнув другого: намацавши коло себе все потрібне, став набивати його так, як навчив Крига. Ближчі братчики ухвально поглядали на його роботу.

— Добре робиш, пане-брате, — зауважив один з братчиків, — пістоль усе повинен бути набитий, бо ж не для окраси носить козак його при поясі. А сьогодні й справді може трапитись робота. На мою думку, дарма ми тягнемо за собою цих голомозих: ті, що від них вони відбилися, не заспокояться доти, доки знатимуть, що бранці в наших руках.

— Це правда, — промовив другий, — але напасти не зважаться. Мало їх, бо якби була їхня сила, то вже давно напали б.

— Мало то воно мало, а хіба ми знаємо, скільки таких загонів іще гасає степами, може, навіть десь тут поблизу.

— Навдак... Близько коло Січі вони не люблять харцизити.

— Таж сам бачиш, що харцизять!

— Це якісь шибайголови, джигіти, мабуть.

— А дідько їх знає, котрі з них джигіти, а котрі простісінькі харцизяки,

— Що воно за джигіти? — спитав Павло.

— Та лицарі ж їхні... найкращі комонники й герцьовники.

В цю хвилю татари, що їхали із зв'язаними руками серед ватаги, озираючись на всі боки та вдивляючись своїми гострими очима в далечінь, щось раптом залопотали, звертаючись до козаків, підводилися на стременах і кивали головами, показуючи кудись у степ. Бачачи, що ніхто з козаків не розумів їх, гукали через голови козацькі до ватага, але той їхав спокійно, не звертаючи на татарське лопотання уваги, хоч сам гостро теж удивлявся в той бік, куди показували татари.

— Що за лиха мати! Чого їм? — запитав у старого осавула.

Полковник показав рукою праворуч. Всі обернули голови в той бік. Придивившись пильно, загляділи над поверхнею зеленого моря якусь чорну цятку, що плила сюди, все збільшуючись, і, то виринаючи, то потопаючи, здавалася човником, розгойданим хвилями.

— Ну й очі ж у нашого старого! — буркнув напівголосно хтось із братчиків. — І старість їх не бере. Краще за татарина бачить.

— Але що воно за мара мчить сюди?

— Таж, мабуть, татарин... Недарма ці так заметушилися та забелькотали.

Павлові все було вдивовижу. Він теж заглядів уже їздця, а щодалі почав розбирати, що це справді татарин, такий самий, як ці бранці. Але чого йому? Чого він самохіть претється на небезпеку?

Минуло ще кілька хвиль напруженої уваги. Павло бачив, як його бранці повеселішали й палко щось лопотали проміж себе. Нарешті таємничий вершник наблизився настільки, що всі виразно побачили, хто він. Не доскакавши з добрі гони до козацької ватаги, він раптом осадив коня так, що той диба став і закрутився на місці; далі їздець підніс долоню до чола й став пильно розглядати козаків. Один із бранців не втерпів, випростався на коні й щось на весь голос гукнув до їздця. Той, почувши це, скинув шапку, настромив на пужално з малахая, підняв угору й покрутив у повітрі.

Старий ватаг став, а за ним і вся ватага.

— А чекайте, дітки, я дізнаюся, чого йому треба.

Він від'їхав з ватаги набік, зняв шапку й помахав нею, гукнувши щось по-татарському. Вершник сіпнув коня за повіддя й за хвилину осадив перед полковником

— Чорт, а не їздець! — говорили січовики, любуючись на спритного татарського лицаря і його вправність.

Татарин приклав правицю до серця, тоді до чола й низенько вклонився, схилившись з коня, полковникові. Почалася розмова. Козаки не розуміли сливе нічого, зате бранці, напружуючи слухи, ловили кожне слово, виявляючи на плескатих обличчях своїх то радість, то острах, то надію.

Так минуло кілька томливих хвиль. Нарешті полковник обернувся до своєї ватаги й промовив:

— Дак о, панове-браття! Цей бусурменський лицар каже, що їх тут у степу загін, не менший від нашого, що вони з учорашнього дня пантрують нас, що цієї ночі хотіли напасти на нас, та оті троє дурнів перекапустили їм усю справу. Тепер вони хочуть мирно визволити своїх невдах і кажуть обміняти їх на п'ятьох наших братчиків, що їх

загін їхній виловив десь у степу, як ті полювали на звіра...

Між січовиками пронісся глухий гомін обурення. Бранці злякано перезирнулись.

— Дак, отже, якої ви, панове-браття, думки про це? — питає старий, переcheкавши, поки все стихло.

— А може б, — озвався один з братчиків, — оточити їх, проклятих, та вибити до ноги й визволити наших...

— Дивно, батьку, й підозро, — промовив писар, — що вони так дорого дають відразу: де ж пак — за трьох аж п'ятьох. Чи не хочать нас підсісти?.. Не можу тільки доглупатись, що в них на думці.

— Дорого тому, — знову почав полковник, — що один із трьох тих — брат у других їхнього мурзи. Каже, що ганьба їм серед своїми буде, що не вберегли його, та й мурза не подякує. А оточити їх із нашою ватагою — дарма заходів: коли оце скажу йому, що нема нашої згоди, то він блискавкою опиниться серед свого загону, бранців переб'ють, щоб їм не заважали, а самих — хоч вітра осідлай, то не доженеш.

— Ну, то чини, батьку, як знаєш, — почувлися голоси.

— То згода, виходить?

— Згода, згода!..

Старий повернув коня до татарського їздця, що мовчки слідкував за обраною, дивуючись химерному звичаєві козацькому, коли ватаг мусить питатися у підвладних, що йому чинити. Перемовивши ще кілька слів із полковником, він, посміхнувшись, забажав поглянути на того козака, що сам серед темної ночі взяв у полон аж трьох здоровенних джигітів. Полковник засміявся й сказав по-татарському, що, власне, кожен із його ватаги потрапить це вчинити, але коли гість так уже хоче, то він покаже йому.

— Павле! — гукнув старий по-наськи, — А під'їдь, сину, сюди!

Павло від несподіванки кинувся на сідлі, змішано озирнувся по товаришах, врешті побачив і зміркував, що це до нього, легко стиснув румака острогами й виїхав уперед, питаюче позираючи на старого. А той засміявся — та до їздця:

— Ось він, той самий.

Татарин, поглянувши на молодого лицаря оком знавця, ледве втримав у собі крик захвату, але захвати його в погляді не зміг, дивився на Павла, любуючи на його постать довшу хвилю, а далі спокійно й байдужо промовив:

— Красний юнак, але трудно повірити, щоб ото він дав собі раду з отими трьома дужими лицарями нашими.

— Що?! — спалахнув старий. — То я брешу?.. Та нехай мені шайтан ваш у самісіньку твар начхає, коли оцей мій юнак та не впорається сам з усім загonom вашим!

Татарин посміхнувся й знов оглянув Павла з голови до ніг.

— Навіщо ж увесь загін? — сказав спокійно. — Знайдуться і в нас дужі лицарі, що сам на сам підуть.

— Та де вони у вас узялися? — кипів полковник і аж розчервонівся спересердя. — Давай їх сюди, вражих синів! Ми їм покажемо, чому ківш лиха!

Козаки й Павло слухали тільки й дивувалися, що старий сердиться, бо нічого з розмови не второпали. Лише бранці скалили зуби, дослухаючись до обурення старого ватага козацького й любуючи на самовпевний спокій свого земляка.

— Добре, — згодився їздець, — один із них явиться з бранцями, щоб помірятися силою з вашим юнаком. А поки що — до стрівання!..

Він знову приклав руку до серця й до чола, вклонився старому, стиснув коня коліними й кількома скоками вже був далеко.

— А, який! — в свою чергу задивився полковник. — А ви кажете — оточити... Оточи таких спробуй... Ні, вже краще мирно...

Не сказавши Павлові ні слова про те, що говорив про нього з татариним, він знову у чолі ватаги, глянув скося на сонце й промовив:

— Рушаймо, дітки... Татари перестрінуть нас трохи далі.

Павло, здвигнувши плечима, вернувся на своє місце. Не до мислі йому було це величання ним старого й зіпсувало настрої.

Ватага рушила далі. Сонце підбилося вже геть-геть і припікало по-степовому. Тільки східний вітер ще дихав легенькою прохолодою ранковою й навівав бадьорість і свіжість і людям, і коням.

Бранців не пізнати було. Не вважаючи на пов'язані назад руки, вони раділи, щось безперестанку белькотали між собою й тішились вочевидь недалекою свободою. Павло, дивлячись на них, згадав батька. Намагався уявити його образ, його життя в неволі — й не міг. Глуха ненависть підіймалася в душі проти цих, що так швидко визволялись. Шкодував уже, що не добив їх тоді, вночі, але в ту ж мить згадав, що на їх місце буде визволено п'ятеро братчиків, і трохи заспокоїв серце.

В'їхали в байрак і за хвилику виринули на другім боці. Ось і вони — кілька татар і п'ятеро братчиків — всі на конях. Але в братчиків, як і в цих бранців, руки пов'язано назад грубою сирицею. Ватага над'їхала ближче, й козаки, повитягувавши шиї, намагалися розпізнати, чи нема знайомих між татарськими бранцями. Впізнали, аж наблизившись зовсім. Страшенно зраділи й голосно вигукували прізвища.

— Ось глянь — Храпко, далєбі, він!

— А он Тріска Семен!

— І Жолоб Грицько тут!

— Здорові були, братчики!

— Гей, Скачинога, й ти попався в татарські тенета?!.

— А то ж хто п'ятий?.. Предерій, — хрест мене побий, він... Мартин...

Полковник махнув назад рукою, і все стихло. Він виїхав наперед і став.

— А що, дітки, — звернувся до козаків-бранців, — смашна татарська кобилина?

— Де пак смашна, батьку! — відповіли врадувано, почувши рідну мову. — З учорашнього вечора, як попалися в пастку, не те що кобилини, а й ріски в роті не було!..

— Кепсько, кепсько трактують нашого брата голомозі здобичники. Ну, та нехай, — віддячимо колись, а тепер...

До нього під'їхав уже знайомий усім їздець, і вони почали про щось говорити. По хвилі татарин обернувся до своїх і махнув рукою. Ті бистро прискочили до бранців і почали розв'язувати їм руки.

— Ану, дітки, — звернувся полковник до ватаги, — розпутайте которі голомозих наших та пустіть їх к лихій матері!

— З кіньми? — озвався хтось.

— Така умова, діти.

Бранців розв'язано, й вони, залопотавши весело щось до козаків, — дякували, чи що, — бистро й спритно вибралися з козацької ватаги й чвалом помчали до своїх. Тим часом визволені козаки, повітавши старого ватага, дякували йому щиросердно за скоре визволення.

— Гаразд, гаразд, — махнув той рукою. — Приставайте до гурту та подякуйте там молодому міщухові з Канева: то він визволив вас.

Козаки презирнулися, нічого не зрозумівши, і пристали до гурту. Почалося вітання та чоломкання.

— Ну, — звернувся старий до татарина, — бувай здоров. Час нам далі, бо добре-таки забарилися з вами. Та й вам раджу не гаятись та тікати з наших степів під три вітри, а то не все може так мирно скінчитись.

Татарин не рухнувся. Він, усміхаючись, дивився з-під чола на полковника, врешті мовив:

— Пан старший забув?

— Про що? — здивувався полковник.

— Про герць.

— Ага, — зареготався старий. — А я думав, що ти жартував.

— Ні, не жартував, — відказав татарин, і очі його хижо блиснули.

— Та ти що: хочеш, щоб тому твоєму моцакові голомозому печінки повідбивано було?

— Хочу, — посміхнувся татарин.

— Хм... Ну, давай його сюди, я подивлюся на неборака хоч на його Божій дорозі.

— Це я сам.

Старий здивувався не в жарт.

— Ти?! Хм... Ну, гаразд. Зараз спитаю молодика свого, чи захоче стятися з тобою... Агов, Павле!..

Павло стояв із конем осторонь від братчиків і дивився на стрівання їх із бранцями та слухав розмов. Почувши гукання полковниковоє й побачивши, що старий досі з отим татариним, спалахнув. Думав, знов на показ кличе його. Але не смів не послухати й під'їхав до них. Козацька розмова раптом ущухла, а визволені братчики, нахиляючись до вуха то одному, то другому, розпитували пошепки, в чім річ і хто той молодий козак.

— Постривайте, побачимо, — відповідали їм, бо й самі не догадувались.

— Ось цей лицар, сину, — звернувся старий до Павла, — намігся, хоч там що, спробувати з тобою сили. Що ти на це?

Павло глянув на татарина. Те саме лукаво усміхнене лице, але в карих очах його вже не зустрів того любування, що перше: натомість прочитав у них стільки хижої ненависті, що серце йому огорнулося холодком.

"Видно, помститися, проклятий, хоче за отих трьох... — мигнула думка. — Та й здоровий, мабуть, коли сам викликає..."

Від гострого полковникового ока не умкнуло парубкове вагання.

— Та ти, голубе, як хочеш, — промовив старий, — нема хіті, то й не треба. Нехай їде до дідька, невіряка! Може, тобі бридко з ним зчепитися, то...

Павло спаленів.

"Поступитися перед голомозим?!. Таж він засміє, й братчики також... Ні, хай він буде дужий, як Самсон, хай краще вб'є, вдаривши об землю, ніж здатися на поглум..."

Страшна зненависть закипіла в нім, але він силою волі втримав її, згадавши, що до змагання завжди треба ставати спокійним. Він кивнув старому головою на згоду й мовчки зіскочив з коня. Став розперізуватись.

— На що будемо змагатись? — звернувся татарин до полковника і, взявши в руку свою коштовну шаблю, сказав: — Шаблі цій нема ціни... Якщо буду поборений — шабля дістанеться переможцеві; коли ж моє буде зверху, то... я дістану оті три шаблі... — Він показав на прив'язані до Павлового сідла три шаблі, відібрані в бранців.

Старий ватаг глянув на шаблі й подумав: "Та й покмітливий же, гаспидів син! Я кілька разів дивився й не бачив їх, а він ще, мабуть, як уперше бачив молодика, то взяв на око".

Він перетлумачив татаринове бажання Павлові.

— Мені все одно, — сказав Павло, скинув жупана та шапку й поклав на сідло.

Татарин, діставши згоду, теж ізліз з коня, скинув халата й шапку, підкликав одного з своїх і передав йому поводдя та одягу.

Тільки без халата можна було оцінити велетенську поставу татарина, його широкі, могутні плечі й груди, а також міцні, як стовпи, хоч і кривуваті від постійного сливе сидіння на коні, ноги в гарних мештах.

Отаман оглянув його, покрутив головою — нівроку, мовляв, — і перевів погляд на парубка. Цей стояв наготові, гарний, ставний і міцний, як молодий дубок, та чекав, поки настане хвиля почати. І знов покрутив отаман старою головою, тільки тепер уже думка була інша, а саме: "Ну, не дурень ти, старий чорте! — віддав хлопця на поталу ідоляці... Таж іродяка десяток таких укладе!.. Нехай сам чорт мені межи очі нахаркає, коли брешу!.."

Та було пізно каятись. І братчики, й татари зрозуміли вже, до чого йшлося, й напружено чекали: перші з острахом, а другі — не ховаючи хижої зловтіхи, бо бачили по обох поставах, чия буде перемога.

Борці зчепилися.

Татарин, мов павук, легко обняв навхрест струнке тіло молодого супротивця довгими руками й міцно затиснув у залізних обіймах, намагаючись зігнути його назад, але — диво дивнее — відразу ж відчув, що те, що здавалось йому таким гнучким і

утлим, не гнеться, немовби він обняв не живе тіло, а кам'яного слупа; натомість дужі рамена козакові й тверді, як дерев'яні, груди його ніби втратили свою природну пружність і обернулися в залізні щимки; татарський велетень почув, що йому спирає духа, хоч змагання ще тільки почалося, й серце його тіпнулося тривожно. Павло відчув це, й відразу ж увесь його страх і побоювання розтали в свідомості, що не такий страшний чорт, як здається. Ще міцніш здавив він татарина в своїх щимках і поволеньки почав гнути його вперед себе. Побачивши небезпеку, хитрий бусурменин розірвав обійми, з усієї сили вперся руками Павлові в груди, стряснув тілом своїм і, визволившись з щимків, нагнувся й ухопив парубка за попереки. Павло не дав йому підняти себе в повітря: шарпнувшись назад, він бистро нагнувся й зробив те саме. Борці почали тупцювати, нагнувшись, по траві, силкуючись усяко підняти один одного, щоб кинути об землю.

Пруги над кострубатими бровами в старого ватага розгладилися, й під сивим довгим вусом заграла ухмилка. Від серця відлягло, він уже не боявся за свого улюбленця й тільки ласкаво підбадьорював його:

— Лепсько, синку, лепсько!..

Козаки, затаївши духа, напружено стежили за надлюдськими зусиллями свого молодого братчика, й тільки вряди-годи хто-небудь звертався до сусіда з тихою увагою, а не діставши відповіді, замовкав і дивився далі.

Зате татари гамірливо виявляли свою нетерплячість і зацікавлення: вони розмахували руками, щось голосно лопотали, притоптували своїми мештами й реготалися на всякий удалий поворот свого дужого старшого. Видно було, що їх не турбують жодні сумніви щодо закінчення борні. Тільки тих троє, що спробували на собі Павлової сили, мовчали понуро й не спускали очей з борців.

Сонечко піднялося ще вище, але ніхто цього не помічав.

Не помічали й нічого круг себе не бачили й не чули і татарин із Павлом. Несила одного й другого якимсь сильним рухом покласти нарешті край змагання почала дратувати обох. Очі в татарина блиснули хижим огником, твар його аж посіріла з натуги; зібравши всю свою силу, він урешті крутнув своїм супротивцем з такою оскраженістю, що той, відірвавшись від нього, відлетів на кілька кроків геть і покотися по траві, але й сам татарин не вдержався: поточившись назад, він тяжко гепнувся на землю, задерши йоги, що викликало страшенний вибух реготу.

Перелякане птаство хмарою знялося над байраком, над річкою й літало над степом, гвалтуючи.

Борці як упали, так і схопилися на ноги разом. Обидва дихали важко й їли один одного очима, повними ненависті. Та Павлові здалося, мабуть, усього цього задосить. Нагнувши голову, буйним молодим туром налетів він на страшного татарського лицаря...

— Спокою, сину, спокою! — почув тривожну пересторогу.

Та не до спокою було обом їм. Вони знову ухопилися за попереки, але Павло, не пам'ятаючи з люті сам себе, несподівано цілком для татарина, підняті його вгору й з

усієї сили вдарив ним об землю. Сам поточився набік, але здержався на ногах і лише вхопився правицею за серце, постояв мить, зчаста й важко дихаючи, далі, ледве пересовуючи ногами, підійшов до свого коня, сперся на нього ліктем і схилив голову на руку. На татарина, що, розкинувши руки й ноги, лежав на траві без пам'яті, навіть не глянув.

Всі стояли якусь хвилю, остовпівши. Старий не сказав навіть свого звичайного — "лепсько, сину, лепсько", лише, коли Павло став, спершись на коня й злегка дрижачи всім тілом, він пильно глянув на нього з-під насуплених брів і промовив спочутливо, побатьківському.

— Відпочинь, сину, відпочинь... Натуга немала впоратися з отаким дияволом.

Татари, опритомнівши з ошелешення, разом зойкнули розпучливо й усі кинулись до ватага. Опріч трьох — ці хоч і не виявляли на зверх свого почуття, але були задоволені: перемога над ватагом того самого козака, що так жорстоко посміявся й над їхнім завзяттям уночі, позбавляла їх догани, лайки, кепкування земляків, а може, навіть і кари. Прославши халата, татари обережно поклали на нього ватага й хотіли нести до коней, але він у цю мить закліпав очима, розплющив їх, подивися на тих, що схилилися над ним, безрозумним поглядом, важко підвівся й сів. Татари щось забелькотали до нього. Він озирнувся довкола і, видимо, почав пригадувати те, що допіру сталося; далі знов повернув голову й, знайшовши очима супротивця, зупинив на нім свій погляд. Те, що Павло ще стояв, тремтячи з натуги, підбадьорило татарського велетня; він хоч і з великим зусиллям, але підвівся на ноги й щось буркнув до одного з татар. Той прожогом кинувся геть і зараз-таки вернувся з шаблею.

Полковник і козаки мовчки дивилися на це й намагалися вгадати, що буде далі. А далі татарський ватаг узяв шаблю та, держачи її перед себе й ледве пересовуючи ноги, підійшов до Павла й простяг її парубкові, а до цього ще й забелькотав щось, силкуючись усміхнутися, Павло підняв голову й здивовано глянув на нього.

— Візьми, сину, шаблю, — розтовмачив полковник, — татарюга віддає її тобі як переможцеві, бо ж такий уговор був.

Павло байдужо простяг руку і взяв ятагана. Татарин знов простяг руку. Парубок питаюче дививсь на нього, не розуміючи, чого йому ще треба.

— Подай йому, сину, руку, — знов промовив старий, — так годиться.

Павло подав руку, й татарин міцно потиснув її, знов щось сказавши по-своєму.

— Каже, що не ховає до тебе в серці жодної неприязні, а навпаки — бажає всякого успіху й щоб ти і в боях так боров ворогів, як оце його поборов. Скажи ж і йому, Павле, кілька гарних слів звичайненько.

Павло посміхнувся.

— Та що мені йому казати?... Дякую на добрім слові й за гарний подарунок, а боротися з ним удруге не зважився б, хай йому біс! — трохи духа з мене не виперло.

Козаки, весело засміялися, а старий переклав татарині те, що сказав Павло.

Татарин засміявся теж, поляскав парубка панібратськи по плечі, вклонився старому, прикладаючи руку до серця й до чола, й відійшов до своїх.

За яких кілька хвиль і слід за татарами загув.

XII

Коли стара Василиха прокинулася другого, по приїзді польного гетьмана, дня вдосвіта й побачила, що Павла нема, що постіль його навіть незаймана, то вельми стривожилася й переполохалася.

— Чи не осоружний тобі хлопець, — бурмотіла, пораючись коло печі та заходжуючись біля пиріжків, — десь, мабуть, до ранку гуляє з паливодами запорозькими!.. Ну, начувайся ж ти в мене! Я тобі справлю не такі гулі!..

Але цим хотіла лише потішити себе й угамувати інший здогад, що в нім боялася сама собі признатись, а саме: чи не дурив він її вчора ввечері, улещуючи ласкавими словами та благаючи навколішках її згоди сватати Обеременківну, щоб приспати пильність материну на той час, коли мав дременути за січовиками на Запорожжя?.. В глибині душі вона сливе певна була, побачивши нерушену синову постіль, що так воно й є, але цей здогад був такий страшний, що вона вперто не хотіла признатися собі, що в нім більше певності, й, як той, що потопає, хапалася за тріску, аби хоч на деякий час іще відволікати лиху правду.

Сама себе дурила, з побільшеною щирістю працювала коло свого невеличкого господарства, навіть у вікно на вулицю не раз виглянула, чи не йде, хоч давніше цього ніколи не робила. Як же вона здивувалася й перелякалася, коли, скінчивши роботу й одягаючись іти на торг, виглянула у віконце й побачила коло воріт жовнірів.

— Ой, лишенько! — аж зойкнула. — Чого їм тут треба?.. Чи не накоїв чого мій паливода вночі? Чи не вскочив у якусь халепу з тими харцизяками січовими?.. Ідуть... сюди йдуть... Бідна моя головонько!..

Ноги в неї затрусилися, й вона як стояла, так і опустила на лаву, дослухаючись до тупотняви в сінях.

У хату ввійшов лише ротмістр і двоє кварцяників, решта чатувала надворі.

— Здоров, стара! — привітався старшина й озирнувся по хаті. — Ти сама?.. А де ж син?

"Я ж казала, що так", — подумала про себе стара, а далі вголос:

— А навіщо він вам?

— Не треба було б, то не прийшли б!

— Нема його... не ночував у хаті... Он і постіль нерушена.

— Ага, ми так і знали...

"Ой Боже ж мій! — знов мигнула старій думка в голові. — Коли б не нашкодити дитині..." Вороже почуття до непроханих гостей спалахнуло раптом і витиснуло весь переляк, що був запанував у серці.

— Що ви знали! — схопилася Василиха й ступила кілька кроків уперед.

Ротмістр узяв із рук у кварцяника бриля й показав їй:

— Це не твого сина бриль?

Василиха підійшла ближче й пильно оглянула бриля. Не було сумніву, що бриль

Павлів.

— Де ви його взяли? — спитала суворо, але голос їй затремтів і різне страхіття полізло в голову. — А де ж хлопець?

Старшина іспитуюче задержав на ній свій погляд.

— То ти, бабо, не знаєш?.. Ну, то я тобі скажу... Твій син цієї ночі видер вікно в покоях пана старости, щось, мабуть, потяг, бо там багато дечого є, й утік, а бриля цього загубив у покої.

В старої й серце впало. "Павло її злодій?! Ні, це брехня... це наклеп... хлопець гультай — це так, але злодій — ніколи!.."

— То мій син злодій, виходить? — промовила, ледве вдержуючи лют, якою раптом закипіло серце.

— Певне, що злодій!

— А щоб ви так дихали, проклятущі!.. — не видержала стара. — Щоб на дитину отаке брехати!.. Та він у рідної матері без попиту дрібнички не зачепить, а то щоб поліз видирати вночі чужі вікна!.. Брехали твого батька діти, та й ти з ними!..

— Но-но, стара, дивись, із ким говориш! — спалахнув старшина.

— З ким говорю? Та я за свою дитину й самому старості очі повидираю з лоба...

— Пху! Чорт, а не баба!.. Та коли твій син такий святий, то яким же чином бриль його опинився в покоях у самого старости, та й вікно видерте...

— А я зняю?! У нього й питайте...

— Та де ж він?

— Вони мене питають! — ударила руками об поли Василиха. — Чи я з ним до вашого старости в покої лазила?! Геть мені зараз з хати, а то як візьму коцюбу...

— Та ти сказала! На кого зіпаєш?!

— Сам ти скажений, і батько твій скажений!.. Гетьте, кажу, — мені на торг треба поспішати, а не слухати ваші теревені...

— Пху, диявол!.. Ану обшукай котрий хату, а другий — у сінях та на горищі.

Жовніри кинулися виконувати наказ. Василиха дивилася, як одинн із них помацав постіль, заглянув під ліжко, під лаву, що на ній послано було для "дитини" й ще не прибрано, далі скочив на припічок і зазирнув на піч; навіть відтулив заслонку й подивився в гарячу піч із горшками. Це останнє викликало в старої новий вибух обурення.

— Чи хто видав таке, чи чував! У піч поліз, ледащо! Та що я спекла його та держу в гарячій печі, щоб не захолюнув?! А бодай на вас чума! А щоб вам очі повилазили заглядати де не треба!

— Ну, заторохтіла... Що там? — звернувся ротмістр до того, що оглядав горище й сіни. — Нічого?

— Нічого, пане ротмістре, — відповів жовнір.

— Ще б пак! — буркнула, відвертаючись, Василиха.

— Ну, — звернувся ротмістр знов до господині, — то так і не скажеш, де твій шибайголова?..

Вона скинула на нього лютий погляд, а далі з притиском:

— Я б тобі сказала щось, та святих образів і людей сором!..

Ротмістр зареготався.

— Ну й чортова ж баба — люта яка! Недарма й син чкурнув десь так, що й з псами не знайдеш. Ходім пошукаємо ще в дворі та в городі.

— Ідїть під три вітри, шукайте... Та кабанця мені з хліва не випустіть, а на вгороді грядок не потолочіть!.. Пху! — ще й плюнула вслід кварцяникам Василюха, але, коли вони зачинили за собою двері, вона, ледве пересуваючи ноги, підійшла до лави й важко опустилися на неї.

Всього могла сподіватися, тільки не цього. Нічого не могла зрозуміти й не знала, що думати. Павло — злодій, — це не вкладало їй у голову, та й матернім серцем чула, що тут щось не те. Але що?.. Коли не злодій, то чого криється десь і додому не з'являється?.. Каже — вікно видер і бриля там загубив, тікаючи...

Той бриль найбільш збивав стару з пантелику. Якби не він, узяла б коцюбу або лопату й вигнала б напасників із двору — не те що з хати, й на шаблі та на пістолі їхні не подивилася б, а то... Хтозна, може, й справді...

Вперше, відколи жив Павло, закрався в душу її сумнів у його чесності.

"Не інакше як ті анциболоти низові збили мені дитину з пуття! — врешті вирішила про себе. — Мушу якось довідатись та й його пошукати... Не крізь землю ж запався хлопець — десь мусить бути... Досі голодне й холодне, ховаючись десь по бур'янах. Хоч би повечеряло було вчора до пуття, а то ж бачила — хап-хап до рота та швидше чумарку на себе... До дівчини, казав, а виходить..." Сама не знала, що виходить, підвелася мовчки й виглянула у вікно. В дворі вже не видно були нікого: пішли й хвіртки, прокляті, не причинили. Взяла коша з пирогами й вийшла. Поставила коша на землю й почала замикати надвірні двері. Почула, як хряпнула хвіртка, й здригнулася, трохи ключа не випустила. Через двір швиденько йшла якась молодиця. Здається, Катря, Максима Шаповала жінка молода.

— Добридень, тіточко! Дай Боже здоров'я, — привіталася й звичайненько вклонилася молодичка.

— Добридень, Катре, — відповіла Василюха, думаючи: "Чого це вона? Не було ніколи того, щоб заходила до мене, а це... Може, про Павла щось знає?"

— Я до вас, тіточко...

— Та бачу ж, бачу... Що скажеш?

Катря озирнулася довкола.

— Може б, ми в хаті побалакали... Таке діло, що... краще в хаті... Я бачила, як від вас вийшли жовніри, перечекала на тім боці, поки їх лиха година зажене геть, й оце крадькома до вас...

— Та чого ж до мене крадькома? Чи я крадене перекупляю?

— Не те, тіточко, а справа така, що... щоб ніхто не почув і не побачив.

Василюха хвильку вдивлялася в неї, щось міркуючи суворо, далі повернулася й відімкнула двері. Вона передчувала щось страшне, — недарма ж молодиця така

переполошена, — й руки в неї тремтіли. Пустила Катрю наперед, узяла свого коша й увійшла за нею, засунувши двері.

— Ну, сідай, розкажуй, — промовила, ставлячи коша долі біля печі.

— Спасибі, я й постою. Та й ніколи зараз засиджуватись, бо на одну хвилиночку вискочила з хати, й то не своєю волею, а прирадили наші...

Стара слухала й мовчки стежила за молодницею: вона бачила, що та не знає, з чого почати, щоб не уразити її, й уже певна була, що це про Павла.

— Та кажи вже, не крути, — буркнула. — Що прирадили?

— Та бачте... Ви, мабуть, не чули, яке лихо спіткало було цієї ночі Орісю...

— А що там таке? — трохи розчаровано запитала Василиха: вона чекала про Павла, а їй про Орісю.

— Верталася вчора смерком від нас додому, а на неї напали якісь харцизяки з старостянського двору, затулили хусткою рота, скрутили назад руки, подали комусь, що був на коні, й той примчав її в панські покої...

В голові у Василихи почило розвиднюватись.

— Для старости? — спитала.

— Ні, для польного...

— І Павло кинувся викрасти її назад?

— Ви вже знаєте, тіточко? — здивувалася молодиця. — Жовніри розказали?

— Ні, я догадуюсь... Ці падлюки, казали, що він щось там украв... Я не повірила й вилаяла їхнього старшого... Та ти розкажуй!

— Польний хотів обняти її, а вона надавала йому по пиці.

— Ще б пак, який ласий! Я б йому й очі повиديرала.

— Пан скипів, покликав на слуги й звелів замкнути її в каплиці, що й саду.

— В церкві Божій?! Харцизяка!..

— Трохи не вмерла дівка від страху...

— Ще б пак!

— А перед світом приведено її знов до польного в покої. Пан і те, й друге їй, а вона ні приступу. Тоді він кинувся на неї, обняв з усієї сили і поліз цілуватися...

— Пху! Паскудник!.. Бідна дівчина...

— Оріся не далася. Він силоміць збороти хотів, та в цю хвилю Павлусь рвонув і видер із луткою вікно, вскочив усередину, схопив пана за шию й кинув ним на ліжко так, що той і обмер...

— Ой лишенько! Ну, не осоружний тобі хлопець!..

— Тоді він спустив Орісю через вікно в сад, ухопив на руки, переніс через поламаний частокіл, а край саду чекав січовик із конем...

— Який січовик?! — аж підскочила стара.

— Я не знаю... Його приятель...

— Знаємо тих приятелів!.. Приятель як свиня мішкові...

— Не знаю, тільки казав він, що приятель Павлові. Та, мабуть, так воно й є, бо як привіз Павло Орісю до матері, то він теж прийшов і дуже бідкався, що Павло загубив у

покої чи в саду свого бриля... Казав, що по тому брилю можуть знайти, хто зняв руку на польного...

— Вже знайшли, проклятуші.

— ...а коли, казав, знайдуть, то бути парубкові на палі...

— Ой Боже ж мій! Що ти говориш?

— Це не я, тіточко, це він так говорив і прирадив Павлові тікати...

— Куди?!

— Тікати на Запорожжя поки що...

— І одержу, й коня, й зброю давав?!

— Еге ж... Та ви знаєте про це? — здивувалася Катря.

— Де б пак не знала, — давно знаю... Ну, а мій що ж на це?

— Та що ж... Мусив дослухати ради.

— Тобто як мусив послухати? — аж зблідла, почувши це, Василиха.

— Та як же, тіточко... Переодягся хутенько за січовика та й виїхав на ніч глядя.

Прохав, прощаючись, щоб вас навідали й переказали... Ой Боже ж мій! Що з вами, тіточко?..

Василиха як стояла, так і опустилася, як нежива, додолу. Катря кинулася до неї, та, побачивши, що стара зомліла, увихнулася по хаті, шукаючи кухля з водою, вибігла в сіни, зачерпнула з діжки води, вбігла назад і, набравши в рот, бризнула їй у лице — раз і другий. Поставивши кухля на стіл, ухопила Василиху ззаду попід руки й з великою натугою підтягла й посадила на лаві.

— Ой тіточко! Ой ріднесенька, що ж це воно буде?... Головонько моя безпорадна...

Взяла кухля, набрала в рот води й знов приснула нею на стару.

Василиха нарешті розплющила очі, глянула на молодичку й повела рукою по чолі й очах. Знову глянула Катрі в перелякані очі й очуняла, а очунявши, почала жалісно плакати, втираючи полою скроплене водою лице й сльози.

— Ой, не плачте, ріднесенька, бо й я з вами заплачу, — бідкалася, втішаючи її, Катря, сіла поруч на лаві, однією рукою обняла згорблену постать старої за плечі, а другою втирала свої сльози. — Не плачте... Звелів переказати, що не забариться й унедовзі вернеться... Як тільки пригода ця забудеться трохи панамі, так і вернеться...

— Спасибі, дочко, — тихо квила Василиха, — що розважаєш мене, стару, покинуту всіми... Одна... Сама тепер zostалися... І цей покинув... Нікому не потрібна... Не прийшов попрощатися навіть... як і той... батько його...

— Він не міг прийти, тіточко, бо дуже квапився... Боявся, що слідком прибіжать посіпаки... Ніхто не знав, що аж уранці кинуться шукати його.

— Так, так, голубонько, я знаю... та все одно тяжко мені... Краще б умерти, ніж дочекатися до такого лиха... Що я тепер... Кому потрібна?... Сама-самісінька як палець... Умру, то й очей не буде кому закрити... Й не заплаче ніхто...

Катря сиділа, притулившись до неї, й слова розважання не йшли з уст, бо здавалися такими мізерними проти тої безодні матернього горя, що годі було набридати ними. Дала волю сердешній матері хоч трохи витужитися, виплакати.

Знала Василишину чинну до краю вдачу, чекала, поки серце втомиться боліти, а очі плакати. Лишити саму не хотіла, хоч удома було повно роботи тої, того порання. Дивилася крізь сльози на стару Василиху й не пізнавала її, вічно живої, метушливої, завжди готової вибухнути на вразу бурхливою лайкою, на неуразливий поглум — щиро-веселим, гострим дотепом, на сердечно-приятне слово — словом привіту. Перед нею чи, краще, поруч неї сиділа тиха, згорблена, прибита лихом, нещасна істота, якась далека тінь іще кілька хвиль тому повної життя, хоч і невеличкої, сухорлявої пристарої жінки. Дивувалася молодиця, як нагло може змінити людину тяжке горе.

— Годі вам, люба тіточко, плакати та побиватися, — нарешті промовила й устала, — все одно вже того, що сталося, не вернути. Будемо молитися Богові милосердному, щоб послав здоров'я пережити це та діждатися, поки Павло, здоров, вернеться додому. А тим часом робитимемо, те, що досі робили. Вже нерано: мені час до хати обід чоловікові варити, а вам на торг. Вставайте, тіточко, будемо йти. Я проведу вас аж до торгу.

Василиха підвела голову й питаюче подивилася на Катрю, а далі зрозуміла, чого їй треба, витерла сльози й важко, поволі встала в лави.

— Спасибі тобі, моя голубонько, що нагадала... Пора, час уже давно, а я, бач...

Вона взялася за коша й з великим зусиллям підняла його.

— Ох, що це він мені такий важкий? — мовила здивовано.

— Стривайте, тіточко, — сказала молодиця, відбираючи в старої коша, — я піднесу вам, а ви позамикайте двері.

— Дякую тобі, моя дитино люба, що шануєш і жалієш старість. Відразу видно доброго батька й неньки дитину. Нехай же Бог пошле тобі щастя й здоров'я.

Вони вийшли.

Сонечко справді піднялося вже, та Василиха на те не вважала: поволі замкнула хату, навідалася до хлівця, а, виходячи з двору, замкнула на защіпку хвіртку й тихо пішла за молодицею.

Перекупки сьогодні не пізнавали старої Василихи, дивувалися, розпитували, але на всі розпитування вона тільки зідхала та безпорадно рукою махала.

ХІІІ

Поволеньки Оріся опритомнювала від того страшною душевного потрясіння, що його так несподівано, так нагло зажила тої ночі, коли староста вітав польного гетьмана бучним бенкетом, а Павло мусив утікати з Канева. Це повійне лихо, що впало на бідну голову Богу винної дівчини тільки тому, що краса її сяяла над звичайну вроду дівочу й затуманила отруєний мозок і розбещене серце одного з найбільших можновладців на Україні, — ця подвійна напасть не могла не відбитися й не лишити сліду на всьому духовному складі навіть її, простої міщанки, напівселянки і вихованням, і освітою, й трибом життя. І це стало помітним від тієї самої хвилі, як її примчав Павло до матері й вона в неньчиних обіймах урешті очутилася й прийшла до свідомості; це позначилося на всій її до цієї пори життєрадісній вдачі й рівній, невимушеній поведінці. Щось

безпорадне, дитяче в тій дівочій вдачі її, що так чарувало в ній всіх, не вважаючи на прищеплену матернім навчанням та напучуванням поважність і навіть гордовитість, — як вітром звіяло. Наче хтось раптом відчинив перед неї двері в інший світ і сказав: "Досі, дівчино люба, був лише рожевий, прекрасний, як усмішка дитини, сон, а справжнє життя — ось ново, за цим порогом, що ти переступила".

І назовні позначилася ця нагла відміна: глибокі, сині, як небо, очі її стали ще глибші й таємничі як рівнява глибокого лісового тихого озера; між темними, тонкими, гарними, як намальовані, бровами у хвилику задуми чи напруження мислі лягала ледве помітна сторчова риска; рухи зробилися повільніші, а дзвінкий, перлистий, молодий дівочий сміх не ринув з уст вільно й жартливо, мов гірський потічок із прискалка на прискалок, а так, немовби тримала дівчина його на припоні: чисто посміхалися лише уста, очі ж — наче в саму душу твою хотіли проникнути. А пісня, якою бриніли сливе щодня й ранок і вечір на вдовиному обійсті, затихла, завмерла.

Від покмітливого матиного ока не умкнула ця відміна в Орісі, але мати глибоко розуміла свою єдиначку не тільки як мати, а й як жінка жінку, — жінка, досвідчена в бурях життя, — жінку, що вступає в теє жорстоке, невблаганне життя й переживає, освідомлює перші його іспити. Щоправда, не зазнала вона за свого дівування саме такого великого й жорстокого життєвого спробунку, але багато гірких пригод, напастей і розчарувань теж зажила, поки об'якорилася в тихому причалі з молодим Петром Обеременком, хай царствує з праведними. Тому тільки поглядала й стежила крадькома за тим, що коїлося з донечкою, але не рушила її духового переродження докучливим розпитуванням.

Ще й друга відміна відбувалася в душі Орісі — відміна, що її можна було б назвати переоцінкою людей і свого до них відношення. Не маючи ще життєвого досвіду й певної, усталеної власним розумом, мірки для цього, вона зчаста зверталася за роз'ясненням до неньчиної досвідченості.

— Мамо, — питає, бувало, — чи вони всі отакі, як цей?

— Та хто, доню? — лагідно перепитувала старенька вдова. — Про кого ти?

— Та пани оті?

— Мабуть, доню, всі. Від пана поли вріж та тікай, хай їх Господь поб'є!

Оріся замислиться на хвилику над якоюсь там роботою та й знов:

— А чого вони такі, мамо?

— Та Бог їх зна... — відказує ненька. — З жиру, мабуть, та від того, що безкарні. Якби почували над собою доброго кия, то, може б, і шанувались, як і всі добрі люди, а то хто їм розказуватиме, коли кожен сам собі й над усіма пан!..

Нова робота для допитливої голови Орісиної. Але за якийсь час ізнов:

— Вони пани, мамо?.. Чому воно так, що як тільки чужий, то й пан?

— Цього вже, дитино, я тобі не скажу... Мабуть, так Бог дав.

— Бог?.. — задумується дівчина й крутить головою. — Хіба Бог гарніший до панів, як до нас, що поробив їх панами, а нас упослідив?

— Кажу ж, доню, що не знаю.

Дівчина замислиться над роботою, й навіть по виду її помітно, як напружено працює її думка. Думає отак, думає, та — дивись — і надумає щось.

— На мою думку, — каже, наприклад, — це тому, що коли Бог створив людей, то нашим дав таку вдачу, що вони мерщій хапалися за чепіги в плуга, а пани на плуга й не глянули, а мерщій хопилися зброї. Наші люди безборонні zostалися, а ті й землі в їх позабирали, й самих у холопи повернули. Бо як же інакше могло так статися на світі?..

— Може, й так, голубко, — казала на це стара, — ти до школи ходила, тобі видніш, як мені, старій.

— У школі цього не говорено, а тільки я так собі міркую, що якби одного разу наші люди, замість хліб робити, чи що там ще, та хопилися зброї, то й панів були б позбулися, і ніхто б нас не кривдив...

— Е, дочко, лихих людей на світі — нема переводу: як не пани, то жида.

— Жидів пани позаводили, а то б їх, може, й на світі не було. Де пан, там і пархатий, бо пан лінується сам навіть обдирати своїх холопів та й порозводив для того жидів, як хортів для полювання. Не було б пана, то й жида не побачили б.

Дивилася Обеременчиха на доньку, на її золотоволосу голівку, схилену над гаптуванням чи вишиванням, і дивувалася, звідки в неї дакі думки об'явилися. Про своє вчорашнє лихо, про тую тяжку кривду свою немовби вже й забула та про інших скривджених і упосліджених голівку клопоче. Навіть про Павла не згадує про самого, а все якимось так, що й другі гноблені по всій Україні з ним. Не догадувалася старенька в простоті своїй, що до жалю над загальним горем людським шлях стелеться через власне горе, і кого воно не зачепить глибоко й боляче, той і людського горя не відчує як слід.

Минуло вже кілька день із того часу, як над бідною Орісею прошуміла така буря; вже й польний, очухавшись після Павлових обіймів, виїхав із Канева, й життя невеличкого міста потекло своїм звичайним ладом. Та, власне кажучи, коли й позначилися на кому, коли й залишили слід останні події ці, то тільки ж на двох родинах, і то лише тому, що обидві вони були зв'язані спільністю прямувань до однієї мети; а то б усе нещастя впало тільки на голову бідної вдови з дочкою.

Спільне нещастя зблизило Василюху з Обеременчихою й її дочкою. Незгідна Павлова мати, лишившись сама-самісінька, відчула, що ґрунт у неї під ногами захитався; що жила вона досі тільки Павлом своїм; але освідомила це тільки тепер, коли його не стало коло неї; що він саме й був для неї тією підпорою, що держала її на світі, сповняючи сіре, одноманітне та безцільне вдовине життя змістом і не допускаючи, щоб удови старої хата тхнула пусткою. Довго ще по Катриних відвідинах не в силі вона була не тільки віднайти рівновагу, але хоч прочуняти до пуття, й почувала, що сама вона з своїм лихом без чужої помочі не дасть собі ради. А до кого вдатися? Рідні й близьких людей у місті не мала: першої — тому, що сама була з села, а других — через свою незгідливу вдачу. До чоловікової рідні навіть не признавалася після того, як Василь подався на Січ, і за довгі роки навіть забула про неї. І от тепер, опинившись у такому стані, коли потреба відпори й поради відчувалася якнайгостріше,

згадала небога, як гризла сина за те, що хотів привести в хату невістку. Була б невістка — була б і порада, й поміч. А згадавши про це, згадала й про ту, що її так кохав Павло, що безоглядно пішов назустріч страшній небезпеці, аби тільки врятувати з поганих рук. Коли б біля неї був її старий, то хтозна, чи не зненавиділа б вона дівки, що через неї втратила сина; але тепер, у страшній самоті, коли в хаті-пустці нема з ким і словом перемовитися, Василиха раптом почула смертельну тугу за близькою, рідною душею, й думки її сами полинули до Оріси й її матері. Вона раптом відчула в своєму старечому серці таку гарячу приязнь до старої й таку матерню ніжність до дівчини, що не вагалася довго й першої ж неділі, вернувшись з церкви, попорала по господарству, що треба було, й пішла до них на відвідини.

Добре не знала навіть, де живуть, і розпитувала в людей. Обеременчиха саме давала дробині їсти, побачила стару перед перелазом, щиро зраділа, нашвидку висипала на землю все, що було в підрешітку, кинула його на призьбу й метнулася несподіваній гості назустріч.

Василиха тим часом перелізла в двір.

— Добридень, моя голубонько, — привіталася здалеку, — з неділею будьте здорові! Чи приймаєте некликаних гостей?.. Вибачайте, що так нахрапом...

— Господи милосердний! Що ви говорите, Василихо, люба моя? — з докором говорила Обеременчиха, обнімаючи й цілуючи стару. — Я така рада, така рада... А Оріся як зрадіє!.. Самі давно пориваємося навідати вас, моя матінко, та після тої халепи остерігаємося й з двору вийти... До церкви навіть перестали ходити...

— А звісно, перестанеш і в хаті замкнешся від лихих людей, — згодилася Василиха. — Та чула, що пана того з жовнірами вже винесла лиха година з міста.

— Та хто їх зна, душе мила! Одного сьогодні винесе, а другого завтра принесе... Просю ласкаво до хати. Якраз вчасно нагодилися: саме обідати збиралися...

— Спасибі, серденько, я не голодна... Стомила, змудилася душею на самоті, та й неділю Господь послав, — дай, міркую собі, піду навідаю тих, що мій Павло так шанував... Може, й сама на добрих людях трохи розвію свій жаль пекучий та розважуся...

— Павло... Боже мій, Боже ж мій! — згадала Обеременчиха. — Спаситель наш і оборонець... Страшно подумати, що з нами було б, якби не він!.. І через нас мусив утекти, кинути рідну неньку, хату...

Так балакаючи, вони ввійшли в сіни. Оріся готувала до обіду, але, ще як тільки Василиха вступила у двір, побачила стару у віконечко й уся здригнулася, а коли та переступила поріг у хату, вона кинулася з сльозами до неї, цілувала її руки, не в силі промовити слова. Якусь хвилю стояли, обнявшись, мовчки й тихо плакали. Господиня дивилася, як обнялися старе й молоде горе, й собі ронила сльози.

— Ой лелечко, що ж це я! — врешті відірвалася дівчина від дорогої гості. — Ще ж не все подала на стіл, та й хліба не накраяла...

Витираючи хвартухом сльози, заметушилася коло обіду.

— Роздягайтесь, серце, та сідайте в нас, — шанобливо припрохувала гостю стара

господиня.

— Господи, як у вас гарно в хаті, — роздягаючись і оглядаючи хату, говорила Василиха, — як у віночку. Сказано, до старого розуму та ще молоде життя на господарстві — то й у хаті як у раю...

Розпитувала про двір, про садок, про городину, скільки чого насаджено, насіяно, і всім тішилася, немовби теє все було її власне. Господиня охоче розказувала про все.

— Та в нас іще геть там за городом, у видолинку, невеличкий підмет та різочка поля... Цього року засіяли пшеницю. Слава Господеві, зійшла добре: як Бог пошле дощі вчасно, то й цього року матимемо хліб некупований. Ой, серденько! Але ж скільки тої праці, мороки, клопів, поки всьому даси лад та поки впораєшся... А без чоловічої руки все ніби не так, все ніби не те, та з самих думок, із самого щоденного страху, що, може, й то не так зроблено, й це не так упорано, занедужаєш...

— А звісно, без чоловічої руки й розуму тяжко, — підтакувала Василиха.

— Ох, як тяжко, душе мила! Часом ночі не спиш від самих думок тих, хоч і наробишся, навештаєшся на день, з рання до пізнього вечора...

Поки старі отак собі гомоніли про всяку всячину у вдовецькому господарстві, Оріся подала на стіл, потім підійшла до гості і вклонилася низенько:

— Просимо, паніматко, хліба-солі з нами зажити.

Глянула на неї Василиха й замилювалася мимохіть, а серце налилося таким теплом, такою ніжністю до дівчини, що непрохані сльози знов навернулися на очі.

— Голубонько моя, господинько люба, кукібничко, — говорила, підводячись і сідаючи до столу, — яка ж ти красна та звичайна!.. У гарної матері й дитина гарна, звісно...

— Ой, не хваліть, Василихо, люба моя, бо перехвалите! — сміялася радісно стара господиня. — Призволяйтесь, прошу ласкаво.

— Та як же ж, рідна моя, не хвалити сонечка, коли воно тепле та ясне, — як не хвалити дитя в матері, коли воно добре та красне!.. Чи сальце в борщику своє маєте, чи куповане?

— Своє... Дякувати Богу, все своє...

— От бачите, а я вже давно купую... Та оце закинула кабанця в саж... Погано тільки, що на літо, та мусила, бо без сала не обійдешся, а купувати все — не накупишся.

— Де там!.. Звісно, не накупишся...

Рідка за обідом гутірка точилася, як годиться, тихо, поважно, злагідливо. Стара господиня зумисне не згадувала ні про що таке, що зворушило б, внесло у зрівноважений теплим, щирим привітанням гості настрій її замішання, гострий жаль та смуток. І Василиха почувала себе як у раю, як давно вже не почувалася. Понівечена тяжкими пригодами життя душа розтавала в теплі, що ним огорнули її, ніби змовившись, стара господиня з дочкою, а серце, відчувши велику, без найменшої тіні лукавства й умисності, щирість їхню, загорялося такою самою щирою, теплою приязню до них.

По обіді Орися почала банити в гарячій воді начиння, а мати повела гостю показати город, підмет, поле...

Орися лишилася в хаті. Намагалася розібратися в почуваннях, що хвилювали душу її в присутності Павлової матері. Давно чекала зустрічі й боялася її. Знала ж незлагідливу вдачу старої, а до того ще свідомо була того, що як-не-як, а стара жінка не вважатиме ні на що й у Павловій втечі з дому обвинувачуватиме її, Орису, що заради неї він безоглядно кинувся в страшну небезпеку. Цей страх чекання минув тепер. Була безмірно задоволена наслідками зустрічі, й тиха радість світилася дівчині на видочку. Ніжним, жадібним до приязні й ласки молодим серцем своїм відчувала, що якась — нехай невелика — частка тої безмежної Васишлиної любові перейшла й на неї, що вона, сливе наречена Павлова, не тільки не стягла на себе ворожого відношення його старої примхуватої неньки, а навпаки — можна думати, що запосіла в серці її місце поруч сина. Як же його не радіти!.. Тепер спокійно можна чекати без кінця, поки вернеться Павло. Може, щаслива доля її навмисне вчинила так, що через її страждання парубок переміниться на краще в козацькій товаристві, побачить світа, побачить людей, навчиться хоч козацького ремесла, коли, тут перебуваючи, не навчився ніякого. Он Крига отой... кинув братчиків і відразу знайшов де рук зачепити. Й Павло, вернувшись додому, зможе знайти собі службу в лейстровиках... Аби живий був, не поляг у бою. Та Крига ж живий, а шість років, каже, воював із невірними. Дасть Бог і Павлові щастя...

Упоравшись з начинням, вона зібралася іти на город, де були ненька й гостя, але, виглянувши у вікно, побачила, що до них іде Крига, — вже й через перелаз переступив та простує до хати.

Не зраділа Орися новому гостеві, бо не знала, як Павлова мати поставиться до того, хто прираяв її єдинакові тікати на Запорожжя, та ще й допоміг конем, одежею тощо. Й сама вона, не вважаючи на ту поміч, що її козак подав Павлові, щоб урятувати її від гвалту, не могла побороти в собі якусь несвідому неприязнь до Криги, що загніздилася в її серці ще з того вечора, як уперше сказала йому кілька терпких слів.

"Ах, як не до речі він!" — подумала про себе й швиденько вийшла з хати в тій надії, що в хаті він може засидітись, а надворі не застоїться,

— Дай Боже здоров'я! — привітався козак, скинувши шапку й уклонившись. — З неділею будь здорова!

— Добридень, козаче, — відповіла звичайненько й стала, чекаючи, що казатиме далі.

— Сама чи й ненька вдома? — питав Крига, щоб щось сказати.

— Та вдома, а де ж їм бути?.. Десь на вгороді з Василюхою.

— З якою Василюхою?

— Та ж із Павловою ненькою. А ти діло яке маєш, козаче, до матері? То я покличу, — сказала Орися, опускаючи очі під його пильним та химерним якимсь поглядом.

— Діло?.. Хм... Та не так щоб діло, — промовив він, розтягуючи слова, поволеньки, — а так... Неділю Бог дав, а я вільний сьогодні, то дай, думаю, зайду навідати.

— Спасибі, козаче, що не забув про нас, — відповіла дівчина, а сама думала: "Господи, хоч би мати верталися! Ну, про що я з ним балакатиму? А мовчати на годиться — подумає, що незвичайна, невдячна..."

— Забути про вас? — з притиском промовив Крига. — Ні, не забув. Про таких, як ти, Орісю, не забувають.

Позирнула здивовано на козака й спаленіла, а він стояв перед нею — мужній, гарний, як намальований, і не зводив із неї своїх великих зеленавих очей.

— Навіщо ти це кажеш, козаче? — нарешті отямившись, почала Оріся. — Якщо навідати нас прийшов для того, щоб мені тільки це сказати, то можна було не трудити ніг. Мені дуже шкода, що мушу знов, як уперше, казати ці терпкі речі, але сам подумай — як я інакше можу тобі відказати?..

— Це правда, — промовив, зідхнувши. — Порано пхнувся з тим, чим серце живе.

— Порано?.. Ні, козаче, бо вчасно ніколи не буде — повір мені.

— Ти так гадаєш?

— Не гадаю, а знаю.

— Хто може знати, що завтра буде?

— Для мене те саме, що й сьогодні.

— Аж до якої пори?

— До якої?.. До смерті.

— Чиєї? Твоєї чи Павлової?

Оріся спалахнула, не сподівавшись від козака такої незвичайності. Кров ринула знов їй в обличчя, а в синіх очах заряхтіли іскорки гніву. Крига глянув на неї, й лукава ухмилка щезла з його лиця: він бачив, що переборщив, і зніжковів.

— Скажу тобі, козаче мій, щиро, — важко дихаючи, почала Оріся, — дивні мені оці твої підходи. Чи ж не ти при мені присягався Павлові в побратимстві, завіряв у тому, що певно й нелицемірно берегтимеш тую приязнь братерську аж до його повороту, а мене боронитимеш від напастей?.. А це що?.. Може, твій побратим ще й до Січі не доїхав, а ти...

— Що ж я, Орісю?.. — питав, угамувавши збентеження своє, сміливо й одверто. — Слова я додержую й додержуватиму вірно й буду завжди йому побратимом, поки сам він не покладе кінця нашій приязні. Але чи хоч одним словом обіцяв я йому, що охоронятиму тебе паче ока для нього?

— А для кого ж? — обурилася дівчина.

— Мав на мислі вас самих, тебе з ненькою. Отже, й тут сумління моє чисте, й ніхто не дорікатиме мені, що я зраджую побратима, коли кажу тобі, що ти гарна, як квітка, що хто раз побачив тебе, ніколи не забуде, а все тягтиметься до тебе, як рослина до сонечка, і коли це я так чиню — то винуй, дівчино люба, себе й свою вроду.

— Лукавиш, козаче, й хитрими речами хочеш уговорити не так мене, як своє сумління, щоб не кричало воно тобі про твою неправду й зраду. Та тільки знай: сумління своє, може, ти приспиш лукавими речами, але мене — ніколи. Я все нагадуватиму тобі про твою зраду, козаче, а вернеться Павло...

— Він не вернеться!..

Орися здивовано й злякано глянула йому в вічі.

— Як не вернеться? — спитала по хвильці. — Казав тобі, чи що?

Крига посміхнувся.

— Та не то щоб казав так... просто в вічі, а так... Знаю ж я думки його й нориви...

Дівчина знов кинула на нього допитливий, пильний погляд. Ледве помітний пружок ліг їй між бровами. Відвернула захмарені напруженою думкою очі кудись убік і по хвилі промовила, немовби до себе самої:

— Побачимо...

І якось відразу все стало цілком байдуже — і козак, і його лукаві вмовляння та виправдування, і те, що є, й те, що буде; серце немовби легенькою кригою взялося, й зникли всі почування, лишилася сама байдужість.

Сипався на землю білий квіт із вишень, мовби той рідкий-рідкий, повільний, лапатий сніжок пізньої осені. Ніжно курілися в квітничку ясно-зелені васильки, довголистий любисток, дрібномережеві чорнобривці.

Підійшла до квітника й почала вирівнювати тонкими пальчиками широкого пожолобленого листа в рожі. Мовчала. Й він мовчав, — легенько посміхаючись, стежив за нею.

З-за хати почулася гутірка, а за хвилю з-за рогу вийшли старі жінки. Здивувалися, побачивши козака. Крига, знявши шапку, привітно поздоровкався й гречно вклонився.

— Це, сестрице, той самий козак, що поміг Павлові виїхати на Січ, — сказала Обеременчиха своїй гості.

— Спасибі тобі, козаче, — мовила Василиха, — що порятував хлопця в скрутний час. Тільки ж як же ти сам zostався, віддавши йому й коня свого, й зброю?..

Крига засміявся:

— Не турбуйтеся, паніматко, маю все те дурно від козацького уряду. Все одно довелось би спродувати комусь.

— Ну, та вторгував би все ж таки за тее все якісь там гроші, а то...

— Поки що, паніматко, не маю великої притуги, щоб за такою дрібницею вганяти. Та й те сказати, що не подарував я Павлові, а тільки позичив: жив буде, то поквитуємося.

— Хіба що так, — згодилася стара, а в самої виникла в пам'яті призабута розмова колишня з сином про Кригу й Орисю. — Ну, а як же ти?.. Чула від Павла, що кинув ти оте Запорожжя на те, щоб оженитися з якоюсь гарною дівчиною та осістись десь за Дніпром, подалі від панів, на вільних землях.

— Та є така думка.

— Дак за чим діло стало? Чи пари, козаче, не знайшов іще?

— Нелегка справа, паніматко, — засміявся Крига.

— Ов?.. Чи дівчат обмаль у Каневі гарних?.. То, може ж, хоч оком накинув?..

"Куди вона гне? — думав Крига. — Хоче хитромудро розвідатись, чи не намірився я на синову дівчину..."

— Та, може, й накинув на яку, — промовив уголос, — а як тобі ні привіту, ні одвіту, то дарма праці.

"Це добре, — міркувала Василиха про себе. — Та й по дівці бачу, що лихом дихає на вирлатого".

— Що правда, то правда, — згодилася вона, — знайти дружину до мислі, та щоб і ти їй до серця припав, — це не поставець оковитої вихилити в Лейби або в бубна забубнити. А проте — маєш час, козаче, ще не одна навинеться. А тоді словечко тільки скажеш нам із господинею — висватаєм і незчуєшся.

— Авжеж, висватаєм, — сміялася Обеременчиха.

Орися все вирівнювала того нещасливого листа з рожі й тільки посміхалася, схиливши перед себе голівку та скося поглядаючи на Кригу.

— Згода, — промовив він, перехопивши її глумливий погляд. — Дякую красненько... Як прийдеться до чого, то я вже до вашої ласки. Тільки ж не відмовляйтеся тоді.

— А чого б нам відмовлятися? — пильно поглянула йому в вічі Василиха. — Діло чесне й почесне...

"Ні, тут щось не так, — подумала про себе, — не інакше як до Орисі моститься... Треба не спускати їх з ока".

— Ох, моя голубонько, — звернулася до господині, — час мені й додому... Хоч як не хочеться, та треба йти...

— Та чого так поквапно, душе мила? — вговорювала Обеременчиха. — Посиділи б іще, побалакали б...

— Нехай другим разом, серденько. Так мені у вас мило та любо, що я не забарюся й знов надокучити, — засміялася Василиха.

— Що ви говорите, сестрице! Ми такі раді, такі раді...

— Прощайте, мої любі.

Василиха обнялася з господинею.

— Я, мамо, трохи проведу тіточку, — повернулася Орися, й вид її трохи розпромінився. Зраділа, що трапився вихід з ніякового становища.

— Гаразд, дочко, — згодилася мати, — тільки ж недалечко.

"Мене уникаєш, — подумав Крига. — Нічого, звикнеш потроху. Не треба тільки до неї так притьма, а спроквола".

— Прощай, козаче, — звернулася Василиха до Криги. — Щиренько дякую, що допоміг хлопцеві при лихій годині. Може, почуєш що про нього, то не полінуйся й матері його звістити, а хата моя все відчинена для тебе, як я вдома.

— Спасибі, паніматко, — промовив Крига, — навідаю, коли що. Бувайте здорові!..

Орися пішла проваджати гостю. Не говорили нічого, аж поки пішли потихеньку вулицею.

— А що він... той витрішкуватий... почасти до вас заглядає? — почала стара.

Орися засміялася.

— "Витрішкуватий"?.. Ні, відколи поїхав Павлусь, оце вдруге він...

— Досить і того! — обурилася Василиха. — Це вже виходить двічі на тиждень...

Нема чого йому вчашати...

Орися не перечила, хоч добре розуміла, до чого це стара говорить. Мовчала.

— Ач, який меткий! — знов забурчала Василиха. — "Тільки ж не відмовляйтесь тоді..." Знаємо, куди гнеш... Наздогад буряків...

Довгенько ще бурчала старенька, і — дивна річ — бурчання її було приємне Орисі: з нього відчула вона те, чого ще бракувало їй, цебто певності, що Павлова ненька полюбила її тепло й щиро, як свою дитину. О, тепер вона зможе чекати Павла хоч цілий вік!..

Тому, прощаючись із Василихою й цілуючи її зморщені старечі руки, Орися промовила:

— Прощайте, паніматко! Спасибі, що навідали нас... Зву вас тепер паніматкою, та певна, що діждуся того щастя, коли назву вас матусею, ріднесенькою... А про те... про того, як ви кажете, витрішкуватого... будьте спокійні: свахою від нього на моєму весіллі вам не доведеться бути.

Сльози радості й утіхи ринули з очей у старої. Тремтячими від зворушення руками вона обняла й пригорнула Орисю до себе.

— Люба дитино моя... — тільки й могла вимовити.

Ще раз поцілувала й перехрестила.

Частина третя

XIV

— У Бога віруєш?

— Вірую, батьку.

— Ану перехрестись!

Павло здійняв шапку й широко перехрестився.

Кошовий пильно оглядав парубка своїми гострими живими очима, немовби ціну йому складав або звиряв, оскільки можна поняти віри тому, що про молодика оповів йому старий козацький полковник Омелян Граб.

— Тебе, либонь, Павлом звать?

— Павлом, шановний батьку.

— Похиленком?

— Еге ж.

— Хм... Гаразд... Павлом ти, хлопче, й зостанешся: так свята церква тебе найменувала, тож не нам, грішним, її приписи ламати. Похиленком же — це вже від людей... Звичай в нас такий на Січі, щоб хто вступає до нас у товариство, лишав поза валом січовим своє старе прізвище, а приймав від братчиків те, що йому накинуть, і вже ти відхрещуєшся не відхрещуєшся від нього, а воно так тобі прилипне, хоч би тебе й собачим сином продражнили, а не тільки чимсь пристойним.

— Воля товариства, мій батьку, — мовив Павло, вклонившись.

— Так, сину, без волі товариства тут нічого не починається й не робиться.

Дивувалася січова старшина, присутня при розмові, що звичайно суворий в січових

справах і скупий на мову, завжди такий короткомовний кошовий понад звичай так багато говорить із новаком. "Десь дуже до мислі припав йому цей молодий подобець", — думав про себе кожен, а старий Омелян аж нетямився з утіхи, що досвідчене око й розум січового голови зуміли відразу оцінити його улюбленця.

— Оповідав мені батько Граб дещо про тебе, — посміхнувся самими очима кошовий і розгладив бороду. — Жбурляєшся, казав, не тільки звичайними собі людьми, а й такими, як отой ногайський велет, що зборов його. Жбурляєшся ними, як снопами вівсяними. Тож будеш ти в нас не Похиленко, а Жбурляй. Як ви на це, панове-браття? — звернувся до старшини. — Добре буде молодцеві, коли його так продражнимо?

— Добре, батьку, добре!

— Краще й не треба!

— Лепсько! — гукнув старий Граб. — І нехай мені дідько в пику начхає, коли брешу!

— От і гаразд, — задоволено промовив кошовий. — А ти як?

— Спасибі вам, батьку, — знову уклонився Павло. — Ваше й товариства слово для мене закон. Як сказали, так і буде.

— Гаразд... Маєш, козаче, силу надлюдську, але не розкидай її по-дурному, не хизуйся нею, не чванься перед братчиками, бо Господь дає силу козакові на те, щоб нею бити ворога-бусурменина й усякого супостата, а не на чорт батька знає що. Та придивляйся до наших звичаїв січових, а у вільний від роботи час навчись від братчиків орудувати тим, що красить лицаря, цебто козацькою зброєю. Багацько, мій друже молодий, дав тобі Господь із щедрої своєї руки, тож шануйся, пам'ятай завжди про Бога, про рідний край і чесне товариство запорозьке, а старших шануй, старшини слухай, а надто в боях із ворогом, і заживеш великої слави, як і наші діди та батьки. А тепер ходи собі здоров, вибирай курінь, який хочеш, і розташовуйся в нім.

Вклонився низенько Павло кошовому отаманові й славній старшині січовій і вийшов із паланки, як у тумані. Перед очима все стояв образ величного, з довгою бородою й вусами лицаря із зсунутими над переніссям соболевими бровами, а під ними — гострими, як свердла, мудрими, допитливими очима, що зазирали — хотів ти того чи ні — в самісіньку душу. Не визначався постаттю (були там постаті й далеко показніші), але саме тим своїм проникливим мудрим поглядом. Немовби той погляд промовляв: не блуди словами, бо я бачу наскрізь усю твою душу, бо я все знав, знаю й буду знати, — отже, від мене й не важся сховатися!..

"Дак оце він, той необачний Сагайдачний, що проміняв жінку на тютюн та люльку, — крутилися Павлові в голові слова славної пісні про заповзятого гетьмана запорозького. — Але то, мабуть, тільки в жарт складено пісню, бо на необачного він анітрохи не скидається, — навпаки, швидше на дуже обачного, та ще й мудрого, та ще й з сильною, залізною рукою. Гляне, то аж мороз поза шкурою..."

Так із канівського гультая Похиленка Павла зробився братчик січовий Павло Жбурляй. Потрапив до славетного запорозького гнізда лицарського саме в найгарячіший час. З наказу королівського Січ готувалася до війни з турками, але поки запорожці споруджали чайки й запасалися всім, що треба було для морського походу,

Річ Посполита польська раптом прийшла до згоди з султаном, щось йому заплативши, — мовляв, на тобі, чорте, груш, та мене не руш — але запорожці на це не вважали: зібравшись на нараду січову, постановили одностайно розпочате діло довести до належного кінця: нехай собі, мовляв, король мириться або воює — на це його королівська воля, а воля товариства — й цим разом іти боєм на бусурменів, а не сидіти та нудитись без лицарського діла по курінях. Та й шкода тієї велетенської праці, що пішла на лаштування походу: самих чайок споруджено було півдругаста, в повному риштунку, та козацтва для них рихтовано піввосьма тисяч — що з ним робити? Розпустити? Але не тим духом від нього тхне. А до того ще одержано певні звістки, що під Очаковом стало кількадесят турецьких галер, що вони не прийшли, звичайно, з хлібом-сіллю до січового товариства: і незчуєшся, як турки висадять військо та підпливуть на човнах та сандалах Дніпром під самісіньку Січ Запорозьку.

Отже, на Січі кипіло, як у казані: братчики готувалися до походу, латалися, запасалися кожен усякими потрібними в поході дрібницями, чистили й гострили зброю тощо. П'яних ніде ані однісінького: грізне око "необачного" сягало всюди, й горе тому жидові, вірменинові чи грекові на "шамбаші", на тому базарі за січовим валом, коли він, жаденний шинкар, не вдержиться й продасть нерозважному, нездержливому братчикові кухоль горілки, — годувати йому раків у Дніпрі білим тілом своїм; та й братчикові тому не з медом буде: погодує він комарів та ріжну іншу комаху своєю крівцею, коли його, голісінького, прикують до гармати. Бородатий кошовий не любить жартувати й за військового стану вмів тримати своїх буйних лицарів рукою залізною.

Павло брав у всій цій метушні найближчу участь, дивуючи всіх своєю запопадливістю, своєю відданістю новому для себе ділу, але ніколи не висувався наперед: мовчазний, сміливий, поважний у роботі, він соромився й ніяковів, коли хтось із старших звертав на це свою увагу, навіть сердився й від ухвального слова ховався за спину братчиків, ніби хотів тим зазначити, що сам він ніщо, що діла довершує вся громада. Робив так, наче роботою бажав розбити свою глибоко затаєну тугу. Братчики, що оце свіжо побували на Україні, в Каневі, й вернулися на Січ із Павлом, догадувалися, яку тугу розбивав молодий козак у роботі; а іншим здавалося, що новак своєю запопадливістю хоче прискорити вихід у море, що його ще ніколи не бачив; і горить поривом швидше зчепитися з турком: вони посміхалися ласкаво в уси, але не зачіпали словами, щоб не бентежити соромливого молодика: з часом, мовляв, уговкається, вгамується молода потуга, стане твердішою, але й рівнішою, а на юнацьке завзяття накинеється вуздечку розважності; а поки що — нехай потішиться, адже ж йому удивовижу!..

Ціла ж правда була в тих і других разом. У роботі Павло топив свою тугу за тим, що блискучим сном промайнуло ще недавно в його зеленому житті, й уводночас квапився винести тую тугу свою на буйні хвилі в море й пустити нагонцем за вітром у безкраї простори. Тісно їй було за валами січовими в людних курінях громадських. А що туга тая не кидала юнака й у роботі — це не тяжко було покмітити по його задумі, що вряди-годи опановувала козака просто серед роботи. Траплялося, наприклад, при риштуванні

чайок гарматами, увалить Павло на себе сам цілу гармату, як мішок полови, несе, несе по сходах із берега на чайку й раптом зупиниться в задумі на хвилю, поки хто не погукне, щоб ішов далі або оступився й дав дорогу. Тоді, очутившись, із подвійною заподливістю робив, що треба було.

У товариських узаєминах з усіма був однаковий, не розрізняв у велелюдному товаристві кращих, гірших, бо ще не встиг як слід розібратися в тому, що діялося довкола; був рівний у приязні до всіх і до кожного зокрема; на поглумки й жарти неуразливі сміявся або відповідав тим самим, а на зачіпки уразливі здивовано дивився на напасника й відмовчувався, тим паче що хтось інший нагукає, було, на напасника. Але останнє траплялося дуже рідко, бо сливе ніхто з братчиків не почував до безхитрого, лагідного юного велетня ворожнечі й неприязні; та й те ще, що знали вже, за що його сам кошовий продразнив Жбурляєм. "Цур і пек йому, жовтодзьобому! — думав усяк, хто любив заїдатися з товаришами. — Цього зачепи тільки: дошкулиш — печінки відіб'є..."

У неділю та у свято Павло розважався з молоддю січовою за валом, вправляючись у двобоях на шаблях, ув орудуванні списом, у стрілянні з мушкета, з пістоля й навіть із лука. Або брав уздечку і йшов на луки, де випасувалися січові табуни, розшукував свого коня, сідав на нього охляп, забивався геть-геть від Січі аж у степ і вертався лише до вечері. Чекав нетерпляче походу.

І він нарешті прийшов.

Не у звичаю було в Сагайдачного зволікати; як тільки все до найменшої дрібниці було готове, гетьман розподілив товариство по чайках, у чільній осівся сам, і козацтво рушило уплинь за дніпровими хвилями в море, лишивши в Січі тільки невелику, із кількасот козаків, залогу для господарювання й охорони. Перед походом відправив січовий панотець молебень і посвятив чайки. Навдивовижу всьому товариству й старшині, гетьман, розподіляючи козацтво по чайках, зволів покликати до себе Павла.

— Слухай, Жбурляю, — звернувся до збентеженого несподіванкою Павла, — навчився битися на шаблях чи промарнував час на казна-що?

— Трохи навчився, мій батьку, — відповів молодик, уклонившись.

— Ну, нічого, — на ділі навчишся краще. А з мушкета палити?

— Навчився, батьку.

— От і гаразд. Сядеш у моїй чайці — може, потрібна буде твоя потуга.

— Спасибі, батьку! — аж вигукнув радісно Павло, зрозумівши, що гетьман відзначає його перед усім товариством. — І силу свою, й здоров'я віддам товариству, а битимусь до загину.

Сагайдачний здивовано й разом задоволено глянув на нього й промовив, ні до кого, власне, не звертаючись:

— Гей, мати Січ Запорозька! Не одного героя-лицаря виховала ти в своїм куріні, відколи побралися з козацьким батьком — з Дніпром-Славутою, й ще не одного виховаєш! Саме повітря твоє з телят творить відважних турів... Ну, дай Боже, Жбурляю, щоб моє око та не зрадило мене.

Далі звернувся до всіх:

— Отже, дітки, завтра вдосвіта рушаймо, а сьогодні спите на чайках.

Лишивши в куріні саме сідло з уздечкою, Павло пороздаровував свої шаблі тим, хто не мав, а собі залишив тільки ту, що виборов у татарського лицаря, засунув за пояса пістолі, взяв ще деякі дрібниці, накинув кирею й, перехрестившись, вийшов із братчиками з куреня. Ночував на чайці.

Ще тільки почало на світ благословлятися, як гетьман уже вступив на свою чайку й звелів розпустити вітрила. В тую ж хвилю з башти січової гримнув вистріл із гармати. Сполохане птаство хмарою злинуло з околиць лісів і плавнів у повітря й сповнило його страшним криком та гамом. На січовій дзвіниці задзвонили дзвони. Гетьман здійняв шапку й перехрестився, далі, промовивши: "З Богом рушаймо!" — махнув булавою. Заскрипіли в кочетах весла, залопотіли вітрила, й чайки одна за одною легко й плавко посунули Чортомликом у Дніпро.

Сонце, зійшовши в легенькій прозорій млі, повітало запорозьких лицарів уже геть-геть від луку Бузавлуку. Павло потім через усе своє життя не забув цієї чудової картини першої в його лицарському стані виправи на море. Бистро, як стріли, линули чайки серединою старого, як світ, широкого, як море, Славути. І північно-східний вітер, що повіяв зо сходом сонця, і дужа, нестримна від порогів течія, і веселі надувані вітрила по одному на кожному байдаку-чайці, і потужні в лад помаху опачин, а над усе — піднесений дух і завзяття козацьке, надхнене тим, що стояв на передньому чардаку, соколиним оком вдивляючись у далеч, оглядаючи пильно то один, то другий берег і вряди-годи повертаючи голову назад, щоб сягнути зором аж до найдальшої чайки й переконатися, чи все гаразд в його рухливому, хороброму війську. Знало воно добре свого грізного в поході гетьмана, тому й, розмовляючи між собою, все було наготові у всяку мить виконати гасло, подане таким чи іншим рухом його гетьманської булави. Тишу весняного ранку порушував лише скрип опачин у міцних кочетах, гамір сполоханого птаства та іноді одна-друга увага гетьманова стерничому.

Дивився Павло, сливе очей не відривав від величної постаті на чардаку, стежив за кожним її виразним і впевненим рухом — і що більше слідкував, то глибше переймався невимовним почуттям захвату й поваги. Уявляв гетьмана в бою з невірними з його грізною, непохитною волею, з достеменною й короткомовністю в найвідповідальніших наказах, із безоглядною відвагою й презирством до найбільшої власної небезпеки, а водночас із любовним, хоч навбач і суворим, гарячим піклуванням про своїх вояків, — і починав розуміти таємницю його численних звитяг над ворогом. І, дивна річ, Павло відчував зненацька так наявно, немовби ось-ось це станеться справді, що обернися в цю мить гетьман і скажи йому: "Жбурляю! Сторч головою у вир дніпровий!" — і він, Павло, не заважається ані на мить, а схопиться на бистрі ноги й кинеється стрімголов у страшний вир, щоб не виринути вже ніколи. Це вже була не повага звичайна, навіть не захват від спозирання великої людини, а цілковита побожність до неї. Він так виразно уявив собі той наказ і свій викон його, що аж зідхнув глибоко й озирнувся на товаришів, чи не підгледів котрий його дивацької мрії.

Очі його зустрілися в погляді з другими великими карими очима. Вдивившись у них, Жбурляй покмітив і заховану в них лагідну усмішку, й одверте любування на нього, Павла Жбурляя, і збентежився, а зніяковівши, зашарівся, мов калина жаркая, й питаюче глянув на цікавого знов.

— Правду казали про тебе, пане-брате, деякі козаки з нашого куреня, — засміявся вже одверто незнайомий Павлові, молодий теж братчик, — що наш дужий Жбурляй може ні з того ні з сього зашарітися, як дівча.

Павло зовсім спаленів і розсердився раптом і сам на себе, й на молодика.

— Звідки ти знаєш, що я Жбурляй, і хто такий ти сам, що, мов шпиг, підглядаєш за людиною? — гостро звернувся він до цікавого.

Той погасив під юнацьким чорним усом свою ухмилку й промовив:

— Та ти не дратуйся, пане-брате, бо вразити тебе я не хотів і не хочу. Я не шпиг, а такий самий братчик, як і ти, лише з іншого куреня, а звуть мене Зінько Хмель. Що ти дужий, Павло Жбурляй, знаю, бо чув, як старий лицар Граб, вернувшись з Канева, розповідав про твої пригоди батькові кошовому, а опріч того, ніхто ж, як я, вписував тебе в наші реєстри.

Павло, поки він говорив, заспокоївся й опанував себе. Він пригадав, що й справді бачив мигцем цього козака між старшиною, як уперше став перед кошовим.

— То ти писар січовий? — спитав він його вже без жодного забентеження, дивлячись йому в вічі.

Хмель засміявся:

— Та так щось... ніби привчаюся коло січових паперів ходити.

Дивився Жбурляй на молодого, як і він, братчика й мимохіть почув до нього повагу, а що саме було в нім гідного поваги — не міг собою вбагнути. Щось було в нім таке, що він покмітив тільки в самого лише Сагайдачного, але що ж?.. Розпитувати докладно не годилося, тому він постановив собі якось довідатися від других, бо й те ще знав, що братчик ніколи сам не виявить своїх духових здібностей і звідки вони в нього, — навпаки, скорше приховає їх, щоб не визначатися, не підноситися над загальним рівнем духовним усього товариства. Такий був звичай. Ні значність роду, ні велика освіченість, ні надзвичайні здібності й хист у братчиків не були в пошані доти, доки не виявилися на ділі, а не на язиці тільки, тому всяк, хто хоч трохи обізнаний був із січовим ладом, перекладав над виявлення себе язиком — виявлення ділом.

— Стежив я за тобою, — говорив Хмель, — як ти закохано дивився на нашого гетьмана, думаючи якусь думу, й глибоко розумів, що в тебе в душі коїться. Адже ти ладен молитися на нього, — правда?

Павло здивовано поглянув на товариша, вже з самого питання й з того, як він висловив його, зрозумівши, що цей Зінько Хмель не простий собі козак із посполитих або міщан.

— Молитися? — перепитав. — Не знаю, але такої людини я ще не бачив... Не знаю, чи молитимусь на нього, чи ні, а що піду за нього в огонь і в воду, то це так, бо відчуваю, що він знає, що чинить, і не поведе під дурного хату.

— Маєш правду, Жбурляю, — відповів на це Хмель, — гетьман січовий Петро Конашевич Сагайдачний належить до тих людей, що за бистрим розумом їхнім почуваєш себе на певній дорозі. Орел!.. Кожному з нас лишається тільки виконувати без жодного опору й слухняно його накази. Та й не з тих він, що можуть стерпіти, особливо за походу, якийсь опір, і саме тому, що це взагалі розходиться із звичаєм військовим, коли над усім повинна бути одна воля — воля військового гетьмана, і тому, що, як ти зауважив, Сагайдачний знає, що чинить, а це вже кількакратно довів своїми звितягами славними й над турками, й над татарами, й над москалями. Та побачиш сам: за кілька день будемо під Очаковом, де зібралася на нас ціла громада турецьких галер та сандалів.

Слухав Павло й усе більше впевнявся, що має діло хоч і з молодого, але розумною, освіченою й бувалою людиною. Спало на думку давнє бажання розібратися в тих сумнівах, що бентежили душу його ще з Канева, що на них сам він не міг знайти відповіді й які відкладав на слухний час. Величність ближчого наміру Сагайдачного цілком захопила, полонила його, а віра в те, що гетьман ліпше знає, що чинити треба для рідного краю, примусила Павла приховати свої сумніви й робити те, чого вимагало від нього його нове становище. Чомусь здалося йому, що саме тепер настав той слухний час, коли з ним розмовляє товариш, що, як видно з усього, багато знав й близький до гетьмана.

— Доводилось мені... — почав він несміливо й плутаючись трохи, — і в Каневі, та як і сюди їхав, думати про те, хто нам більший ворог... чи турки, що їх ми сливе ніколи й не бачимо на Україні, чи магнати, що панують над нами разом із своїми посіпаками, жидами. Ти ж знаєш, пане-брате, яково живеться нашому людові під магнатами... Ще як польний говорив до січовиків у Каневі, закликаючи їх до війни з турками, то я собі думав: хіба нас турки гноблять, хіба вони нами поневіряють? Вороги найбільші наші — магнати, а коли турки збиралися їх бити, то й нехай б'ють, чого ж нашим козакам іти накладати головами, обороняти від загибелі нашого ворога? Щоб він зміцнів та ще дужче напасів на нас?.. Коли я їхав з Канева до Чути, щоб там зустрітися з січовиками, то мусив оборонити наших людей від гайдуків пана Потоцького, що били їх канчуками за втечу від нелюдського життя в пана... І це, кажуть, скрізь так, по всій Україні... Коли б я не був певний, що наш гетьман ліпше від нас знає, з ким нам треба битися, то кинув би Запорожжя й пішов би шукати правди десь інде... А ти, пане-брате, якої про це думки?..

Хмель уважно слухав і дивився, дивуючись, на молодого велетня, що так легко давав собі раду з дужими напасниками і водночас був такий безпорадний у боротьбі з своїми думками і сумнівами. Але не признати слухності цим важким, як колоди, та не-вкладистим думкам канівського колишнього міщуха він не міг.

— Твоя правда, дорогий Жбурляю, — відповів він по хвилі Павлові, — і не сам ти тільки догупався до неї. Були такі, що так само думали, як і ти, та й не тільки думали, а людно й оружно повставали на панство. Ти ж чув, мабуть, про повстанця славного лицаря Наливайка Северина?

— Та дещо чув, аякже...

— Ну, а чим скінчилася його боротьба а панами? Теж чув?

— Чув, чому не чув... Погано скінчилася.

— А чому?

— Таж тому, мабуть, що потуга панська була далеко більша. А ще, кажуть... згоди не було між нашими.

— Отже, боротися, пане-брате, з панами — це не пусте діло, як може декому здається, тому й гетьман наш, пам'ятаючи долю Наливайка й Лободи, варується поки що стати на цей шлях і воліє вичікувати... Щоб побороти панів, для цього треба всім по всій Україні одностайно стати, інакше кінчиться так, як і в Наливайка, й наступить ще гірше безправ'я й гніт.

— Та само ж це не станеться, а мусить хтось почати?

— До цього прийде, Жбурляю, я глибоко в це вірю, але коли — ніхто не знає поки що.

Хмель глибоко замислився на хвилю, а потім, стенувшись, додав:

— Так, прийде... І ми ще, Жбурляю, доживем до цього.

З розмови цієї побачив Павло, що не його самого посіла ця думка, що вона носить в повітрі, зріє, набирає сили й розгону, і вельми втішився.

Щодалі Дніпро ставав усе ширший та ширший. Супроводжені криком чайок, бистро линули запорозькі байдаки мерехтливими на сонці хвилями, й не один із козаків, особливо з новаків, що не збайдужів іще в обставинах суворого січового життя до краси, цілими годинами вистоював, спершись ногою на облявок свого байдака, й не міг очей відірвати від величного видовища. Тікали назад мінливі смарагдові береги з плавнями, лісами, чагарями; піскуваті просереді, мілизни-острови; мрійливі саги з нахиленими над ними велетенськими вербами та осоками; широкі, як озера, лискучі на сонці затоки, вкриті табунами всякої дикої птиці; зелені острови — і ніде-ніде ані людини, ні людського житла...

А сонечко котилося все вгору, вгору...

XV

Не зупинялися ніде і вночі, тому вже другого дня надвечір опинилися в широкому, як море, гирлі Дніпра.

Із того, що на бородатому обличчі рухливого, невсипущого гетьмана весь останній час грала весела ухмилка задоволення, Павло догадувався, що все йшло добре, що гетьман певен у собі і в товаристві й повен надії на щасливий кінець своєї великої справи. Він говорив із старшиною більше, ніж звичайно, й навіть жартував, а на вечерю звелів роздати братчикам по доброму михайлику оковитої, без якої й у найважливіших походах не обходилося в харчових запасах.

— Бачу, що все гаразд, — звернувся Павло до Хмеля, коли той відійшов від Сагайдачного по якійсь короткій розмові, — гетьман веселий, а за ним і товариство повеселішало,

— Гетьман задоволений, що все йде так, як він собі розраховував іще на Січі, — відповів Хмель. — Річ у тому, що незабаром із лівого боку почнуться Прогної — озера сільні, а на тих озерах завжди вештається багато всякого чужою люду коло сільного промислу... Невигідно нам, щоб нас бачив хто з берега й порахував потугу нашу, тому гетьман і важив на те, щоб проминути цей берег уночі: зустрінемо кого на воді — потопимо, а з берега вночі ніхто не побачить і не почує. Вранці, як сонечко підіб'ється геть-геть, будемо коло Очакова, де стоїть більш як п'ятнадцять каторг і велика сила сандалів із турецьким військом. Сонце буде туркам просто в вічі, й нас вони запримітять тоді тільки, коли вже пізно буде...

Хмель поглянув на захід сонця.

— І година сприяє нам, — промовив задоволено, — ранок буде напрочуд гарний, а сонце сліпуче сяятиме. Легка рука в батька гетьмана...

Покмітивши величезну зацікавленість у Павлових очах, він поляскав його панібратськи по плечі й засміявся:

— Вчись, Жбурляю: досвід на війні не менше важить, ніж зброя. В дурного ватага гинуть тисячі там, де в розумного горстка звияжить.

Те, що відбувалося на чільному байдаку, через ближчі до нього передавалося далі, й бадьорий настрій кошового не лишився ні для кого таємницею, підбадьорив іще більше жадне бою козацтво, окрилив лицарський дух його новими надіями, струсонувши всією істотою. Ніхто про смерть не думав, хоч це було ж ніби такою природною річчю. А може, й думав як про річ, не варту лицарської уваги. Кожен думав про те, як він буде бити невірних на славу козацтву й собі, й не припускав навіть, що й його може спіткати така сама доля, а коли хто з розважніших усе ж таки хоч жартом нагадував про "кирпату", то на це був або поглум із неї, або зухвале — "ат! раз мати родила, раз і помирати..." Бажання впитися хмелем бою, пораювати його шалом, зажити лицарської честі й слави було в кожному з козаків могутніше за чуття смерті; а на тім світі — на тім світі всякому, кому судилося полягти в бою, уготовано пишне місце в раю. В цій мірі вони, вірні, мало чим відрізнялися від невірних.

Лагідна літня ніч спустилася на широкий, як море, лиман Дніпра-Славути й розсипала небом зорі, ніби прибралася в свої найкоштовніші шати. Та ніхто з козаків на те не зважав, або зайнятий коло опачин, або дримаючи під одноманітний плюск весел. Лише невpokійний, невгаваючий гетьман знав ціну самоцвітам небесним. Винозорим оком прозиравав він півдню над тихим лоном води і, кидаючи зчаста погляд угору на зорі, напівголосно й коротко давав наказ стерничому. Вів сам, нікому не довіряв, бо сам за все й відповідав. Гасло було: ані люлечки й тихо, анічирк до світанку!.. І все завмерло на байдаках...

Скінчивши чергу на гребці, Павло обережно просунувся між заснулими й дримаючими братчиками назад, сів, спершись на облавок, щоб хоч трохи задрімати й перепочити до ранку, й замислився, дивлячись у темінь ночі. Десь далеко-далеко — певне, на тих сільних озерах на Прогної — горіли вогні: мабуть, робітники на сільних промислах варили свою вбогу вечерю й розпалили для того веселі вночі багаття.

Повечеряють мирно при їх світлі й лягатимуть відпочивати, а завтра прокинуться, як задніє, й нікому на гадку не спаде, що цієї ночі під покровом темряви близько від них, морською затокою простуючи в море, просунулася велика козацька сила. Тільки згодом, як буйні хвилі в затоці приб'ють на плитку, піскувату мілізну уламок байдака чи галери або посинілий, набряклий труп голомозого турка чи запорозького чуприндаря — тільки тоді догадаються, що десь на морі був бій. Поховають трупа глибоко в пісок, ще й могилку насиплють, а якщо то будуть люди з України або козаки з Запорожжя, що вирядилися сюди по сіль для товариства, то ще й хреста поставлять над братчиком; а копаючи могилу, все питатимуть один одного: і коли потуга тая січова пропливла в море, що ми й не бачили, й не чули?..

Так, бій... Завтра, як сонечко підіб'ється геть-геть, щоб світило бусурменам просто в вічі й сліпило їх... Так казав Хмель... Чи він бував уже на морі, що знає, чи це йому сам гетьман сказав?.. Схоже на те, що бував у бувальцях, хоч і молодий іще. Та, мабуть, не тільки на морі бував, а й світа бачив...

І знову думи Павлові вертаються до завтрашнього бою. Не боявся він його анітрішечки — навпаки, хотів його, як і всякий братчик, але... якесь чудне почуття було. Адже ж і полягти може в цьому бою, і дивного нічого не буде. Перемоги був певний, але переможе все товариство в цілому, а деякі окремі братчики можуть і не побачити тієї звитяги, і навіть напевне не побачать. А він, Павло?.. Защеміло серце, й разом перед очима став образ неньки й образ Орісі. Підкотило до горла, й непрохані сльози набігли на очі. Злякано озирнувся — чи не бачив хто... Козакові не годиться сльозам потурати... Але було темно остільки, що міг і виплакаться тихо, й ніхто навіть не догадався б... Дивна річ, почув себе серед численного товариства без краю самотнім. Але чому? Серед братів — самотній?.. Зміркував, або краще — відчув, що не сам він самотній серед людей, а самотні ті образи, що встали перед нього, й його почуття до них. Нікому не було жодного діла до них, тільки до нього, і не як до Павла, міщуха з Канева, з його серцем та переживаннями, а як до козака січового Жбурля з його надлюдською силою... Решта — пусте, бо слави братчикам не придбає... Може, так воно й повинно бути? Що таке слава?.. Що таке козацька слава, що для неї людина мусить зрікатися вітця, неньки, милої, всього, для чого ніби ж і живе людина на світі?.. Слава — це коли чоловік безоглядно йде на смерть — так, чи що?.. Ага, ось воно! — йде на смерть у боях за всіх отців, неньок, милих, за всіх своїх людей, за *весь* рідний край, в якому вони живуть і поза яким їм нема де подітися, бо то чужа-чужаниця... Але йде на смерть не з примусу, бо ж яка то буде слава, коли тебе довбнею гонитимуть битися або коли ти волів би краще сидіти в батька-неньки під стріхою та чекати, що хтось за тебе піде вмерти... І солодка ж повинна бути тая слава, коли без жодного примусу, ось хоч і тепер оце, тисячі дужих людей ідуть здобути, зажити її... Та що без примусу! — кожен із них горить нестримним бажанням славної смерти, а ні — то славного життя, зазирнувши їй у самісінькі очі... Чому ж він, Павло Похил, ніби такий байдужий до тієї слави? Чи в неньку вдався?.. Батько заради втіхи тієї козацької, заради слави, зрікся роду, дружини, сина й погнався за нею безвісти, а він... Чи, може,

це тому, що не скоштував насолоди, втіхи того бою, що дає славу?.. Батько її скоштував, погнавшись за татарами, і не вернувся... Батько... Небагато доброго казала йому про нього ненька, але ж... вона жінка, й войовничий гуркіт слави жінок лякає, бо руйнує їх улюблене тихе родинне щастя... Який він був, той таємничий батько?.. Старий Граб знав його, але він, Павло, соромився розпитувати про нього докладно. Чому — й сам не знав, а тепер шкодував... Намагався в уяві відтворити образ старого лицаря, що так безоглядно пішов назустріч славі й зник сливе безслідно. Десь у неволі, казав Граб... І перед очима Павловими стала дужа, огрядна постать пристарої людини... Але, Боженьку мій! Це ж не чоловік, а страховище якесь: і голова, й груди заросли довгим сивим волоссям, збитим у жовті, брудні ковтуни; голий був до пояса, але замість міцного, пружного тіла стояла ширококоста снасть, обтягнута шкурою, вся в струпах та в січених терниною чи тією червоною таволгою ранах... Світилися тільки великі карі очі, щоб свідчити нашийникам турецьким, що дух у цьому страшному, понівеченому тілі ще не згас і сила ще держиться. Дивилися вони, ті гострі, проникливі очі, на Павла, а чорні уста, що ледве помітні були в жовто-сивих зарослях на твару, тихо розкрилися й промовили: "Сину, прокинься — світає вже!.." Та не міг Павло очуняти відразу й скинута обмарення. Тоді чоловік узяв його своєю кощавою рукою за плече й злегка поторсав.

— Батьку! — легенько зойкнув Павло й прокинувся

Перед нього стояв кошовий і ласкаво посміхався в бороду.

— Це я, я, синку, — промовив лагідно, — час уже вставати.

Павло, як опечений, схопився на ноги, аж братчики засміялися.

— Пробачте, батьку, — незчувся, як і заснув.

— Нічого, нічого, — заспокоював його гетьман, — це добре, що задрімав трохи, покріпився, це не завадить, Я теж прикорхнув трішки отут під чардаком — тепер веселіше й діло піде... Еге ж, еге.

Сагайдачний відійшов, просуваючись до переднього чардака, й Павло побачив, що на його місці стоїть там, вдивляючись у далечінь, один із старших, значних старшин — Бородавка. Побіч нього стояв Хмель і щось жваво доводив йому, розмахуючи руками, а коли підійшов гетьман, то вони почали радитися втрьох, позираючи вперед і праворуч.

Почав розглядатися Павло. Що перше звернуло його увагу — це те, що ні праворуч, ні ліворуч, ні перед себе він не бачив берегів. Вітру сливе не було, але значна хвиля гойдала байдаки так, як на Дніпрі й за вітру не гойдала. "Море?" — майнула думка, й серце його затрепетало. Тепер він догадувався, про що радилася старшина: вони пливли просто на Очаків. Ще кілька годин — і почнеться бій, мета їхньої кількаденної подорожі водою.

Вже розвиднилося сливе зовсім, і ранкова зоря веселкою сяjala край східного неба. Легкий, прозорий туман вився над хвилястою поверхнею моря. Зрідка літали, покрикуючи, мартини, й Павло догадався, що хоч він і в відкритому морі, але берег не так уже далеко.

Обрада старшинська нарешті скінчилася. Гетьман дав гребцям знак зупинитися, а

на байдаки — гасло оточити гетьманський байдак з усіх кінців тісніше й стати. Наказ виконувалося так швидко, що Павло почав підозрівати якусь змову ще з місця, з Січі: так похіпливо, так звинно змогли б довершити цього лише ті, що наперед знали, чого від них забажає їх ворушкий, суворий і покітливий ватаг. Та забув молодий братчик, що саме так воно й було, що це тільки йому та ще багатьом у цій виправі все — первина, бо вони — новаки і вперше на морі, а більшість не раз уже обкурювало турецьким димом із галер, і гетьмана свого не раз мали вони над собою і в морі, й на суходолі, тому знали наперед усі його забаганки й нориви.

За кілька хвиль з усіх боків гетьманської чайки мріло море голів як на січовому майдані. Рада січова на широкому, безбережному морі... Та не на раду скликав своє лицарство пан отаман. Давно вже в нього все було обраджено, обмірковано, передумано... Зібралось чубате лицарство слухати останній перед боєм наказ свого гетьмана й його останнє перед боєм слово до них, чесного й хороброго лицарства. Хвиля була врочиста й велична. Настала мертва тиша, й руки мимоволі потяглися до шапок: вогкий, морський вітрець заграв козацькими чупринами.

— Мої діти! — раптом почув Павло гучний голос кошового й здивувався тій силі, що була в тім голосі, немовби не та людина промовляла, немовби то був голос не Сагайдачного, що ще хвилю тому будив Павла тихо й лагідно, а голос велетня, що дзвоном, б'є і в найдальші слухи.

— Мої діти, славне хоробро лицарство січове! Вже як тільки сонце підніміться трохи, ми станемо груди в груди з ворогом. Отже, ще перед цим хотів би я сказати своє до бою переднє слово, Не для того, щоб учити когось... Хто каже — вчити?! Кого вчити?! Тих, що посивіли від порохового курива? Не до них моє слово, бо вони й без нього знають, як треба вмирати за віру християнську, на рідний край та за визволення братів із неволі бусурменської, тобто вмирати за друзі своя. Їм не треба нагадувати, отим старим лицарям, що таке любов до рідного краю, бо вони знають, що любити рідний край — це бути щасливим умерти за нього повсякчас і хвилину. Хто сів на байдака з якоюсь іншою любов'ю до рідного краю — плигай, собачий сину, сторч головою в воду й пливи до берега або топись, бо така любов, як твоя, куцому під хвіст! Шага щербатого ніхто не дасть за неї, і любов тая — лише ганьба козацтву!.. Може, й такі сіли на наші лицарські байдаки, що не боронити рідний край, святу віру та визволяти бідного невольника мали на думці, а бажали тільки погріти руки коло здобичі?.. І таким здобичникам нікчемним моя щира порада — он море, а там — берег, щоб не паскудили собою чесного товариства. Дайте дорогу їм!.. Ну?..

Кошовий урвав на хвилику мову, почекав і оглянув військо своє довкола.

— Нема таких?.. — ще раз запитав, і в очах його засвітилися радість і задоволення. — Я рад, і всі ми раді, що в нас — і в старих, і й молодших — одна любов і одно щастя в серці: вмерти не на печі, а в бою з ворогом, коли того вимагає рідна справа. Більшого щастя, більшої честі й більшої слави над цю нема, а здобути цю честь, цю славу, це щастя — це привілей лицарства, козацтва, війська, тому й нема на світі, поки живуть вороги, достойнішого стану, як наш — лицарський.

Надія рідного краю і всіх покривджених та гноблених ворогами тільки на нас, лицарів славної матері, Січі Запорозької. Хто ж той нікчемник, паскуда, мерзенний син свого народу, що посміє зрадити ці надії?.. Вірю щиро, що таких між нами нема. Вірю й у те, що нема між нами таких, що повернуть зухвалому ворогові потилицю, бо краще на світ не родитися було б такому падлові: коли хто вгледить такого в бою — вбий його, як червивого пса, без вагання!.. Та нема між нами таких, а коли нема, то я сміливо владою, наданою мені від славного лицарства запорозького, кидаю всю нашу потугу на ворога, не питаючи, скільки його, а тільки шукаючи, де він, — кидаю, бо знаю, що ми — або звитяжимо, не пустимо ворога шарпати рідний край і визволимо братів, що на ворожих каторгах, або поляжемо з честю й славою лицарською в чеснім бою, як і належить лицарям.

Гетьман знов оглянув гострим оком своє військо, й знов лице його розпромінила ясна усмішка задоволення. Та й було від чого радіти. Павло, сам піднесений духом і запалений зчепитися з ворогом на життя й смерть, бачив, як тим самим огнем палали всі до одного — від старого до молодого.

— Тепер слухать наказу! — твердо й гучно знов промовив гетьман і зсунув грізно брови. — Битися до загину, один одному помагати, а для цього не зариватися до осліпу й запаморочення, в полон не брати нікого, каторг не палити й не рубати — потрібні ще будуть, — із невольниками, що на гребках, не вовтузитись, аж до кінця бою!.. Тепер ватагам — ушикуватися зараз у довгу лаву з байдаків, щоб оточити ворога півколом до берега й не дати йому втекти! В бою веду я, а поляжу — веде Бородавка, а поляже й він — веде Граб! Щасти ж, Боже!

Сагайдачний скинув шапку й перехрестився. Мовчки те саме зробили братчики, понадівали шапки, й під приглушені накази ватагів байдаки почали шикуватися по обидва боки гетьманської чайки. Кошовий звелів спустити вітрила і йти на самих веслах.

Сходило сонце над брижуватою опуклістю моря. Від самого обрію на сході простягалася через усеньке море широка мерехтлива стяга й заграла на хвильках усіми барвами. Павло, завжди вельми чуйний до всякої краси, трохи не скрикнув від захвату. Озирнувся назад і мусив аж очі затінити долонею від золотого, сліпучого блиску, яким палало на схід осяйне сонце, відбиваючись на рухливій поверхні води, мов на велетенському свічаді. Тепер лише зрозумів він як слід усю вагу, дотепність і доцільність замислу кошового напасти на ворога з соняшної сторони: не тільки тяжко було взагалі дивитися на схід, але хто й найпильніше придивлявся б, то мало що вгледів би на морі, бо все потонуло, злилося із морем саява. Якби хто гнався іззаду за байдаками, то нагоню цю побачили б козаки з човнів хіба лише в безпосередній близькості.

Сонце підбилось геть за сніданок, коли з гетьманського байдака дано було гасло — приготуватися до бою. Павло пильно глянув перед себе в далечінь і на обрію побачив узеньку смужку землі. На чайках заворушилися. Де були гармати, там гармаші ще раз гарненько оглянули їх, набили гарматними кулями й уже не відходили від них.

Оглянуто було й мушкети й теж набито. Інші знову повитягали з-під облявків дрючки з насадженими на них залізними гаками, тобто очепи, подоставали добре нагострені сокири й поклали під рукою, а далі кожен витяг із піхов шаблю, ще раз любовно оглянув її й навіть рукою погладив: мовляв, береженого Бог береже, а козака шабля стереже. Кожен випробувач, чи не зачіпається, чи легко ходить у піхвах, і заспокоювався тільки тоді, коли впевнявся в тому, та так, що аж посміхався від задоволення, немовби переконувався, що забезпечився цілком від яких-будь несподіванок. Недарма всяк любив свою шаблю, як вірну дружину.

Павло й собі оглянув шаблю й пістолі, а далі знов дивився вперед, слідкуючи за тим, як поволеньки смуга берега ширшала, як почали означатися на темно-сірому тлі обриси башт і мінаретів, а далі білими плямами з чорними цяточками на них очаківські будівлі з пласкими дахами.

Але не тим була захоплена увага Сагайдачного. Немиле око його вже нагледіло в широкій затоці перед містом високі щогли турецьких каторг. Віддихнув із пільгою. До цієї хвили не був твердо певний, що застане їх ще в Очакові. Показав на них рукою Бородавці й Хмелеві: обидва, приглянувшись пильніше, радісно закивали головами, — вони, мовляв. Дано було гасло змінити вже потомлених гребців свіжими й цим свіжим наказано гребти з усієї сили.

— Жбурляю! — раптом почув Павло голос кошового й аж здригнув.

Козаки з цікавістю обернули голови й дивилися на нього.

— А ходи сюди, сину!..

Павло звинно просунувся до переднього чардака й зійшов на нього. Бородавка й Хмель, посміхаючись в уся, зацікавлено чекали, що скаже гетьман.

— Готовий до бою? — ласкаво запитав кошовий, обернувшись до Павла.

— Готовий, батьку.

— Не боїшся?

— Де пак! — спалахнув молодик.

— То-то ж... Це тобі не навкулачки з канівською босотою: турки, голубе, добрі вояки, незгірші від наших, тож візьми очі в руки. Ну, та будемо якось давати з ними раду вдвох. Будь тут, коло мене, — будеш потрібен.

— Слухаю, батьку!..

Сагайдачний знов обернувся до них плечима, а Бородавка й Хмель здивовано презирнулися. Павло ж почував себе дуже ніяково під зверненими на нього поглядами братчиків.

"Нащо я йому здався, що аж тут треба було поставити, наче на публіку?" — думав Павло.

А кошовий, дивлячись уперед, потирав руки й кидав до Бородавки короткими увагами:

— Лепсько, лепсько... Далебі, лепсько!.. Вони ще й досі нас не добачили... Аніруш там... А сандалики опрічненько стоять... Еге ж, еге... нам цього тільки й треба...

Він звернувся на правий бік і грімним голосом гукнув:

— Пправе крило все вдарить на сандали!..

Далі знов заговорив уривчасто:

— Авжеж, усе... Чимало ж їх, тих сандалів... Еге ж, еге... Ну, та нічого: впораються якось дітки...

І знов грімний гук у лівий бік:

— Ліве крило все на каторги!..

І далі ніби до себе:

— Два десятки каторг, мої панове, це не жук начхав... Еге ж, еге. Лівим крилом усім мусимо...

Дивився Павло на свого в звичайну пору такого неговірного, хоч і похіпливого, кошового й думав: "Що з ним? Хвилюється, чи що?.. Але ж наче з нетаківських він... Чи підстьобує сам себе й своїх козаків..."

— Ану, розтягніть лаву якнайширше! — урвав гучним наказом гетьман Павлові думки й, показуючи рукою Бородавці й Хмелеві на галери, додав:

— Заворушилися, кляті... побачили... Ну, хіба не так?.. Зараз почнуть гавкати на нас...

Не тільки сам він бачив це — побачили всі. Не встигли ще крила розтягнутись у довшу лаву, як на одній каторзі, на другій, на третій у кількох місцях зачучерявився дим клубками; грімний гуркіт гармат збудив місто й стрімкі скелясті береги й вилясками покотився по хвилях.

— Я ж казав, що так, — засміявся Сагайдачний. — Он іще, й ще, й ще... Е, та в них, сучих синів, є чим гавкати.

Гарматні кулі з шумом падали в воду позад байдаків, що стрілами неслись уперед, відвертаючи носами воду на обидва боки скибами й лишаючи за собою білий шум на хвилях. Та кошовому мало було...

— Натисніть, дітки, натисніть на весла! — гукав він на обидва боки. — Та загніть краї! У перстень сандали! У перстень каторги!.. Ану, гармаші, по сандалах з усіх гармат!..

Обізувалися запорозькі гармати; але чи поцілили — не знать було, бо галери й сандали обгорнуло гарматним димом. Це останнє мало ті щасливі наслідки, що ворог стратив вірність прицілу, бив навмання й не робив козакам сливе ніякої шкоди. Гарматні кулі бухали в воду де попало, обхлюпуючи байдаки, й лише кілька їх вдарило в байдаки, попсувавши їх зовсім і вбивши та поранивши кількох братчиків. Сусідні чайки миттю повитягали з води живих, а решта байдаків, не зупиняючись ані на хвилю, мчали далі.

Рішуча хвиля наближалася.

— Ану, Жбурляю, ходи зо мною, бери очепу та допоможеш братчикам зачепитися за каторгу й притягнутися з байдаком до неї щільніше, а потім допоможеш мені злізти на неї, — говорив не то поважно, не то жартуючи, гетьман і зійшов із чардака. За ним зійшли й інші. На їх місце стало двоє козаків з очепами, так само, як і на задньому чардаку коло стерничого.

— Бери, синку, очепу — зараз ізчепимось! — повторив кошовий і взявся за шаблю. Смикнувши її з піхов і пересвідчившись, що ходить вона в піхвах легко, він задоволено оглянув, чи всі на місці, й поляскав Павла по плечі.

— А може б, батьку, ми якось самі... — почав був Хмель, але кошовий грізно зиркнув на нього з-під лоба, й він урвав на півслові.

— Ні, голубе, — зауважив кошовий, — ти вже не втручайся... Я вже якось сам... Та й треба ж мені десь, на підвищення стати, щоб діти бачили, що батько не скапутився, а добре дбає... Підсадиш, Жбурляю, якщо я старістю погано дертимусь на каторгу... А де хорунжий?

— Я тут, батьку! — озвався молодий, дужий козарлюга, що держав у руках козацьку хоругов.

— І хоруговка з тобою?.. Це добре, добре — здасться...

Отак гуторячи, коли вода кипіла довкола від граду куль, що сипалися на байдаки з галер, коли взагалі все кипіло, нуртувало в скаженім руху, падало, вставало, ламалося, перекидалося — отак гуторячи спокійненько, Сагайдачний не спускав очей із лівого крила. Був задоволений: байдаки обплили праве крило турецької морської сили, а на правому боці вже зачепилися чайки з сандалами, й бій набирав повного розпалу.

— А що ж ми оце гав ловимо?.. Ану натисліть, дітки! — гукнув кошовий на гребців, а далі до стерничих: — Причалься до оцієї першої, що так димом обкурена!

Гребці з усієї сили натисли на весла, а стерничий справив байдака просто на каторгу, досвідченим рухом круто повернув стерно, виждав певну хвилю, й облавки обох суден зустрілися один із одним. Ударившись об каторгу, байдак не відскочив далеко назад, бо водночас із ударенням кілька гаків учепилося в верхні краї облавків галери. Тим часом дві другі чайки зробили те саме, а ще дві зайшли з другого боку. Турки готові вже були зустріти непроханих гостей чубатих, але гармати ворожі не переставали палити невідь на кого, й усе судно було обкутано густим димом. Козаки швидше вгадували, ніж бачили, де ворог, і палили з мушкетів, щоб прочистити дорогу тим, хто дерся по очепях та линвах на каторгу.

— Ану, підсади, синку! — гукнув на Павла кошовий, витягаючи шаблю.

Павло, не пускаючи з однієї руки очепи, підставив правицю Сагайдачному, і коли той став на леї, як на стремено, він легенько підніс його на рівень із краєм облавка. Війнуло вітром, віднесло дим набік, і Павло побачив, як працює шаблею кошовий, а з ним попліч Зінько Хмель. Це була одна невеличка хвилинка, але він не міг потім забути за неї через усе життя й завжди згадував із захватом.

І гармати, й мушкети замовкли, стояв у повітрі лише брязкіт шабел, галас, крики, лайка, прокльони, стогін. Билися на всіх боках галери. Сагайдачного й Хмелева шаблі блискали, "як сонце в хмарі", відбиваючись від турків, що напосідали з усіх боків; а билися вони так спокійно й розважно, немовби не голови ворожі рубали, немовби не від шабел яничарських відбивалися, а гралися у вигадливу гру — мовляв, ану хто швидше, спритніше й найбільше зрубає гілля з дерева! Видно було неперевершених майстрів лицарського діла.

А ворога все прибувало й прибувало — хто його знає, де він і брався. Ускладняло те справу, що звелено було зберегти каторги цілими — не рубати їх і не підпалювати, а то справа посунулася би швидше.

— Алла!.. Алла!.. — кричали турки, підбадьорюючи себе й хмарою насуваючи на козаків.

— Непереливки, мабуть, нашим, — промовив Бородавка. — Ану! — гукнув він. — Лишайтеся тільки ті, що з очепами, а мушкетники, гармаші, гребці на поміч!..

Не треба було казати вдруге: козаки, як мурашки, з усіх трьох байдаків по цей бік подерлися на каторгу.

У Павла й серце впало. А він?.. Так з очепом і стоятиме та витрішки продаватиме, коли душа горить стятися з ворогом? Та на якого ж біса тая велика сила в нього? Та на якого дідька він козак? Чи батько кошовий хотів поглумитися з нього, коли, замість кинути його в бій, поставив очепи доглядати?

— Пустіть мене, батечку, до них! — благує звернувся до Бородавки.

Подивився на нього старий козак, і шкода йому стало молодого лицаря.

— Правду, Жбурляю, кажеш! — промовив він. — Чого тобі отут стовбичити та силу свою марнувати! Та ти ще й не хрещений, либонь, у бою?.. Ану, підсади мене перше, а тоді й сам дряпайся на каторгу: бачу, що тяжко нашим, — сила бусурменська переважає...

За мить обоє були на каторзі. Бородавка просто з місця кинувся в бій, а Павло вихопив свого ятагана й став у нерішучості. Він побачив, як тісно на каторзі й від турків, і від своїх, і розглянувся, де йому протиснутись, щоб як слід розмахнутися. Ще невправний для бою, він зміркував, що як кинеться в гущу туром, то може не стільки ворогам нашкодити, як своїм. От якби пробитися назад — до біса їх, ворогів, там, — але як?.. Вагання була однісінька коротенька хвилька: нічого не бачачи перед себе далі, він кинувся попід облавком уперед, розсік по дорозі двох чи трьох турків трохи не надвоє й опинився поза своїми ззаду в яничар. Багато їх — шаблею мало що вдієш, та ще коли не вмієш так, як батько кошовий, або Хмель, або он старий Граб, нею орудувати. Озирнувся Павло довкола, чи нема дрючка доброго: під облавком лежав чималий дубець від поломаного демена... Кинув Павло шаблю геть, ухопив ув обидві руки ломаку, й не встигли яничари оглянутись, як затріщали під страшною довбнею турецькі черепа. Та побачив канівський велетень, що товкти по одному — загайна справа, махнув ув один бік — лягло навіки кілька хоробрих турецьких лицарів, махнув у другий — двоє впало, а ті двоє, що зачепив кінцем, замололи в повітрі мештами й перекидьки полетіли сторч за облавки. Раз, другий, третій... Хтось випалив із пістоля, далі другий... Ревнув несамовито Павло, почувши, як одна куля вкусила його за плече, а друга пробила шапку на голові. Кров бурхнула йому до голови: скажена лють удесятерила силу... Зчинилася страшна замішанина, крики, лемент...

— Алла! Алла! — вигукували турки з несвітським жахом, бачивши, як із блискавичною швидкістю піднімається й падає на них важким обухом дубове страшило.

Від зойків та лементу здригнулися ті турки, що билися спереду і в інших місцях,

затремтіли шаблі в уже непевних руках; раптом відчули це потомлені братчики, й козацькі руки запрацювали з подвійною силою й прудкістю.

— Що за бенеря на них? — гукнув Сагайдачний, не перестаючи мистецьки орудувати шаблею й підбадьорившись. — Що з ними?.. Ану натисніть, дітки, натисніть!..

Врешті гостре отаманове око впіймало помах дубця й переверти турків, що, крутнувшись в повітрі, гепали з плюскотом у воду.

— Ге, гей, дітки! Та то ж наш Жбурляй орудує! — гукнув він грімним голосом і зареготався. — Та то ж Жбурляй жбурляє їх у море... Чи не хоче загатити затоку яничарами?

Цей незрозумілий туркам регіт остаточно збентежив бусурменських бійців: відчули вони, що бій програно, й раптом, мов на наказ, покидали на поміст зброю, попадали навколішки, попіднімали вгору руки й благали покласти на них милість. Шкода! Розпалене кров'ю й несподівано дужим опором та великою стратою в людях козацтво ні на що не вважало, замірившись вирубати бусурменів упень або потопити в морі.

Та махнув булавою гетьман і гукнув:

— Постривайте-но, дітки! Порубаємо їх упень, то хто ж нам галери гнатиме до Кафи? Визволіте краще бідного невольника від опачин, а натомість посадіть та в кайдани закуйте цих недобитих бусурменів!..

Не треба було казати вдруге: позганяли братчики турків до купи на гузу, а сами спускалися вниз, де сиділи бідні невольники, прикуті ланцюгами до опачин, з кайданами на ногах. Тут вже давно почули, що нагорі звитяжили козаки, тож сміялися, плакали від щастя, обіймалися й цілувалися, як на Великдень, а далі покрикнули на своїх дозорців, що стояли, пополотнівши смертельно, по кутках і тряслися, як у пропасниці:

— Ану, проклятуші, виймайте ключі та відмикайте нас, бідних невольників, а самі на наше місце сідайте. Скоштуйте й ви тепер і тернини, й червоної таволги, що нею нас по голім тілі затинали й милосердя не знали!

Та дозорці з ляку аніруш.

У цю хвилю зверху поодиноці спускалися до них сходами козаки із закривавленими, заюшеними обличчями й руками. Криками щастя й вітання та сльозами радості зустріли їх невольники...

— Воля! Воля! Воля!..

Відібрали ключі від дозорців і всіх порозковували, а тих посадили на їх місце, згори постягали ще кількадесят і так само вчинили, а решту в море повкидали.

Чи треба описувати докладно щастя визволених і радість визволителів?..

Павло, коли побачив, що турки попадали навколішки, перестав махати своїм дубцем і зупинився, а покітвивши, що бій по всій каторзі перестав, він опустив дубця, скинув шапку й почав утирати піт на лиці й бризки ворожої крові. Згадав, що десь ятага-на свого кинув на поміст, і пішов відшукувати. Знайшов, укинув у піхви й заспокоївся. Почав роззиратися. На переднім чардаку побачив кошового, Бородавку, Хмеля й старого Граба; коло них стояв знайомий хорунжий. Весело маяла на вітрі січова

хоругов, оповіщаючи звиягу.

Поглянув Павло туди, куди старшина дивилася, й побачив, що звияга повна була тільки на цій каторзі та ще на кількох коло неї, а що на інших і на сандалах бій у повному розпалі. Він думав, що крики, лемент, стріли з мушкетів та пістолів — що то в нього в ушах ще не втишилися відгуки бою на цій галері, а тепер побачив і почув, що то не відгуки, а дійсність. Забувши про все, він не міг відірвати очей від страшної, але й величної картини, що стелилася перед ним. Ще невтихомирена жадоба боротьби буяла в могутніх грудях: дивився, весь був там, у самій гущі, в самім пеклі, рука мимоволі шукала шаблі, а груди важко, мов міх ковальський, дихали.

Осередком бою з каторгами була одна з них, що звертала на себе загальну увагу, бо була й більша від інших, і, як у тій думі співається, "процвітана, мальована". Мабуть, тільки за димом не впала вона в око Сагайдачному, й він зчепився з першою, котра трапилася по дорозі. Павло, повернувши голову, бачив, що вся увага старшин зосередилася на ній, тим паче що з тієї галери вже побачили турки програну справу, й навіть молодий, недосвідчений лицар покмітив, що всі зусилля турецької військової обсади на тій галері справлено на те, щоб вихопитися за всяку ціну з цього пекла й дати тягу назад у море. Кілька запорозьких чайок марне намагалися зчепитися з нею: проморгавши найвигіднішу хвилю, коли вся ця морська потуга турецька обкутана була димом із її власних гармат, байдаки були безсилі взяти боєм цю велич і крутилися коло неї, мов хорти коло тура. А підбадьорена цим обсада ще кількох галер уживала й собі відчайдушних зусиль, щоб утекти за своєю головною каторгою.

Гетьман був у розпущі.

— Втече, далебі, втече! — скрикнув він, тупнувши ногою, — а там же сам Алі-баша!.. Ну, діти, гребіть туди, на поміч!.. На поміч! — грімно гукнув він до інших уже відбитих у турків галер і показав булавою напрям.

Здригнулася галера, смикнулася кількокрратно на місці й не зрушилась.

— Що за дідча мати?! — гукнув несамовито Сагайдачний і аж затрясся спересердя.

— А котву підняли? — гукнув хтось із визволених невольників.

— Пху, сто бісів його матері! — аж булавою стукнув гетьман. — Зовсім у голові саламаха стала з мозку. — Де вона в дідька? Підніміть її!..

Невольники кинулися до переднього чардака, хопилися ланцюга котвичного й почали тягти, скільки сили було у виснажених неволею кощавих грудях. Глибоко вчепилися в дно морське залізні лапи котви — шкода було невольницької праці. Гетьман кипів, тупав ногами, лаявся, аж просива, довга, скроплена ворожою кривцею борода його тряслася.

Бачивши це, Павло підскочив до невольників, ухопився за ланцюга й потяг з усієї сили, аж галера нахилилася носом наперед: відірвалася від мулкового, зарослого куширями та іншою рослинною поганню дна вперта котва так, що й невольники, й сам Павло не втримались і беркицьнулися назад, задерши ноги, а ніс галери високо піднісся вгору, мов кінь баский диба став. Усі, хто був на галері, схитнулися, ледве на ногах удержалися, й кошовий і вся старшина вхопилися руками за облавки, щоб не

полетіти з чардака сторч головою.

— Лепсько! — вигукнув старий Граб, регочучи. — І нехай мені сам чорт у твар начхає, коли не лепсько!..

— Пху! — сплюнув, отямившись, Сагайдачний із прихованим задоволенням. — Знов той Жбурляй! Трохи нас не пожбурляв на облавки.

Галера плавко рушила з місця.

Невольники підтягли котву до самого носа галери, закріпили її й верталися на своє місце, хто з подивом, а хто й з острахом позираючи зизом на Павла, що знов уже жаденно вдивлявся в незвичайно мальовничу, але й страшну картину бою.

Даремні були гетьманові заходи: велика цяцькована каторга, а за нею ще три менших прорвалися крізь оточення й, розпустивши вітрила, білими хмарками полинули на західний південь синьою, осяяною золотим сонцем дорогою: спочатку відстрілювалися із своїх гармат на козацьку нагоню, а далі, пересвідчившись, що стріли не долітають до мети, припинили й це. А відбиті у ворога галери Сагайдачного не встигли навіть погнатися.

Страшенно розгнівався гетьман і на себе, й на тих невдах, що не здолали звоювати башу й випустили найбільшого птаха з рук, а найпаче на тих невольників, що сиділи там на опачинах і далися туркам примусити себе гребти, щоб утекти від козаків.

— Гаспидської матері сини! — бурчав гетьман, вертаючись назад. — Не могли покидати весла... Потурнаки якісь, мабуть. Ну, й сидіть тепер у неволі, поки й дух із вас випре!..

— Дарма нарікаєш і гніваєшся, батьку, на невольників християнських, — промовив один із тих, визволених, що були на галері. — На тій каторзі, де баша, сидить на гребках здоровенні чорні гарапи, та й на тих трьох інших, мабуть, якась погань.

Глянув на невольника з-під лоба гетьман, подумав хвилику й буркнув:

— Хіба що так.

Соколиним оком оглянув видовище бою, і чоло його почало розхмарюватись. Останні сандали, останні галери, що хоробро відбивалися від козаків і не хотіли піддаватись, побачивши втечу баші, а інші свої судна в обсаді козацькій, покидали зброю й піддалися. Тридцять вісім курінних хоругв замаяло весело в повітрі, а тридцять дев'ята — найкраща, найпишніша — на галері в бородатого кошового.

Гордий та пишний стояв він високо на турецькому чардаку й махав булавою назустріч гучному вітанню свого звияжного лицарства, що надсаджувалося, вигукуючи славу й підкидаючи шапки вгору.

— Але ж, діти мої, — звертався до своїх, — по всьому бачу, що бусурменська потуга була трохи чи не двічі така, як наша?

— І сумніву ніякого нема, — сказав Хмель.

— Авжеж, що двічі, — сказав Бородавка.

— Та нехай мені дідько очі заплює, коли менше! — сказав, топнувши погою, Граб.

— То ми добре-таки попрацювали, хоч і шкода баші з його галерою, — ой як шкода! І як я, дурень старий, не передбачив, що він може кинути військо своє напризволяще, а

сам дмухача дасть!.. Ну, та нічого: втік наших рук, то повисне та султанському шнурі — падишах не подарує йому нашої звитяги.

— А не подарує, нехай мені сам люципер межи очі начхає! — реготав Граб.

— Омелян! Далєбі, Омелян! — радісно загукав із сусідньої каторги якийсь старий невольник, простягаючи до Граба руки. — Побратим Омелян Граб — щоб я сказився, коли не впізнав!.. Тільки ж він на Січі лаявся такою довгою лайкою...

Павло ніби збудився зі снання й глянув на нещасного обідраного, з тілом, укритим ранами й струпами, старого діда-невольника.

"Десь наче бачив його? — подумав собі. — Але де ж би?.."

Граб підійшов до облавків, пильно вдивляючись у страховище в людській подобі.

— Не впізнаю, — говорив, не спускаючи очей, — хоч у пику начхай, не впізнаю.

— Ще б пак пізнав, — засміявся старий невольник, — коли бусурмени чорта в болоті зробили а Василя Сокири!

"Василь?! — тьохнула Павлове серце. — Але ж... Сокира..."

— Василь?! — аж підскочив Граб. — То це ти, братіку?!.. Перебирайся сюди!..

Старий отаман обернувся.

— Де б його очепи взяти, щоб підтягнути каторгу?.. Стривай, братіку, зараз... Хлопці! Ану той...

Але кожен був коло свого діла. Тоді Павло взяв з-під облавків очепу, перекинув з своєї галери на другу, зачепив гаком на облавок і, наче рибальського легкого човна, підтягнув чужу каторгу до своєї.

Старий невольник мимохіть задивився й на вроду Павлову козацьку, й на його силу.

— Оце козак! — аж гмукнув, перелазячи через облавки. — І на волі був, і в неволі півдруга десятка літ, а такого не бачив. Спасибі тобі, сину, що поміг старому...

— Йо-о-лопе! — вдарив себе по лобі долонею Граб. Та це ж, брате, не тільки син, а твій рідний син.

Павло затрусився й сплотнів.

— Як мій рідний? — зсунув кострубаті жовтаво-сиві брови старий невольник.

— Та нехай мені сам сатанайл очі захаркай, коли не син! — радісно гукав старий козарлюга, обнімаючись і чоломкаючись з дідом.

— Ти ж, либонь, Похилом звався, поки тебе не продражнили в Січі Сокирою?

— Таж Похилом, не яким дідьком...

— Ну, а це Павло Похиленко з Канева, старої Василюхи син...

— Батько... — прошепотів побілілими устами Павло, світ йому померхнув ув очах, і він як стій поточився назад, але вдержався, вхопившись за облавок.

— Бач, як зворушили молодця! — ласкаво промовив Сагайдачний до старого Сокири, що стояв як зачарований, не спускаючи очей з сина, й тільки скупі сльози капали одна за одною на брудні, зарослі сивим волоссям груди. — Гарного лицаря подарував неньці Січі Запорозькій ти, старий козарлюго, спасибі тобі. Ще не раз побачиш, як б'ється молодий Павло Жбурляй!..

— Жбурляй?.. Мій син?.. Б'ється?.. — Сам не знав, що говорив, тремтячи весь,

Сокира; врешті очуняв і обняв сина. — Та... за цю хвилику... одну... хвилику... дарую проклятій долі... всі півдруга десятка каторжної неволі. Дякую тобі, Господи милосердний...

Павло взяв батька під руку й відвів набік. Старий Граб стояв, моргаючи довгим усом і всім обличчям, щоб і собі не розплакатись.

Із зібраних довкола гетьманської галери каторг, чайок, сандалів бачили, що на ній діється щось цікаве, але що саме — ніхто не міг догадатись. На чардаку гетьман махнув булавою, все стихло, й усі очі обернулися на нього.

XVI

Кригу не впізнати. Ходить як тума. Де ділася й звичайна запорозька самовпевненість та його крижана рівновага, що за неї ото й прізвище дістав на Січі!.. Дратується від кожної найменшої дурнички й навіть на звичайне ласкаве до нього слово відповідає так, немовби відгризається.

Навіть полковник звернув увагу.

— Що за лиха мати! Що з тобою, Денисе? — запитав якось.

Крига й на нього, на старшого свого, поглянув, як золотого подарував, і тільки рукою махнув.

— Е, ні, — спалахнув Петро Гудима, — ти, голубе, на свого дурного батька махай, що тебе на світ пустив, а мені відказуй по-людському, по-чеськи, а не по-песьки. То тільки пес махає хвостом, як забалакаєш до нього, а ти козак, а я твій старший.

— Та що ж відказувати, батьку? — розв'язав урешті язика Крига. — Все одно не порадите нічого. Таке діло... не військове...

— А звідки ти знаєш, хрін тобі в ніс, що не пораджу? Та хіба мій уряд тільки про військові справи?..

— Пробачте, батьку, але... Справа не козацька... Вона тільки моя, та й годі...

— Баба?! — визвірився полковник.

Крига завагався зніжковівши.

— Та... сказано... хоч би й баба...

— Я так і знав!.. Ну, то що ж тая баба — зрадила тебе, чи що?

— Де там!.. Вона ще не була моєю...

— А ти хочеш, щоб була, — так чи ні?

— Ну... та коли ви вже той...

— А вона кирпу гне — так чи ні?

— Та не те, щоб гнула, а...

— А має до мислі якогось другого любчика — так чи ні?

— Та ніби так.

— Ну от, а ти кажеш, що старий полковник дурень...

— Коли ж я казав?

— Не казав, то на думці мав, — знаю я вас, молодих!.. Отже, що там? Сповідайся: може, що й обрадимо вдвох, а то гидко дивитись на тебе — не козак, а мокрий віхоть.

Щоб у мене в полку не було цього, — чуєш?!..

— Чую, батьку... Але...

Крига не сподівався такої атаки й не знав, що чинити, — казати чи ні? Негарно якось виходило. Добре ще, що хоч у канцелярії якраз нікого не було, навіть писарчуків, а то ж сорому не обібраться би. Ну, та, мабуть, нічого не вдієш, коли причепився й лізе з ножем до горла: не скажи нічого — живцем із'їсть. Повагавшись ще трохи, він коротко розповів старому про свої наміри ще з Січі осістися десь хутірцем і загосподарювати, про намір оженитися з гарною, чесною, впадливою до господарства дівчиною...

— Ну? То що ж на перешкоді? — не розумів полковник. — Наглядів молоду?

— Та наглядіти наглядів, але... не туди вона дивиться, — відповів Крига.

— Шукай другу! Чи мало того зілля? По семеро за цибулину!..

— Хм... це правда, та жодна друга не припала до мислі так, як...

— Як хто?

— Як Обеременківна Ярина.

— Обеременківна?.. Що воно за краля?

— Вдови Обеременчихи дочка.

— Та що тая вдова — гетьманиха, старостиха, полковниця чи якась ішла вельможна пані?

— Ні, проста тутешня міщанка.

— Що?! — скипів полковник. — Якась задрипана міщанка та не хоче віддати дочку за козака з мого полку, та ще за такого, як ти?! Е, ні, в моїм полку я не дозволю такої зневаги до себе!..

— Та стара, батьку, може, й віддала б...

— А хто ж — молода кирпу гне?

— Та виходить так.

— Іншого, чи що, має на думці?

— В тім, батьку, й усе лихо.

— Кого ж? Князенка? Гетьманенка?..

— Ні... Парубка тут одного... Він тепер на Січі... Похиленка Павла.

— Похиленка?! Це не того, що видер вікно в старости?

— Того самого.

— Таж я не дозволю, щоб і нога його тут була!.. Е, ні, так не буде!.. Я не дозволю!.. Не бути йому більш у Каневі, так і скажи своїй отій Явдосі, чи як її...

— Я вже казав, що він не вернеться.

— Ну?

— То ще, каже, побачимо.

— Ач, яка запекла!.. Ну, та постривай, я за це діло візьмусь: побачимо, що відповідатиме вона такому сватові, як я! Чи посміє пхекати... Гей, хто там! — гукнув старий у сіни.

Із сіней вбіг до канцелярії молодий козак із канівських міщухів, полковників джура.

— Я тут, батьку, — промовив, уклонившись від порога.

— Осідлай коней для мене й для себе... Тобі, Денисе, не треба з нами — так краще. Але... де тая вдова живе?.. Ти, Йване, не знаєш часом, де живе вдова Обеременчиха!?

— Чом не знаю, батьку, знаю, — відповів джура, — це ж на нашому кутку.

— На вашому?.. То ти, може, й до дочки її залицявся?

— Де пак, — засміявся джура, — там така горда та пишна, що ні приступу. Й на вулицю рідко виходила, хіба якого великого свята, та й то на мову не давалася.

— А, яка!.. Ну, йди ж та роби, що сказав.

Джура вклонився й вийшов.

Крига був у розпуці. Коли б знав, що так обернеться справа, ніколи не признався б. І надав же нечистий — зіпсує всю справу, старий дурень... Він думає, що це йому в уряді...

— Пане полковнику... батьку, — звернувся благуше до старого, — я вас дуже прошу, не робіть цього...

— Зроблю, безпремінно зроблю! — грюкнув кулаком по столі полковник. — Щоб якась ледач міщанська в моїм полку сміла зневажити козацький стан? А не діжде!.. Побачу, як вона посміє мені відмовити!.. А ти дурень: сам же дякуватимеш потім...

— Та не дякуватиму, батьку!.. Після ваших відвідин мені вже туди й поткнутися годі...

— Мовчи!!! — визвірився Гудима. — Ти мене будеш учити?.. Йване!

— Коні готові, батьку, — вбіг на поклик джура.

— То-то ж... зараз їдемо!..

Він узяв шапку, грізно глянув на Кригу й вийшов разом із джурою.

Крига вхопився за голову.

"Пропало тепер усе, — думав, скрегочучи зубами. — Ах ці бундючні старі дундуки! Надметься з пихи на чотири міхи та й думає, що все може вчинити по-щучому велінню... Через те й надимається, що порожній, що остання крихта того розуму давно висохла в старечій макітрі. А я! А я! — вдарив себе по лобі кулаком. — Розчулився й усе розплескав, як баба нікчемна... Бракувало тільки, щоб і про тую халепу з польним губу розпустити..."

Увійшов писар і, покмітивши незвичайний душевний стан Криги, здивувався.

— Що з тобою, Денисе? — спитав.

— А що хіба? — сердито питанням на питання відповів Крига.

— Та що ти такий... якийсь... наче збентежений чимось... Куди це старий так нагло?..

— А чом же ти не спитав його? — буркнув Крига, надів шапку й вийшов.

— Пху! — плюнув услід йому писар. — Сказився козак...

Розстеливши велике рядно посеред двору, Обеременчиха перевіювала на легенькому вітрі пшеницю. Оріся помагала матері.

— Ледачий вітер якийсь, — говорила стара, трусячи зерно з піднятого високого

підрешітка, — от-от стихне...

— Стихає надвечір, — зауважила Оріся. — Може б, ми завтра, мамо, довіяли, а то... Не дасть і мішка довіяти.

— А як завтра зовсім вітру не буде?... Ні, доню, довіємо вже сьогодні якось, не дарма ж кажуть: що можеш зробити сьогодні... Ой, лишенько!.. Що воно?!.

Підрешіток випав у старої з рук і покотився по рядні, мішаючи непровіяне ще зерно з чистим.

— Що з вами, мамо?! — здригнулася Оріся й озирнулася, а озирнувшись, ізблідла на виду, як і мати.

До воріт під'їхав полковник Гудима з джурою.

— Здоров, стара! — гукнув несподіваний гість, не злізаючи з коня. — Це ти вдова Обеременчиха?.. Чого ж мовчиш? Чуєш, про що питаю, чи ні?

Обеременчиха врешті опам'яталася.

— Я, вельможний пане полковнику, — відповіла, не рухнувшись з місця, й голос у неї затремтів.

— Ага, от і добре, — промовив Гудима, злізаючи з коня й кидаючи повіддя джурі. — Маю діло до тебе.

Господиня побігла назустріч, хотіла відчинити ворота, але полковник сказав:

— Не треба, стара, не треба, я й через перелаз.

Він легко переліз у двір і знову звернувся до неї:

— Ну, здорова була ще й у дворі...

— Доброго здоров'я, пане полковнику, — низько вклонилася стара вдова.

— Що, не ждала гостя?

— Не ждала, батечку... Прошу вашу милість ласкаво до хати...

— Добре, добре, завітаю і в хату. А це ж хто? Дочка, мабуть...

— Дочка, пане полковнику, — затремтіла мати.

— Так, так... Гарна дівчина, хрін йому в ніс... Марино, Явдоха чи...

— Ярина, батечку...

— Ага, Ярина... Здорова була, Ярино!

Оріся низько вклонилася:

— Здорові були, пане полковнику!

— Ну, то веди, стара, в хату — діло є.

— Просю ласки, мій батечку...

Вони покрилися в сінях, не зачинивши ні сінешніх, ні хатніх дверей. Вся тремтячи, Оріся підійшла й стала коло порога. Полковник не крився з розмовою, говорив, немов перед лавою козаків на муштрі, й Оріся чула все до останнього слова.

— Ти вдова? — гримів старий, як грім.

— Вдова, пане полковнику, — відповідала перелякана Обеременчиха.

— От і добре... Пху, чорт... Що це я кажу!.. Маєш господарство?

— Маю невеличке.

— Тяжко без чоловіка?

— Ой, батечку мій, ще й як тяжко!

— От і гаразд... чи то пак... Мусиш дочку заміж віддати, то й буде кому господарювати.

"Маєш, — затремтіла й знов Оріся. — Куди він гне?.."

— Молода ще вона в мене, дівча...

— Не говори дурниць, стара! Саме на порі дівка. Коли коротко казати, то я оце до тебе сватом. Маю жениха гарного — на весь Канів молодий козарлюга...

— Красненько дякую, пане вельможний, — вклонилася господиня, — але...

— Жодних "але"! — почав дратуватися гість. — Ти з ким говориш?! У мене нема жодних тих "але": сказав — раз, два, три й до шлюбу!

— Ой Боже ж мій!.. То, може ж, ваша милость хоч скаже, хто він... той жених...

— Осавула мого полку, Денис Крига.

Обеременчиха трохи не впала, почувши це ім'я, й тільки й могла промовити побілілими устами:

— То... треба ж і в дочки... спитати...

— Нема що її питати! Я тобі наказую, а ти їй: повинна слухати!..

Оріся далі не могла витримати: почувши, від кого цей нежданий сват, вона спалахнула, й увесь острах ниттю розвіявся. Ледве стримуючи гнів, вона ввійшла некликана в хату й звернулася просто до гостей:

— А постривайте-но, пане полковнику, — ви, либонь, забули, що я ні козацької, ні урядової служби у вас не несу, а то б, може, й без наказів обійшлися, та ще в такому ділі...

— Оришко, що ти говориш! — сіпнула її за рукав мати.

Старий Гудима отетерів: відколи старшим став, то таких річей не чув від своїх людей.

— Що ж, мамо, я кажу? Де ж це чувано або видано, щоб полковники урядово наказувала дівчатам, з ким їм побратися?.. А вашому тому Кризі перекажіть, пане полковнику, що дарма він турбував вас: не буде діла.

— Буде! — ревнув, оскаженівши, Гудима й тупнув ногою. — Що це за речі, хрін тобі в ніс! Чи я не старший у своїм полку?!

— Над козаками, пане полковнику, а не над дівчатами.

Обеременчиха стояла ні жива ні мертва.

— Над усіма! Чуєш?.. Над усіма!.. І не смій мені перечити, а то в мене недовго: раз, два, три — й так одмантачать лозою, що й десятій закажеш!..

— Ой Боже ж мій! — сплеснула руками мати й пополотніла на виду.

— Ще не вирости ті лози, пане мій, — мовила погірдливо дівчина. — Швидше я на мотузку або на своїх власних косах повисну, аніж попушу якомусь іродові знущатися з мене!..

— Мовчи! — гримнув Гудима, тупнувши погою. — Ач, яка довгоязика!.. Знаю, чого так перцюєш: сподіваєшся, що вернеться із Січі отой злодюга Похиленко!.. Дак знай же, що й нога його більш не буде в Каневі!

— Про те, який він злодюга, розкаже вам, пане полковнику, отой ваш Крига. А що ви не пустите його в Канів — хтозна ще, як воно буде... Та й те сказати, що не тільки світу, що в вікні...

— Пху! — плюнув Гудима, збитий з пантелику, й звернувся до старої: — Гарну дочку виховала, стара, хрін тобі в ніс! Бачив я на своїм віку дівчат, сам дочку маю, але такої запеклої ще не бачив!.. Ти їй слово, а вона тобі десять... І дурний той козак, що оженився з нею! Та я тепер не тільки той... а звелю тому Кризі й не думати про неї: оженився — то вона його живцем ковтне... Пропаде козак ні за цапову душу!..

Старий полковник бачив, як тільки Оріся забалакала, що з його сватання нічого не вийде, й надумав найкращий вихід із непевного становища, що він у нього попав через свою паленість, гарячу кров та своєрідне розуміння полковницької влади: сказати, що роздивився на тее золото й не тільки не радить, а навіть забороняє козакові одружитися з такою відьмистою дівкою. І полковницький гонор не буде ущерблено через оце невдале сватання, й Кригу врятовано від родинного пекла, що в нім опинився б, одружившись з Обеременківною.

— І добре зробите, пане полковнику, — промовила, легко зідхнувши, Оріся. — Може, й він схаменеться та не докучатиме більш.

— Ач, яка! Ач яка! — говорив уже м'якіше Гудима, мимохіть любуючи на дівчину. — Та їй не в запасці ходити, а з поганцями та турками воювати!..

— Що ви говорите, батечку! — обурилася господиня. — Дитина як дитина: тиха, слухняна, звичайна...

— Еге ж, звичайна... Ну, та Бог з нею, хай живе здорова!.. Прощай, стара! А тому дурневі скажу, щоб і носа не квапив до вас, коли не хоче, щоб жінка потім собкала ним, як волом. Прощай, пишна! Хотів як краще для тебе, а ти бач яка, хрін тобі в ніс! Нарікай тепер сама на себе... Прощайте!

Полковник надів шапку й вийшов.

Стара й молода господині проводжали його з поклонами, а коли й гість, і його джура покрилися за хатами, вони здивовано глянули одна на одну й здвигнули плечима.

— Ой моя дитинко, — говорила стара, беручись за підRESHІТОК, — навіщо ти йому так гостро вимовляла... Він же великий пан: якого лиха схоче, такого й накоїть...

— Е, мамо, більш копи лиха не буде! Хай здобріє тим та не квапить носа до чужого проса... Він у себе пан, а ми в себе...

— А все ж таки... Бач, як гнівався, аж ногами тупав...

— То погана звичка, мамо, та й годі... Звик на своїх писарчуків тупати, та й думав, що скрізь йому канцелярія... Мене не це дивує... Мене дивує те, що наш заступник витіває... Коли він гадав собі, що полковник його присилує мене вийти за нього, то... я не знаю... чи всі в нього вдома...

— А мені, доню, здається, що це не він, а полковник сам... Старого Гудими примхи всі знають.

— Та воно так, мамо, але ж... звідки, як не від Дениса, знає полковник про все?

Виходить, що він скаржився старому, чи як на вашу гадку?..

— Та воно ніби так, але... чом же він нічого досі нам не казав?

— Нам казати не насмілювався після тих обіцянок, що надавав Павлусеві, але мені не раз натякав наздогад буряків...

— Невже?.. Як же він насмілювався після того, що...

— Е, мамо! Ви самі добрі, то думаєте, що і всі люди такі... Та ось і він сам, — урвала мову Оріся, побачивши Кригу, що підходив до перелазу. — Про вовка помова...

Вони замовкли й зосереджено поралися коло рядна, ніби не бачили гостя.

Крига здаля покмітив цю вдавану зосередженість і догадався, що з полковником у них була не вельми приємна розмова й що старий хрін наговорив чимало дурниць, цебто якраз сталося те, чого він із жахом сподівався. Ну, та нема що робити: для того прийшов, щоб розвіяти те прикре важке враження, що його справив своєю незвичайністю примхуватий дундук, і виправдати себе й їхніх очей. Трудне завдання, та... де відвага, там щастя!..

— Добри вечір, паніматко! — привітався сміливо Крига, пильно стежачи за собою, щоб не зірватися з голосу. — Добри вечір, Орісю!..

— Добри вечір, — відповіли обидві разом, не повертаючи голів.

— Прийшов оце я до вас про дещо побалакати, та... далєбі, не знаю, як і з чого почати...

Глянула на нього скося Оріся й посміхнулася. Він покмітив, і кров ринула йому до обличчя.

— Що ж би таке дражливе маєш, козаче, на думці, що аж не знаєш, як приступити до розмови? — питала стара, не відриваючись від роботи. — Може, й ти із сватанням, то вже спізнився: вже твій сват був допіру в нас. Десь же, мабуть, зустрів його...

Крига спалахнув.

— Ну от... Я так і знав... — почав він, заникуючись трохи, але далі виправився. — Зустріти старого дідька я не зустрів, бо іншою вулицею йшов умисне, але що він до вас поїхав із джурою, про це знав... І чого поїхав, знав... Прохав, благав не соромити мене, не втручатися в справу, так де там! І на мову не дався старий дундук.

Обеременчиха презирнулася з дочкою.

— Про яку пак справу ти, я не знаю, — промовила, досипаючи з підрешітка мішка. — Про сватання, чи що?

— Та про це ж, — відповів Крига.

— Хм... Дивно мені: оскільки пам'ятаю, такої справи не було в нас із тобою. Отже, ми думали, що ти з полковником.

— Та хай я крізь землю западусь на цьому самому місці, коли я хоч словом прохав його їхати до вас!.. Кажу ж, що якраз навпаки...

— Добре, але звідки ж він узяв, що ти хочеш сватати Орісю, та ще й те, що на перешкоді Павло?

— То він і про це згадував? — ужахнувся Крига.

— Аякже... Ще й сварився, казав, що не пустить злодюгу до Канєва, хоч би той і

вернувся з Січі. Отже, хто йому наплескав, що Павло злодюга?

Крига потемнів на виду.

— Якщо ви думаєте на мене, паніматко, — промовив глухим голосом, але щиро, — то не по заслuzі скривдите мене... Про Павла він тільки й знав, мабуть, із старостянської канцелярії, що той виламав вікно, більш нічого. А коли видер вікно, то, на його думку, злодій. Я не заперечував, бо тоді довелось би все йому розповісти, а це не до шмиги, самі, здорові, знаєте. А от... про те, що я... ходжу сам не свій, бо... не можу посватати Орису... про це мусив йому признатися, бо вчепився, як реп'ях. В цьому щиро каюся, бо це правда... Але... чи сподівався я, що його лиха година пожене до вас із сватанням!.. Ніколи в світі, хоч вірте, хоч не вірте, але я Богом святим присягаюся, що тільки й провини моєї, що не вдержав язика й пробовкнувся й виплескав те, в чім навіть сам собі боявся признатись.

Схоже було на правду, і стара вдова глянула на нього вже трохи спокійніше.

— Бач, який ти, — промовила з докором, — присягався парубкові, що будеш нам за оборонця, а сам он які лихі думки носиш...

— Пробі, паніматко! — перехопив мову старої Крига. — Які ж лихі думки?.. Чи є що лихе в тім, що вподобав вашу дочку понад самого себе?

— Що ти говориш, козаче!.. Таж ти знаєш, що вона заручена...

— Знаю, паніматко, але серцю не закажеш... Та й не козак той, що не вповає стати отаманом.

— Не второпаю, до чого це ти...

— До того, паніматко, що всі під Богом ходимо.

Орися з ненькою презирнулися й здвигнули плечима. А він казав далі:

— Не гнівайтесь на мене за мою надію... Чи винен я в ній?.. Бог свідок, що ні... А заспокоюся, розвіявши за вітром свої сподіванки лише тоді, коли власними очима побачу Орису й Павла на рушнику. До того ж благаю вас — не бороніть мені плекати мою найдорожчу надію.

Стара й дочка мовчали.

— Я знаю, що поки у вас нема чого мені сказати, але я буду сподіватися, що колись і про мене знайдеться у вас тепле слово. Прощайте!..

— Ходи здоров, козаче, — відповіла стара, — та викинь із голови оті думки: й для тебе, й для нас буде спокійніш.

Крига махнув рукою й пішов.

Ув Орисі стислося серце, а чому — сама не знала. Провела його довгим поглядом і мовчки заметушилася знов коло роботи.

XVII

Від людей почув Крига, що вельми древній запорозький полковник Дмитро Гулий має спродати свій хутір і постригтися в ченці.

Хутір старого козарлюги стояв на шляху з Охматова до Чигирина й уславився не тільки в своїй околиці величезною пасікою, що коло неї старий лицар упадав так

віддано, як колись коло своїх козацьких роїв-ватаг на Січі і в походах. Осівся Гулий тут давно вже, спочатку зимовником; але щодалі хазяйство потроху розросталося, бо старий не цурався людей і приймав до себе всякого сірому, що з тої чи іншої причини (а їх, тих причин, і тоді було подостатком) не мав де притулитися; дурно хліб їсти та баглаї бити запорозький дідуган не дозволяв нікому: всяк мусив бути при своїй роботі на хуторі, а тому, що займище — скільки оком скинув довкруги — Гулий вважав за власність, то тая заблукана сірома ставала на хуторі звичайними робітниками, щось ніби наймитами без наймиці, тобто тієї заробленини. Та, правду кажучи, на тую наймицю ніхто й на важив, навіть мови ніколи не було про неї: люди селилися, жили, працювали, харчу всякого мали здобіль і були задоволені. Коли кому засвербіли п'яти, той вільно міг, коли схотів, кинути хутір і віятися за щастям-долею на всі чотири. Як на Запорозжжі. Ніхто нікого не кликав, ніхто нікого не держав, але коли вже ти осів на місці, то дурно хліба не їж. А робота була й на пасіці, й на полі, й коло худоби тощо.

Проживали в Гулого на хуторі й такі, що поприбивалися з жінками, навіть із дітьми. Небагацько тих жінок було — три-чотири, та стільки ж дівчат із ними, ще кількоро дітей — сливе всі малі, але це надавало хуторському побутові якоїсь людяності, привітливості, м'якості та теплоти у взаємовідносинах. Сварок та тих усяких каверз не було: над усіма й над усім пантрувало гостре око господаря й його суворий потяг до миру, спокою й ладу.

Почувши про намір старого, Крига не гаявся. Взявши дозвіл у свого старшого, він розпитав у нього ж таки докладно дорогу, хоч сам її приблизно знав, бо ще недавно вештався в тих краях із братчиками в січових справах.

— А оцього листа від мене, — промовив після всього старий Гудима, — передаси моїй старій. Та не загуби гляди. В мене на хуторі будеш надвечір. Раджу там і заночувати — чого тобі десь у жидівській корчмі пархів набиратися!..

— Дякую, батьку, вчиню, як кажете, — вклонився Крига.

— Кланяйся старій і дочці... Оце й усе. Тепер іди з Богом та спочинь на дорогу. Та не гайся на хуторі в того старого характерника: він уміє погостити — запорозька вдача, хрін йому в ніс!

— Не турбуйтеся, батьку, — не для того їду, щоб бенкетувати. Та й не таку вдачу маю, щоб загуляв до безпам'яття.

— Та знаю ж, знаю... Недарма ж і Крига ти. Ходи здоров!..

Крига вийшов.

В дорогу вирушив раннім-рано, ніде не зупинявся й справді надвечір став на Росі перед тим самим бродом, що перед ним колись стояв Павло. Той самий дідусь-пастух пригнав до річки напувати череду, а віддалік стояв огорожений міцним, високим частоколом хутір.

— Агов, діду! — гукнув Крига.

Старий підійшов ближче до берега.

— Це хутір полковника Гудими Петра?

— Це, козаче, це, — закивав головою дід. — Тут мілко, брід... Ходи на цей бік.

Крига рознуздав коня, в'їхав у воду й дав коневі напитися; далі перехопився на противний берег.

— Добри вечір, діду! — привітався до пастуха, що, забувши й про череду, з великим зацікавленням оглядав городового лицаря. — Пані полковникова вдома?

— Аякже, аякже, — знову закивав головою старий чередник, — де ж їй бути? Звісно, на хуторі — і пані, й дочка. Ти до них? Може, з Канева?..

— Та до них же, діду, а потім іще маю в одно місце... Не знаєте, діду, далеко звідси до хутора полковника Гулого?

— Де б пак не знав — знаю... Він таки далеченько, на Тясміні-річці... Буде, як звідси до Канева. Як переночуєш у нас, козаче, та вирушиш удосвіта, то надвечір там. Еге ж...

— Добре, так мені й полковник казав...

— Так, так... Та я вже знаю, і полковник знає... А як же пан там — живий, здоровий? Ти від нього до пані чи сам яке діло маєш?

— До пані від нього, а сам... Скажіть, діду, чи не чули ви часом... чи то правда, що старий полковник Гулий кидає хутір і хоче в Києві постригтися в ченці?

— Та є така чутка, козаче, а чи правда — цього достеменно не скажу. Вельми вже старий він... мабуть, літ на двадцять старіший за мене, то, може, й правда...

— Ну, гаразд... То я до вас на хутір. Сподіваюся, що брами не замкнено?

— Де пак, — день і ніч замкнена: сказано жіноча стаття — боїться... Та то байдуже: ти постукай — зразу відчинять... Челядь там...

— От і добре... Прощайте, діду.

— Їдь здоров... Я й сам незабаром той...

Крига не слухав далі й подався вигоном просто до хутора. Під'їхавши до високої, важкої дубової з залізом брами, він постукав келепом у неї, роз'юшивши на подвір'ї всіх собак. Почулися погуки на псів двірської челяді, а далі хтось відсунув зроблене в брамі вічко, оглянув їздця й запитав, не відмикаючи брами:

— Тобі, козаче, кого?

— До пані полковникової я, з Канева, — відповів Крига. — Маю листа від пана полковника Гудими.

Вічко закрилося, але брама не відчинилася. Чути було тільки, як гавкали ще загнані по кутках собаки та погукувала на них челядь. Так минуло кілька томливих хвилин. Нарешті заскреготав засув, і брама широко розчинилася. Крига в'їхав у широченний двір. Кілька здоровенних презлющих псів кинулося до коня.

На широкому піддашші великого панського будинку стояла пристара жінка в гарному темному саєтовому літньому кунтуші й з грезетовим корабликом на сивих косах, а з-за спини в неї виглядала немолода вже панна з тонкими рудими косами, що спадали до пояса нової голубої саєтової сукні. Вони з великою цікавістю дивилися на бравого гостя на коні, намагаючись розгледіти, чи старшина який, чи простий козак: від цього ж залежало, як його вітати.

"Це ж і вони, мабуть, — мати й дочка", — побачивши їх, подумав Крига й сміливо

під'їхав до ґанку. Зіскочивши з коня, він кинув повіддя челядникові, витяг із кишені полковницького листа й, підходячи до пані, зняв шапку й низенько вклонився.

— Добровечір, вельможна пані, — промовив і подав листа. — Пан полковник велів передати листа.

— Спасибі, пане... пане... — завагалася пані, відбираючи в нього листа. — Пробач, не знаємо, як звати...

— Та я собі, — посміхнувшись, промовив гість, — осавула в пана полковника, а звать мене Денисом Кригою.

— Ага, — зраділа пані, — то прошу пана осавула до покою. Це моя єдина доня Марина.

Панна злегка присіла на панський лад і зашарілася по саму шию.

"Хм... на панський триб учили дочку, — подумав Крига. — Але чого вона раки пече?"

— Спасибі, пані, — сказав уголос, — я тільки на хвилю... впораю коня, а тоді зайду до покоїв.

— Гаразд, гаразд, — промовила стара й пішла з дочкою до покоїв читати листа, а Крига з челядником — до стайні.

Полковник повідомляв у листі коротко про своє здоров'я, про деякі справи, давав накази й указівки щодо господарства на хуторі, обіцяв за місяць навідатися перед жнивами, а наприкінці...

Марися спіткнулася на слові й зашарілася, аж вуха почервоніли. Мовчки самими очима перебігла кінець листа й ще дужче почервоніла. Мати поглянула на неї здивовано й промовила:

— Чом же ти далі не читаєш? Чи вже все?

— Та я не знаю... тут таке далі, що мені соромно читати, — відповіла Марися манірно й відвернулася, закривши негарне, веснянкувате личко рукою.

— Що ти верзеш? Що може написати батько таке непристойне, знаючи, що листа читатиме рідна дитина? Не вигадуй, доню, читай — знаєш же, що сама я не втну писаного!..

— Не непристойне... але... мені соромно читати про...

Вона знов закрилася рукавом.

— Та про що?

— Та про... жениха...

— Якого жениха?

— Та ж оцього, що приїхав...

— Оцього козака?.. Який же він жених? Нічого не розберу... Та ти прочитай, щоб я сама почула...

Марися, то червоніючи, то блідніючи, прочитала батькову раду повітати й погостити його осавулу якнайкраще, та щоб Марися не тікала від гостя, як звичайно це робить із гостями, а щоб звичайненько з ним обіходилася, бо чоловік він іще молодий, гарний, з немалими грошима, а головне — шукає молоді, щоб оженилися; тож нехай

люба доня на себе потім нарікає, коли й цим разом упустить молодця.

Вона насилу дочитала кінця, почервоніла так, що аж засльозилася, а скінчивши листа, кинули його на стіл перед неньою й вибігла в опочивальню. Стара теж не в жарт схвилювалася. Вона вхопила листа зо столу й побігла за донькою, гукнувши услід їй:

— Куди ж ти?.. Візьми листа, заховай там та приберись гарненько... Та чого ж ми тільки час уводимо?.. А вечеря?..

Вона кинулася з опочивальні через світлицю та передпокій до пекарні, гукаючи на ходу:

— Прісько! Горпино!.. Застеляйте стола та готуйте вечеряти!..

Коли Крига, впоравши коня й умившись та почистившись трохи в челядні, ввійшов і привітав господиню в їдальні, то побачив на столі пишну вечерю. Марисі не було в покою, а пані полковниця привітно забалакала до нього й прохала до столу хліба-солі зажити.

— Марисю! — поклікала до спочивальні. — Де ти там баришся?.. Гість наш десь добре здорожився та зголоднів...

— Я зараз, мамочко! — відгукнулася полковниківна.

— Широ дякую, вельможна пані, — промовив Крига, — щоб дуже, то ні... Наше діло козацьке: часом на коні їмо, на копі й спимо.

— Ну, то в поході, пане осавуло, а вдома, в приємному товаристві, а ще краще у теплих родинних колі, можна собі дозволити трохи вигідніше влаштуватися, — сміялася господиня.

— Це правда, та ми, козаки, так звикаємо до тих наших невигод, що вже й у вигодах відчуваємося як ведмеді...

Нарешті з другого покою вийшла виряджена, як на весілля, вицяцькувана, як належить багатій, вельможній панні, Марися. Крига гречно вклонився, оглянув її пишне вбрання бистрим оком і не міг захвати ледве помітну глузливую усмішку під козацьким усом, та господині — і стара, й молода — покмітили її, але зрозуміли як стриманий вияв захоплення блискучою красою пишної панни. Тут лише побачив Крига всю безпідставність приказки: убери красно й пень, то буде подобень. Ні дорога адамашкова сукня на панський лад, ні надмір коштовних самоцвітів та золота на ній, на худій веснянкуватій шиї та на таких самих руках не тільки не скрашали вбогої вроди панни, а навпаки — підкреслювали тую вбогість. Жодні оксамити, саєти, едаби, адамашки, жодні самоцвіти й перли не могли затаїти ні рудого, рідкого волосся на голові, ні рясних, хоч і тоненьких, упродовжних пругів на низькому чолі над безбровими сливе, невиразними сивими очима, ні кирпатого червонявого, немовби облупленого, носа, ні кощавих плечей і плиткого погруддя...

І перед очима в Криги стала друга постать простої канівської міщанки, майже селянки, що так владно захопило його всього з душею й серцем, і йому стало невимовно журно й жалко цієї бідолашної, вицяцькованої так, що далі вже й годі, істоти.

"Небагато десь радощів зажила в дівуванні, — думав він про себе, — та чи й заживе їх у тому заміжжі. Таких щастя цурається... Але навіщо вона вистроїлася як на весілля?.. Невже заради мене?.. Ох, кепські десь твої сердечні справи, немого, коли хочеш запобігти внятливості та прихильності в простого козака, хоч і в осавули..."

Такі думки роїлися в гостевій голові, хоч назверх він був і веселий, і говіркий, охоче відповідаючи на всі запити цікавої й допитливої з певних причин полковниці.

За недовгий час господиня непомітно, як їй здавалося, випитала в гостя все, що треба було, аби скласти собі свою думку й про нього, й про його заміри та щоб все це втямити й далі накерувати розмову, якнайобережніше, розуміється, й найполітичніше на те, про що пише наприкінці свого листа полковник. Вона, як і всяка гарна мати, глибоко любила свою безталанну дитину, може, тим більше, що вона безталанна, але щодо її здатностей зачарувати якогось молодика, коли не зовнішніми, то внутрішніми своїми якостями, не оманювала себе, тому вважала за потрібне прийти їй на поміч своїм досвідом і знанням людського серця і вдачі, тим паче що бачила те гарне враження, яке справив на її єдиначку бравий осавула. І походженням, і освітою (не мала, властиво, жодної освіти, могла лише сьак-так слєбізувати друковане), й складом розуму була проста собі жінка, але за довгий подружній час із Петром Гудимою добре збагнула науку всіх наук — життя, тому й у найтяжчі хвилини могла дати собі раду з обставинами.

— Всякий маєток, — говорила за вечерею, — навіть найменший, потребує повсякчасного, безупинного догляду й упадання коло нього, потребує господарського ока. Та й господар — це тільки половина догляду: жодне господарство не може обійтись без ока жіночого. А ще як господар — от як у нас — і поза маєтком має якусь службу чи уряд, то без жіночої помочі не обійтись.

— А певне, що не обійдешся, — підтакнув цілком слухним міркуванням старої Крига.

— Отже... Ти, пане осавуло, хочеш купити хутір, а що не жонатий, — як же думаєш обійти цю справу?

— Та дуже просто, вельможна пані, — засміявся Крига, — оженюся, та й край.

— Ой, пане мій, це зовсім не так просто, як ви, молоді, гадаєте. Щоправда взяти шлюб — проста річ, але з ким? Чи ви часто здаєте собі справу, з ким женитесь? Сливє ніколи! Красне личко, чорні брови — от і все, чого ви вимагаєте до шлюбу, і лише по шлюбі ви починаєте міркувати, що цього для щасливого й розумного подружжя занадто мало, що — особливо, коли мається неабияке господарство, — гарне личко й чорні брови зовсім не така вже конєчність, що краще, якби натомість та в дружини була гарна, спокійна вдача, не було вітру в голові, а щоб вона була всею душею прихильна додому, до господарства, дбайлива коло нього, кукібниця, а до всього того й гарна мати своїм дітям.

Довго ще повчала полковниця в такому дусі, але так обережно, що гостеві й на думку не спало запідозрити вмисність саме такої, а не іншої розмови, і тільки перед кінцем вечері, коли полковниця почала говорити, що розумний, статечний чоловік і

тим паче не повинен нехтувати, що бере за жоною, яке віно, якби й самим не жити в злиднях, і дітей не пустити по світі старцями; що найрозумніше брати за дружину дівчину, єдиначку в своїх багатих батьків, — тільки тоді Крига зміркував, куди й до чого вона так хитромудро хилить розмову.

Він мимохіть позирнув на панну й зустрівся з її трохи не благушим поглядом, що в нім можна було прочитати все: і закоханість, і відданість, і прохання зглянутись на її занадто забарне дівування — все-все, що може виявити очима бідна дівчина, що засиділася в дівках, до підхожого для жениха молодика. Шкода й знов стало йому дівчини, але коли уявив він її своєю жінкою, то ледве втримався, щоб не скривитися від неприємного вчуття, а перед очима блиснув осяйний образ другої єдиначки, на котру чи не дивився він сам так, як оце дивиться на нього бідолашна панна Марися. Від самої згадки твар його спалахнула захопленням, а очі заграли щастям так, що Марися спаленіла, як калина, й спустила очі, покривши їх ріденькими, білими, як у біленького поросяти, віями.

"Та й погана ж вона, нівроку", — подумав, не гасячи щасливої ухмилки, Крига, а далі промовив уголос, обернувшись до старої, аби щось сказати:

— Та про віно, власне кажучи, мені, нема що дбати: маю й сам чим і жінку, й дітей контентувати...

— От і видно відразу, пане осавуло, що молодий ти ще, — засміялася господиня: від неї не втаїлася усмішка щастя на устах гостя й його погляд захоплення, кинутий на Марисю: вона взяла це на карб доньки, й настрій її, й до того гарний, піднісся. — Маєток до маєтку ніколи не вадить, а навпаки — приносить і багатство, й честь, і повагу.

— Це правда, вельможна пані, — згодився Крига.

— Авжеж, правда, — провадила далі господиня. — Чому польські магнати і сильні, як королі, й у великій повазі та шанобі?.. Бо в кожного маєтки незчисленні: чого забাগнеться, те й уродиться, як по-щучому велінню. І всякий тобі вклоняється, всякий запобігає в тебе ласки, а ще як і рідню маєш значну, а не якусь хлопську або міщанську, то й до значних урядів дорога перед тобою вільна.

Довго ще говорила полковниця, малюючи привабливі далечини, й тільки-тільки не сказала: коли ти не дурень, пане осавуло, то сам, здоров, догадаєшся, що маєш чинити.

Крига й справді догадувався що і як, але чинити не квапився, а, подякувавши за вечерю, хотів іти до коня, щоб там десь примоститися на коротку ночівлю, бо на світанку мав вирушити далі; та пані не пустила.

— Бог з тобою, пане осавуло! — обурилася вона. — Хочеш скривдити нас, чи що?.. Ми ще не так дуже зубожіли, щоб відсилати гостя в челядню чи на стайню спати. Коня твого ніхто не вкраде, без тебе нагодують його й доглянуть, а ти виспишся в покої. Прошу ласкаво, вже постелено. Горпино! — гукнула господиня через сіни в пекарню. — Покажи панові осавулі його покій.

Дівчина стала чекаюче на порозі.

Крига подякував господиням, попрощався сердечно, ознайомивши, що виїде

вдосвіта, дав на добраніч, уклонився й вийшов.

Не вважаючи на пізні обляги, довго ще мати й дочка сиділи при світлі в опочивальні, пошепки повіряючи одна одній свої вражіння, й положилися спати тільки з другими півнями.

XVIII

Другого дня надвечір Крига під'їхав до хутора старого запорожця Дмитра Гулого.

Так само, як і хутір Гудими, маєток Гулого огорожено було густим, щільним, міцним і високим частоколом, з тою хіба різницею, що, на січовий взірець, огорожу було поставлено на шанці, — отже, довкола хутора, окрім цієї майже кріпості, було викопано глибокий рів. У частоколі в різних місцях пороблено було діри для мушкетів і гаківниць, а над брамою навіть підносилася невисока рублена вежа, що з бойниці її визирала паща гармати, щоправда, дерев'яної, але згуста окутої грубими залізними обручами.

"Добро забезпечився старий вояка, — думав Крига, пильним оком знавця оглядаючи укріплення. — Якщо справді в його збройниці знайдеться хоч стільки вогнепальної зброї, скільки дір у частоколі, то жоден загін татарський не здобуде хутора... Це добре..."

Він ще раз озирнувся, кинувши оком на займище характерника. Кругом хутора, з одного боку, від річки Тясмина, була толока, вигін для худоби: пастухи коло череди, коло коней, коло овець у різних місцях спокійно стояли, спершись на свої кії, й з полінкуватою цікавістю стежили здалеку за незнайомим їздцем. З другого боку, по той бік хутора, зеленіли поля всякої пашні. В одному місці, на широкому, розложистому спаді до річки, можна було пізнати величезний баштан, облямований уже височенькими довго— й широколистими стеблами пшінки та пишними зеленими соняшниками по краях. То там, то сям вешталися люди, а на баштані працювало сапами кількоро зігнутих жіночих постатей.

— А чого тобі, козаче, треба тут? — озвався згори, з вежі, голос.

Крига задер голову й побачив у бойниці, поряд із пащею гармати, кудлату голову якогось пристарого чоловіка з довгими запорозькими вусами.

— Та хотів би побачитися з паном полковником Гулим, — відповів Крига.

Собаки в дворі, почувши чужого, позбігалися до брами й зняли страшенне валування.

— Десь на пасіці полковник! — намагалася перекричати собак голова. — А хто добивається?.. А бодай ви виздыхали!.. Й звідки? Треба сказати старому...

— Городовий осавула Денис Крига з Канева.

Голова ще раз оглянула гостя з цікавістю й заховалася. За хвилику почув Крига, як вона покрикувала на собачню, відігнавши її від брами, а далі все стихло. Чекаючи, поки його впустять, канівський гість оглядав уважно околиці й невеличку, але міцну фортецю старого характерника.

Сонце заходило. Довгі тіні послалися від вершника, від частоколу, а найдовша — від

башти. Чередник вийшов із стану мальовничої нерухомості й, жбурляючи свого кия по неслухняних волових та коров'ячих хребтах, гонив череду до річки. Те саме робив табунщик з другого кінця широкого вигону. Безпорадно скаржилися на свою дурну долю вівці... На баштані сходилися до гурту дівчата й жінки, скинувши сапи на плечі й весело перегукуючись.

Нарешті брама розчинилася.

— В'їжджай, пане осавуло, в двір, — промовила вже знайома пелехата просива голова на широких плечах, що належали здоровенному чоловікові в чорній полотняній сорочці й таких самих штанах. — Пан отаман зараз прийде.

Крига не дався на друге прохання і в'їхав на маленький січовий майдан. Брамний зачинив браму, й гість тепер тільки зауважив, що він орудує лише лівицею, що, замість правиці, в нього теліпається брудний, порожній рукав.

"З колишніх невольників, мабуть, — подумав про себе Крига. — Видно по вусах, що з запорожців..."

— Братчик? — не втерпів, щоб не запитати, він, кинувши на порожній рукав. — Де?..

— Та братчик же, пане осавуло, — відповів, замикаючи браму, пелехатий. — Під Фелиним, де загинув батько Самійло.

— Чув, — хитнув головою Крига й почав оглядати двір.

По один і по другий бік його стояло по три довгі хати, що скидалися на запорозькі курені, тільки менші. Далі з одного боку була величезна стайня, а з другого — так само велика обора для худоби. У глибині зеленів великий овочевий сад, а по всьому садові рясно розкидано було вулії з бджолами — отже, разом і сад, і пасіка. Перед хатами теж красувалися ще нестарі, але великі, високі й розлогі липи, а під ними стояли довгі столи з довгими ж таки скамницями до них.

"Хм... все просто, не по-панському, — думав Крига, — але ж кріпко й ґрунтовно, по-господарськи..."

Під валування псів під'їхав він до стайні, зіскочив з коня й почав розкульбачувати. В цю хвилю з саду вийшов здоровенний дідуган із сивою чуприною на голові, дбайливо підголений, з білими вусами, що спадали йому аж на груди, в чистій полотняній сорочці з широченними, як у попівській рясі, рукавами, в темно-червоних широких запорозьких штанах і чорних чоботях. Ішов, не поспішаючи, але твердою ногою і здалеку вже вдивлявся в гостя.

— Семене! — гукнув на безрукого. — Чом же ти не гукнеш на когось із хлопців, щоб узяли коня? Є хто на стайні?

— Прокіп, батьку.

— Скажи йому взяти коня!.. Кинь тую справу, пане осавуло, — без тебе впорають.

Крига лишив коня й пішов назустріч запорозькому патріархові.

— Здорові були, батьку отамане! — промовив, низенько вклоняючись.

— Здоров, здоров, сину!..

Вони тричі почоломкалися.

— Як тебе?.. Крига, либонь, сказав Семен?..

— Денис Крига, батьку.

— Міцне, холодне прізвище... Чи не братчики найменували?..

— Братчики, батьку.

— Таж я кажу... То ти з братчиків?.. Ну, ходи до хати: десь іздорожився добре, — з Канева ж ти?

— З Канева, батьку, але по дорозі почував на хуторі в нашого полковника.

— В якого це?.. В Петра Гудими?

— У нього ж.

Легенька тінь промигнула світлим обличчям старого січовика, й Крига догадався, що не у великій уподобі в нього канівський старший. Та господар уже звів тую тінь, і в ясних старечих очах його знову засвітилася привітність.

— Ти від нього до мене?

— Ні, батьку, сам від себе. Маю діло одно до вас.

— Діло?.. Ну, гаразд... Заходь же до мого куреня, — засміявся старий, запрошуючи рукою до хати, — повечеряємо та тоді й про діло побалакаємо.

Крига переступив порога й опинився в середині правдивого запорозького куреня, аж зупинився, здивований.

— Що? — запитав старий, покмітивши це, й посміхнувся, — Січ-неньку нагадало?.. Стареча примха, голубе... І на Божій дорозі, мабуть, не позбудуся тих звичок січових. Це в мене для моїх хлопців, котрі молодші, а сам я ось у цій хижі на останці віку свого проживаю. Старий став, покою душа просить...

Він показав на двері ліворуч: від загального житла відділено було "хижу" старого грубою, як догадувався Крига по одвірках, стіною.

— Малий! — гукнув господар.

З далекого кутка, аж під образами, схопився з-за столу хлопець підліток у козацькому січовому вбранні й, протиснувшись між столами та лавами до порога, вклонився гостеві й став перед старим.

— Це мій джура, — засміявся господар. — А збігай, синку, до матері та скажи, щоб дала нам дечого випити й причаркувати, а далі й добру вечерю хай приготує... Гість у діда, скажи.

Хлопець крутнувся й зник надворі.

— А тепер прошу ласкаво, пане осавуло, в мої покої.

Дідуган відчинив двері в "хижу", й Крига увійшов у велику світлицю. Що перше кинулося йому у вічі — це покуття з цілим іконостасом образів: посередині, по обидва боки в кутку, в коштовних — золотих і срібних — шатах із самоцвітами, а далі вже не такі дорогі — на дереві й на полотні в гарних рамах. Найповажніше місце займала січова Покрова та Межигірський Спас, майстерні списки з первотворів, а далі були св. Миколай, св. Дмитро й багацько всяких угодників та вгодниць. У самому кутку висіла велика — трохи не ціле пани-кадило — лампада, оздоблена довкола невеличкими посвітачами з восковими недогарками в них. Лампада ясно горіла, й, мабуть,

постійним, негаснучим огнем, а свічечки запалювалося, розуміється, в урочистих випадках.

Гість не був із дуже побожних людей, але капличний вигляд світлиці так подіяв на нього, що рука сама потяглася перехреститись. Друге, на що не можна було не звернути уваги, — це багато килимів — і чужих, здобутих, мабуть, у численних походах старого, й місцевого виробу; ними запнуто було сливе щільно всі стіни й застелено й стола, й лави, й велику, окуту залізом, скриню в кутку, й навіть поміст. Над грубим, як звичайна лава, ліжком висів великий розкішний перський килим, а на ньому в мальовничому розпологу навішано було всякої холодної й вогнепальної зброї — до лука й мушкета включно: все гарно цяцьковане, дороге, вичищене, лискуче.

— Здорові були в хаті, батьку отамане! — ще раз повітався Крига, вклонившись.

— Здоров, здоров, сину... Сідай, спочивай...

Старий лицар показав рукою на лаву, застелену гарним килимом, і сам сів, усе, ніби ненароком, пильно придивляючись до гостя.

— У вас, батьку, ціла збройниця в хаті, — казав, сідаючи, гість. — Трапляється вживати, чи так тільки, для окраси?

— Та, коли хочеш, і те, й друге. Сам, здоров, знаєш, що для братчика й окраси кращої нема, як гарна зброя: постригся б у ченці, то, мабуть, і в келії, замість святих образів, понавішував би шабель та пістолів і молився б на них, хай Бог простить гріха...

Гулий засміявся.

— Це правда, — посміхнувся й гість.

— А друге... правду кажучи, збройниця в мене окремо, в льоху, а це так, забавка. Коли наскочуть часом голомозі, то з цього всього хіба шаблю якусь візьмеш, та й то так, аби слави, що озброєний: до середини не пускаємо — маємо подостатком гаківниць, мушкетів і запасу.

— І, здається, гармату на вежі?

— І гармату, — знов засміявся Гулий. — Та то більше для того, щоб налякати, а головне — стріляємо з неї, щоб оповістити своїх, коли дехто опиниться в ту хвилю поза хутором далеко, щоб ховався.

— І часто трапляються наскоки татарських гостей?

— Де пак, — зрідка, та й невеличкими загонами. Біда, коли б уся орда котилася через нас або хоч путні ватаги... Було й це, але давно... років із двадцять, мабуть, буде тому. А поки що, спасибі братчикам, остерігаються бусурмени ордою пертися далеко на Україну, принаймні понад Дніпром.

— Ви, батьку, пробачте мені, що я, ніби забувши звичайність, розпитую вас про це. Не бабська це цікавість... Чув я, що надумали Боже діло — ускромити козацьку силу свою й буйний дух січовий у святім монастирі й дати душі своїй спочинок хоч на останці віку... Чув і про те, що для цього воліли б продати те, що в'яже ще вас із цим грішним світом, — продати цей ваш хутір. Якщо поголоски ці правдиві й такий намір ви маєте справді, мій батьку, я — купець.

Легенька хмарка затінила на хвилюк ясне старече лице господареве. Пильно

дивився на гостя й ще пильніше слухав його обережний, як ступання по хисткій кладці, й розважний, немовби кожне слово важилося на чуйних терезах, підхід, — слухав і думав: "Навбач такий бравий, щирий козарлюга, а в душі, мабуть, хитрий, як лис..."

— Та є така думка, — по короткій хвильці відповів старий, — але... діло це не таке, щоб так похапцем його рішити. Виспишся, спочинеш з дороги, пане осавуло, оглянеш завтра хутір із його добрами, тоді можна буде й поторжитися.

— Свята правда, а коли я почав про це, то лише для того, щоб ви, батьку, наперед знали, чого я приїхав: за ніч можна багато передумати й до всього приготуватися, а тоді й піде діло бистріш.

— Та, правду кажучи, нам тут квапитися дуже нема великої потреби: поки що милосердний Бог тримає в здоров'ї. Ну, та коли ти вже почав про це, то... спитаю я наперед: ти, пане осавуло, для себе хочеш купити хутір чи для свого старшого, полковника Петра?

Запитавши це, господар з-під лоба уп'явся очима в гостя й немовби наскрізь хотів прошити його своїм гострим поглядом.

Кригу цей запит здивував трохи.

"Чи йому не все одно? — подумав собі. — Аби гроші".

— Ні, батьку, — сказав уголос, — хочу купити хутір для себе.

— Ну, то й гаразд, — заспокоївся старий, — бо твоєму Гудимі хутора не продам ні за які гроші, от що.

Крига нічого на це не сказав, але на виду його вималювалося подивування.

— Так, так, — трохи з серцем навіть сказав господар, зауваживши це, — не продам своєї кривавиці недоляшкові!.. Чи ти гадаєш, я не знаю, як він запобігає в магнатів, та й сам у великі пани пнеться, як жаба на купину?.. Знаю, голубе, добре... І пані з панянкою рудою знаю: теж за ним дмуться, а люд християнський на хуторі в нього як худоба. Почекай, виканючить у панства якесь хоч поганеньке село, то ще й жидюгу заведе, щоб дерти шкуру з християнських людей, і вже ті нещасні не люди в нього будуть, а бидло... А щоб він не діждав моїх людей допасти!..

— Не знаю я, батьку, який він... — почав був гість, але старого запорозького діда наче муха вкусила.

— Ну, то тепер знатимеш, — бурчав він. — А якщо й ти одного норову з ним і вдачі, то дарма приїздив, бо й тобі хутора не продам.

— Та я ж іще не мав ні хутора, ні людей під собою, — засміявся Крига. — Та й де нам, простим козакам, у пани лізти!

— Дурне верзеш! — скипів ізнов дід. — Ми, прості козаки, лицарі, нічим не гірші за них, тільки що самі собі пани, а ті — кров і піт людський п'ють, і цураються правди, й сумлінням власним торгують, аби допасти того панства, а допавшись, гнатися за ще більшим...

Увійшла до світлиці ще нестара жінка й перебила старому лицареві його обурення.

— Це ти, Параско? — промовив, аби щось сказати. — Дай нам чогось випити, та й з вечерею не забарись.

Параска звичайненько вклонилася гостеві, поздоровкалась і промовила:

— За хвилюку все буде, батечку.

Вона застелила стола поверх килима, що ним було покрито його, великим льняним обрусом і хутенько вийшла, а трохи згодом вернулася з хлопцем, джурою старого: в обох були повні руки всякого посуду. Далі тихенько виходили й знов увіходили, готуючи вечерю.

— Той, що перебере від мене хутора, — говорив тим часом старий, — мусить запрягтись мені, що провадитиме й далі той самий лад, що я тут запровадив понад два десятки літ тому, а ні — к лихій матері нехай іде з своїми грошима...

Гість уважно слухав і ледве втримував усмішку під своїм пишним усом.

"Що він собі думає, цей старий січовий дундук? — крутилося в голові осавуловій. — Що хтось, витратившись велико, аби дістати у власність статок, почне, замість статкувати, як усі розумні державці, виконувати якісь дурні витребеньки колишнього господаря?.. Якраз!.."

— У мене все тут по-січовому, й сам я живу, як на Січі, — правив своє Гулий.

Крига мимохіть окинув очима по хаті, але старий покмітив це.

— Ти не дивись, що в мене така світлиця: старий я — мушу й про кончину свою недалеко пам'ятати та милосердному Господеві докучати, а це потребує самоти: на людях, окрім церкви, з Богом не розмовишся... А де тут тая церква? Де її попи, щоб напутили й приготували в Божу дорогу?.. Нема їх, тож мимоволі мусиш шукати тихого, пристойного кутка для молитовної бесіди. І я маю його тут, в оцій моїй світлиці... А коли тебе дивує, що в моїй Січі й баби є, — засміявся Гулий, кивнувши головою на Параску, — то це тому, що до мене приходять і осідають тут не тільки січовики, а здебільша простий, посполитий люд, часом із жінкою, а то й з дітьми: не приймеш же його, чоловіка, самого — треба ж і бабі десь із дітьми подітися... Та й те ще скажу: на справжній Січі люди збираються для козацького промислу, ну, то й лишня там бабська стать; а в мене походилися для мирного господарського промислу, й в нім — тяжко без баби з її золотими руками... А решта в мене — все по-січовому: всяк може прийти й осістися, якщо має хіть до роботи господарської, але всяк може, коли схоче, й піти звідси на всі чотири — його волі не в'яжемо, як пани...

Довго іще, мабуть, говорив би байки господар, та Параска, скінчивши своє діло, підійшла до них, уклонилася низенько й прохала вечеряти. Сама вийшла.

— А ти, малий, — звернувся Гулий до свого джури, — не заходь далеко, будь напихваті, — може, потрібен будеш, то гукну. Просю ласкаво, шановний гостю, до хліба-солі.

За вечерєю старий запорожець пив за славне товариство січове, за його славних гетьманів, кошових, отаманів: згадав Ружинського, Голубка, Кулагу, Наливайка, Косинського, Самійла Кішку — всіх він знав, з усіма був у походах і боях проти татар, турок, поляків... Це був живий літопис славетних і невдалих подвигів низового Війська Запорозького й один із найтиповіших його представників. Тільки древня старість і свідомість того, що безповоротно все це минулося, що, замість ворога-бусурменина,

чатує смерть за плечима, здержувала цю невгамовану й тягарем літ буйність козацьку, а то часом здавалося, що в розпалі спогадів про незабутні діла лицарські стариган-лицар гукне джуру, велить сідлати вороного й, плюнувши на все — й на хутір, і на господарство, й на всі свої побожні заміри, скочить молодиком у сідло, здійме шлика, помагає ним челяді своїй і покриється степовою далеччю. Добре вже підпивши, дідуган-господар пробував навіть утнути старої козацької — щось ніби "Ой вре море, вре", — але, обірвавшись на третім слові з голосі, махнув рукою, покрутив головою й налив знову кубки.

Надворі почало смеркати. Чути було, як заскреготав засув у брамі, як повз вікна з страшенною, аж земля застугоніла, тупотнявою, сунули в двір коні, за ними по хвилі череда, далі вівці, потім заскреготала брама знов, і до слухів Криги долітали лише лайка й перегукування пастухів та челяді.

Коли стало поночіти, господар гукнув хлопця й звелів засвітити свічі в посвітачі. Гість, зморений довгою мандрівкою, доброю вечерею й гойним випиванням, уже почав і позіхати нишком, і не від того був, щоб і хropaка дати, але старий не вгамовувався.

— Що? — запитав, побачивши, як гість позіхнув, затуливши рота долонею. — Вже спати хочеш?.. Гай-гай!.. Таж ми щойно розохотилися... І що воно за козак тепер пішов — пху, а не козак! Та ми хіба так пили замолоду!..

Він почав був довге оповідання про те, як "вони" колись пили, але якраз до речі вбіг джура й перебив.

— Там, батьку, дядько Семен чогось до вас, — сказав хлопець.

— Семен?.. Чого йому?

— Я не знаю... Вони не сказали.

— Кажи, хай увійде.

Увійшов безрукий колишній братчик.

— Чого тобі, Семене?

— Нові гості, батьку, перед брамою: приймати чи ні? — відповів запитом бранний.

— Які гості? Звідки?.. Кажи по-людськи!.. — сердився старий.

— Невольники, кажуть, — спокійно правив Семен. — Ідуть із Січі... Всі п'ятеро комонні... Просять переночувати їх. Вертаються до Канева.

— Невольники?.. На конях?.. — міркував Гулий вголос: прирожденна обачність та обережність заговорила в нім і крізь хміль. — Може, ледач якась: пусти, то ще підпалить уночі, а потім щезне — шукай вітра в полі.

— Ні, батьку, ніби не схоже на те...

— Ніби, ніби... Треба напевне знати... Постривай-но, я сам погляну.

Господар важко підвівся й бурчав про себе далі:

— До Канева... Хіба шлях на Канів стелеться через моє займище? Та'дже ж тут дорога на Чигирин...

Устав і Крига. Навдивовижу його теж зацікавили несподівані гості так, що й спати розхотілося.

Вийшли.

— Відчини браму! — звелів господар. — Подивимось, що воно за гості.

Семен відімкнув колодку й загуркотів засувом. Собаки з усього двору кинулися, валуючи, до брами, але робітники, побачивши, що вийшов сам господар, відігнали їх киями назад.

Відчиненою брамою у двір в'їхало п'ятеро вершників.

— Добри вечір! — привіталися вони, не злізаючи з коней.

— Доброго здоров'я, — відповів господар, пильно оглядаючи їх, скільки дозволяла темрява. — Ви ж хто такі?

— Та ми, батьку-отамане, — озвався один із них, — ще з місяць тому були гребцями на турецьких каторгах, а днесь, спасибі батькові Сагайдачному, що побив бусурменів під Очаковом, — днесь уже вільні. А хто ми тепер — ще поки й самі добре не знаємо. Вертаємося додому, як і багацько інших, що визволилося разом із нами, а там побачимо, хто має очі.

"Що за лиха мати, — думав, удивляючись у вершника, Крига, — голос немовби по знаку мені, а хто — не пізнати..."

— А хіба шлях із Січі сюдою? — опитував далі старий.

— Та ми, батьку, хотіли навпростець, щоб швидче, — засміявся вершник, — аж вийшло, що правду старі люди кажуть, — хто ходить навпростець, той вдома не ночує, а тиняється невідь по яких усядах, так і ми оце. Отже, просимо уклінно, не оставте ласкою вашою, батьку отамане, пустіть переночувати... Воно правда, що козакові все одно, де простягти свої кістки, — чи під стріхою в когось, чи й у чистому полі або в темному лісі, та... не вам кажучи... з харчу вибилися ще зранку, а голод не дівка — живота не власкавиш, до завтрього ж іще далеченько, поки трапиться якийсь, хоч ледачий, шинок або що.

— А звідки знаєте, що я отаман? — перейняв мову байкому вершникові Гулий, а Крига слухав мовчки та все пригадував, де він чув колись цього балакуна, а поночі не міг як слід роздивитись, що воно за людина.

— Оце спитали, батьку! — відповів вершник. — Та хто ж на Січі або й у неволі, та, мабуть, і по всій Україні забув про славного лицаря Дмитра Гулого?.. А що це ваш, а не чийсь хутір, я відразу впізнав, як тільки мені товариші сказали про шанці, про частокіл та башту над брамою: перед п'ятьма роками був тут, як тікав на Січ.

— Товариші сказали... А сам ти не бачив, чи що?.. Чи в тебе куряча сліпота, що надвечір не добачаєш?

— Де пак куряча! — засміявся вершник. — І вдень нічого не бачу.

— Як?! — ужахнувся старий.

— Та так, батьку-отамане, спробував раз із неволі навідатись додому — спіймали клятї бусурмени й погасили мені одного ліхтаря; спробував удруге — погасили другого, а далі я вже і не намагався: одно, що прикутий був на каторзі до опачин, а друге — без ліхтарів усе одно на Січ не добіжиш...

Він жартував і сміявся, а в усіх, що слухали його, морозом подерло по хребтові.

— Семене, — звернувся старий отаман до брамного, — приймай братчиків та

розпоряди, щоб добре їх уконтентували, а коней поставте до наших.

— Спасибі, батьку отамане, — зняв шапку і вклонився сліпий, а далі взявся за облука й спритно зіскочив із коня.

Те саме зробили й інші вершники. Всі зодягнені були в козацьку, але стару одержу. Крига підійшов до сліпого.

— Дозволь, пане-брате, запитати, — звернувся він до нього, — як на ймення тебе звати?.. Десь ніби я знав тебе...

Твар сліпого раптом розпромінилася.

— Гей, стривай! — радісно вигукнув він, щось ніби пригадуючи. — Й мені твій голос по знаку. Стривай, стривай... дай Бог пам'ять... Знаю, вже знаю!.. Ти не Денис, котрого в Січі Кригою дражнили?..

— Та він же, він, — відповів Крига. — А ти...

— Що? Не пізнаєш?.. А все кляті очі...

— Проноза!!! — аж по лобі ляпнув себе розважний осавула. — Далєбі, Стах Проноза!.. Братіку мій! Що ж вони, прокляті невіри, зробило з тобою!..

Крига й сліпий обнялися й тричі почоломкалися, як звичай січовий велить.

— Пізнав-таки, — зрадів і Проноза. — Хоч і твар тепер на болотяного дідька скидається, а пізнав...

— А це ж хто з тобою? — запитав Крига, оглядаючи в темряві інших. — Теж братчики?

— Ні, голубе, — це... були гречкосії, потім невольники, а тепер... А тепер вони, мабуть, і самі не знають, хто вони такі. Іване, — звернувся сліпий до одного з визволєнців, передаючи поводдя, — візьми, голубе, й мого коня...

— А що це в тебе за спиною? — раптом звернувся до сліпого Гулий. — Я думав, що мушкет стирчить за плечима, а воно...

— А воно, — переняв старому мову Проноза, — казна-що: кобза, та й годі... Не стріляти вже мені, батьку, ворогів-бусурменів з мушкета, стріляти серця християнські влучними словами-переказами та думами-піснями голосними...

— То ти, братчику, й на кобзі такий меткий, як на язик?..

— Є трохи того дива, батьку.

— А коли є, то тягни його, пане осавуло, разом із кобзою до моєї келії!.. А ти, Семене, подбай тут про гостей... Та добре погости, щоб не нарікали, як виїдуть, на нас із тобою.

Довелось Парасці подавати ще й другу вечерю. У пізні лягови Крига лишив старого й Пронозу самих, а сам пішов на стайню й уклався спати на сіні. В "келії" ж сліпий визволєнець грав і співав доти, поки стареча голова отаманова не схилилася сама на стіл і не захропла по-запорозькому.

Скинув молодий кобзар свою кобзу на плече, гукнув малого й казав йому вести й себе на стайню.

Не спалося Кризі. Голова була важка від випитого й палала від думок, що зненацька роєм обсіли її на самоті. І втома не змогла їх. Вони крутилися скажено, як оси, й тіль-тіль не бриніли в уха в тихій темряві, що порушувалася хіба зрідка конячий хруманням, пирсканням, віддихами: одна, друга, третя... покрутяться-покрутяться й заспокояться; натомість кілька інших, далі знову перші, а там нові, нові, нові... Що родило їх, або краще — що сполохало їх саме оце тут, бозна-де, далеко від тих, про кого бриніли вони...

"Це все отой невгавучий і в сліпоті своїй Стах розворушив і роздрочив їх так", — знайшов нарешті причину свого неспокою Крига й повернувся набік із рішучим наміром заснути, щоб на ранок устати для остаточного договору з Гулим свіжо й бадьоро.

Але тії мислі докучливі гейби сміялися, кепкували з його зусилля, а очі немов хтось піском позасипав.

У коротких між співами, що їх усе вимагав співати підпилий господар, перервах, Крига обережно й хитромудро намагався хоч дещо розвідатися в бойкого Пронози про Павла Похила — чи не зустрічав у бою під Очаковом? А може, хоч чув що-небудь про нього? Чи не пізнав такого, як вернувся з неволі на Січ? Казав навіть, що його легко було пізнати серед усіх по його вроді та величі, — але наразився на сміх, та й сам сміявся, зміркувавши, що бевкнув дурницю, питаючи в сліпого, чи не бачив... Стах Проноза багато декого зустрічав, чимало дечого чув, але про такого не доводилося. А що сили великої був той братчик — дак хіба мало поміж славним товариством низовим дужих моцаків-лицарів! От хоч би, скажемо, його побратим Жбурляй: здоровенний козарлюга, ще молодий, такого віку, як і він, Стах, а вуса аж за вуха обкручує; його хотів був батько Сагайдачний лишити на Січі за свого намісника, як сам рушав у похід, але де там! Жбурляй загрозив, що перекине й байдака з ним, не подивиться, що він і гетьман, якщо й його, Жбурляя, не візьмуть.

"Як то, — каже, — намісником? Чхать я хотів на твоє намісництво, коли мій побратим Стах у турецькій неволі страждає! Мушу ж, каже, його визволити чи ні?.."

Отже, мусив кошовий взяти й Жбурляя, та ще й на свого байдака. А в бою виліз Жбурляй на галеру самого баші, вхопив дубця й усіх бусурменів вилупив до ноги, башу першого торохнув по голові так, що той і не писнув, а побивши турків, ухопився за ланцюга з котвою, сам зірвав її з дна моря, трохи каторги не перекинув, і погнався за тими, що тікали. Він, Проноза, сидів якраз на гребці й т.д., й т.д. Крига вже не радий був, що запитав, бачивши, які теревені править його давній товариш, тим паче що сам же він, Крига, всього кілька місяців як із Січі, й жодного такого Жбурляя з нелюдською силою й з усами, що закручувалися за вуха, не знав і не бачив; та й поведіння з гетьманом запанібрата й оті погрози йому — кому? — Сагайдачному за виправи в похід? Якраз! Спробував би, відважився б нехай хтось! Все це в'явки скидалось на банелюки й химині кури. "А добрий з нього кобзар буде", — тільки й подумав канівський осавула, посміхаючись, а старий перебив тії баландаси й казав заграти і заспівати ще якоїсь.

"Не інакше, як поліг у бою там твій отой Петро чи Прокіп, а то я знав би його", —

сказав на це Проноза й почав щось веселе наспівувати на кобзі.

"Коли б то цьому була правда, — думав далі, вдивляючись у темряву в стайні, Крига, — за таку звістку я озолотив би тебе..." І знов ще бистріше закрутилися думки його коло цього, й розпалена уява почала малювати картини, повні поваби й щастя на цім хуторі вкупі з чарівною, коханою дружиною Орисею. Він увесь час, відколи й спізнався з нею й Павлом, був певен, що якби цього, останнього, не було, то дівчина й хвилини не вагалася б і пішла за нього. Ах, той Павло!..

Раптом нова, страшна думка пронизала його обважнілий од безсоння мізок. Він аж затремтів, здригнувся весь і сів, потираючи палаюче чоло рукою. Серце затіпалося, кров застукала в виски. Таж коли він, Павло, не вмер, не загинув у бою, то його можна зробити мертвим... Авжеж можна... Аби тільки Проноза згодився допомогти... А чому б і не згодитись йому?.. Він, Крига, знає його ще з Січі — знає, що Проноза здатен на які хоч пройдисвітства, і то даремне, просто з непереможної пристрасті до всяких штук, каверз і пригод; а помани його доброю заплаатою, гарною базаринкою з уважистого капшука з червінцями, то він і рідній неньці підвезе візка. А що зробить доручене діло чисто, то за це можна бути певним, не дарма ж у Січі його Пронозою продражнили.

Просидівши отак кілька хвиль, Крига заспокоївся трохи, розгладив руками опанчу, на якій лежав, і знов уклався, а думки всякі попливли вже повільніше, одна за одною, щодалі набуваючи потрібного для обміркування всякої важливої справи ладу, а не пурхаючи врозкид, як мотилі по луках. Тепер усі вони крутилися коло однієї, головної, що так раптом, несподівано майнула була сліпучою блискавкою в голові й аж кинула всім його тілом і трохи серця не зупинила... Чи ж несподівано?.. Таж вона, — почав пригадувати Крига, — вродилася, як по правді казати, давно-давно, чи не тоді ще, як він у Лейбиній коршмі вмовляв парубка канівського Павла їхати на Січ і дарував йому й свого бахмата з сідлом, і запорозьку дорогу одягу, й не менше коштовну зброю. Народилася, як той хробачок у капусті, потаємці навіть під нього самого, в серці десь аж на дні, жила там, годуючись його негасимою жагою до Павлової дівчини, росла, оберталася в тверду лялечку, з котрої ось допіру вилетів такий пишний мотиль. Пригадував усе це Крига й щодалі все більше переконувався в тім, що вона справді ніколи не кидала його, що вона через увесь той час, відколи він у Каневі, керувала не тільки його почуваннями, поведінкою, а й замірами всіми. Він тепер тільки освідомив у собі, що навіть те, що він оце тепер тут, торгує в старого Гулого його займище й хутір, — лише наслідок того безнастанного гону за щастям через нещастя або труп другого, гону, що в нього вона обернула його життя, що коли б не вона, то він не квапився б так і, як і запорожець Гулий, міг би розглянутись, розпитатися й зайняти собі зовсім нове займище десь подалі, по той бік Славути, куди ще не ступила важка магнатська нога, і не було б потреби витратити гроші, зібрані хоч і в щасливих, але страшних і небезпечних для життя походах і боях. Але... чого на світі не віддав би за те, щоб тая думка його переборола всі перешкоди й дала йому врешті те щастя!..

Заснув десь аж перед світанком. Не чув навіть, як джура привів і вклав коло нього на сіні сліпого Пронозу, що, як ліг, так і захріп на всі заставки. Марилася осавулі руда

полковниківна на хуторі: ніби любенько розмовляв із нею в тій самій світлоньці, де позавчора обідав із нею й ненькою її; вона закохано дивилася на нього, сміялася до нього звабливо, а від її рідкого рудого волосся падало просто в вічі йому таке сліпуче сяйво, що він аж... прокинувся, а прокинувшись, мусив затулитися рукою, бо просто у відчинені навстіж широкі двері лився на нього золотий світ ранкового літнього сонечка.

— Пху! — плюнув з досади й пересердя. — Оце дак так!.. Люди вже досі поснідали, а я хропака затиною.

Озирнувся по стайні й тоді лише завважив, що не сам, що біля нього хропе, аж свистить, Проноза. Згадав, що йому приверзлося в сні, знов плюнув і скочив на бистрі ноги. Коли вийшов у двір, то побачив Семена коло брами й привітався.

— Доброго здоров'я, — сказав, підійшовши, Семен. — Добре десь спочив, пан осавула?

— Так добре, що далі й нікуди, — відповів, кривлячись із похмілля, Крига, — людям у вічі сором глянути... Чорт зна... спати до тої пори... І старий, мабуть, висипляється ще?..

Семен засміявся.

— Батько отаман устав із курми сьогодні, — відповів він. — Заспав і він трохи...

— З курми й заспав?!

— Атож... Встає ж завжди вдосвіта.

— Де він? У себе в світлиці?

— Де пак!.. До схід сонця на пасіку пішов. Казав не будити вас із отим... із сліпим музикою, а як прокинетесь, то щоб справити до нього на пасіку.

— Гаразд... А де тут у вас криниця або що — треба ж хоч умитися?..

Семен виніс із хати рушника й показав на колодязь серед двору.

Вмившись і перехрестившись, Крига в супроводі безрукого баштового подався в сад відшукати господаря та разом і пасіку, й сад оглянути.

— Та не відмахуйтеся від бджіл руками, — напучував Семен, — хоч би й на твар якась сіла... Вона не вжалить — полазить і полетить собі. А як почнете відбиватися від них, то буде гірше — так і вкриють...

Старого отамана заглядили далеко-далеко, десь аж у протилежнім кутку. Семен вернувся до своєї башти над брамою, а Крига підійшов до господаря й привітався.

— Що, виспався, пане осавуло? — питав він не то в жарт, не то поважно: лукава ухмилка миготіла під сивим усом і в очах.

— Та спасибі вам, батьку, — відповів із ніяковістю Крига, — виспався, краще й годі.

— От і гаразд. Ходімо ж оглянемо господарство, щоб знав, що купуєш, та й снідати давно час. Після сніданку поїдемо оглянути займище, череду, овечок, коней.

Старий поводив гостя садом, показуючи насаджені ним овочеві дерева, ягідні кущі, вулії, розкидані по всьому саду. Коло вуліїв поралося ще два діди, опріч господаря. Вони звичайненько відповіли гостеві на його вітання.

— Як бачиш, пане осавуло, — кивнувши головою на дідів, зауважив Гулий, — якщо доведемо торг до бажаного skutku, не лишу тобі бджілок сиротами: буде кому подбати

про них... Старі ці знають це Боже діло негірш від мене.

Оглянули обору, стайню, льохи, хати й "курінь" для тих, що жили на хуторі, й інше господарське побудовання з коморами, засіками тощо, вилізли навіть на вежу, де знайшли Семена на своєму місці — на чатах.

— А де наші гості, Семене, що їх не видно? — спитав Гулий.

— Подалися до річки коні поїти, — відповів старий баштовий, — Та онде й вони, — показав він рукою крізь бойницю, — коней купають.

— А сліпий?

— Ще спить — хіба не бачили в стайні?

— Ні, не запримітили якось... Ну, пане осавуло, тепер ходімо поснідаємо. А ти, Семене, скажи Прокопові осідлати коня пана осавули й для мене: поїдемо оглядати околиці.

Вернулися перед обідом, замкнулися в старого у світлиці й довго про щось — ніхто не знав — розмовляли. Прийшли, мабуть, до доброї угоди, бо коли нарешті відімкнули двері, то старий вийшов задоволений і веселий.

— Ану, малий! — гукнув на джуру. — Кажі подати нам чогось попоїсти.

— Та мати вже давно ждуть, — відповів хлопець і кулею вилетів геть.

— Семене! — гукнув старий, ставши на порозі, вгору до башти. — А розбуркай лишень нашого музику та приведи сюди... Чи він, може, вже встав?..

— Давно вже, — відгукнувся згори баштовий.

— Я тут, батьку! — почувся звідти ж таки другий голос.

— Ба, де його занесло! Ану злізай лишень та йди сюди: час обідати, а ти ще, мабуть, і не похмелявся.

"Ой наступає та чорная хмара..." — поскрипуючи східцями з вежі, замуликав сліпий.

"Щось не дуже засмутила його сліпота, — думав, вертаючись у світлицю, Гулий. — Безсумний, веселий такий, хоч би й здоровому, не каліці..."

Крига квапився швидше пообідати й не дуже наполягав на питво: мав зараз по обіді вирушити, а надворі стояла спека. Проноза, почувши, що він від'їжджає, виявив рішучу хіть і собі їхати з ним. Крига охоче згодився товаришити визволенцям. Сліпий прохав старого звеліти дати попоїсти його товаришам та й на дорогу щось видати: запас, мовляв, біди не чинить.

— Шкода, що так наглитися, — промовив господар, казав малому покликати матір і велів їй зробити все, що треба. — А то б, може, ще переночували та вдосвіта холодком...

— Ні, ні, — покрутив головою Крига, — мушу завтра на ніч, найпізніше позавтрьому на ранок бути в Каневі.

— Куди голова, — додав Проноза, — туди й хвіст.

— А що тобі в Каневі? — питав його Гулий.

— Як то що? — засміявся веселий сліпець. — Там мила досі очі виплакала, мене дожидаючи: ну, то візьмемо десь малого, сироту-безбатченка, за поводиря та й підемо

гуляти світами та людей веселити. Ви, батьку, маєте займанщину звідси й поти, а наша буде — ввесь світ, аби ноги винесли та струни не порвалися на кобзі. І всюди почестка й шаноба, мовляв; геть, грибе, хай кобзар сяде!..

Отак погугурили ще трохи, поки інші визволенці пообідають, розпрощалися, подякувавши за хліб-сіль, і казали сідлати коней. Старий полковник із челяддю випроводили гостей за браму й сердечно та щиро побажали подорожанам гаразду й безпеки.

Їхали мовчки. Крига з Пронозою попереду, решта на невеличкій відстані ззаду. Та жвавий і балакливий братчик-визволенець не міг довго мовчати: небавом уже замуликав собі під ніс щось про Байду й його пригоди в Царгороді, а далі запитав:

— То ти, пане-брате, зовсім махнув на неньку Січ рукою?

— Та, мабуть, зовсім, — відповів Крига.

— В городових хочеш слави здобути?

— Де пак... Може, десь за місяць кину й городовий уряд.

— Ов?! Чому це?.. Знов на Січ?

— Ні... Осяду, мабуть, на займанщині старого полковника Гулого й почну господарювати. Того оце й приїздив до нього.

— Як? У приймах, як інші?.. Яка неволя?..

— Ні, за господаря.

— А він... старий...

— Іде в монастир.

— Та-а-к... Та ти йому що — рідня, чи що, що маєш одідичити по нім його спадщину?

— Ні, пане-брате... Просто сказати — купив, та й усе.

— Ого! — аж крутнувся й сідлі Проноза. — То ти багатир?.. Старий десятками літ і своєю, й чужою кривавицею обростав, а ти — відразу з козака голоти — шапка-бирка, зверху дірка, травою пошита, вітром підбита, — а навпростець у дуки-срібляники вско-чив!.. Яким чином? Де грошви стільки набрав?.. Жида якого чи багатого пана зарізав?

Крига засміявся.

— Цур їм, пек, і жидові твоєму, й панові! Нехай живуть собі, поки на охочого зарізяку натраплять... Я, пане-брате, приховав свої достатки з козацького промислу. Тільки й того, що не розвіяв їх по жидівських та вірменських кишнях у Гасан-Баші[2] за січовими окопами, як інші це робили.

— Хм... Мудро, далебі, мудро, — крутнув заздро головою сліпий. — Ти, либонь, із посполитих?.. Це тільки з посполитих такі вирискуються.

— Які?

— Хитрі та мудрі, що знають ціну грошам. Я й тоді, як із тобою спізнався, бачив, що не козацька в тебе вдача.

— Та чому?

— Козак, пане-брате, живе не глуздом та розумом, а серцем...

— Ну, й по-дурному! Тому й ота шапка-бирка й усяка інша дурниця.

— То, Денисе, що кому: іншому його ота козацька семиряга лихая, що й на хлів негожа, дорожча за панські шати дорогі, бо в ній воля й він сам собі пан.

— І нехай буде сам собі пан, а я волю бути паном і сам собі, й доброму хуторові, повному всякого добра ще, окрім тієї волі. Моя, пане-брате, воля ліпша.

— Може, й твоя правда... — промовив тихо Проноза й замислився.

Їхали довшу хвилю мовчки. Крига позирав на сліпого товариша й посміхався. Дуже добре пам'ятав, що це за людина, тому й знав, як до нього підійти. Розрахунок був певний: розпалити заздрість і хтивість голого, як бубон, та ще й з пройдисвітською вдачею, товариша, поманити доброю базаринкою й використати для задуманої цілі.

— Чорт його зна! — з озлістю раптом озвався Проноза. — І вміють же люди... А ти вернешся — куди? — й сам до пуття не знаєш... з чим?.. із кількома щербатими шагами в чересі та з дірками в кишені... Продаси коня, проп'єш уторговане, кобзу на плечі, поводитаря за плече — та попідвіконню... Ех, доля козацька-невольницька!.. Ти ж як... може, й оженився вже?

Крига відповів не зразу.

— Рада б душа в рай... — зідхнув він.

— А що хіба? Дівки не накинув оком?

— Може, й накинув, та небагато з того пуття. Не дається. Капшук червінців дав би тому й повне держиво до самісінької смерті на хуторі, хто поміг би мені взяти її.

Проноза аж слину ковтнув і облизався.

— А яка поміч? — запитав.

— Та не важка, а без неї нічого не вдію.

— Я міг би?

— Що?

— Таж у пригоді тобі статні — аж дратувався сліпий із нетерплячки.

— Ти? — умисно барився відповісти Крига. — А ті... — він озирнувся на тих чотирьох, що їхали подалік і про щось палко сперечалися, — ті теж до Канева повертаються?

Проноза аж на лиці мінився.

— Та на дідька вони тобі?! — вигукнув. — Ти кажи, що треба зробити... Вбити кого, зарізати?.. Вб'ю й заріжу кого хоч і я: за таку ціну хоч і знов у неволю, аби на палю не потрапити. А ті — лише до Канева, а під Каневом звернуть до свого села, — почав уже брехати Проноза.

Крига помовчав іще якусь хвилю, ніби обмірковуючи щось, далі промовив:

— Добре... Згода... Поможеш мені й дістанеш обіцяне ти, Стаху, але гляди, щоб потім, як треба буде, не зрікся.

— Хто? Я?! — обурився Проноза. — Здайся й покладись на мене, як на турецький мур!.. Тільки скажи, що треба зробити.

— Дурниця... нічого важкого й страшного... Потім скажу...

— Ну, гаразд. Та гляди ж і ти... не обдури, а то роздумаєш, та комусь інш...

— Слово твердо, Стаху, — сказав Крига. — Та й певен я, що ти це зробиш краще за

своїх товаришів.

— От і гаразд! — прояснів Проноза, здійняв із плеча кобзу і, кинувши поводдя, вдарив гучно по струнах.

Ой, п'є Байда мед-горілочку

Та не день, не два і не годиночку...

Буйна, пристрасна козацька дума-пісня покотилася степом, відгукнувшись у скелях над Тясмином.

Крига лукаво посміхався в ус.

Частина четверта

XX

Тепла літня ніч. Море дрімає. Злегка погойдуючись на його чорнім спокійнім лоні, незримо й сливе безгомінно линуть уперед на схід чорні привиди потуги січової. Та й хто міг бачити їх, стежити за ними, коли вони завжди з'являлися там, де їх найменше сподівано. Тільки зорі в високостях єдиними свідками привітно кивають їм назустріч і вслід, а цікавіші з них падають у море й проводять їх далеко-далеко й довго-довго, граючись, як діти, в темній купелі морській, поки перші вісники гордого дня не нагадають, що час їм на спочив...

"Хлюп-хлюп, скрип-рип! Хлюп-хлюп, скрип-рип!" — це й уся мова, якою озиваються на їх тремтливе, трепетне загравання привиди-велетні й линуть, линуть далі, на таємничий схід.

На передній галері, просто на чардаковому помості, загорнувшись в опанчу й сперши голову на звій причальної линви, сном праведного спить сам гетьман. На чатах нерушимо, як вирізьблена постать, стоїть старий Граб, кинувши гострий зір свій у безкрайню темінь ночі й поринувши в глибоких думках. "Хлюп-хлюп, скрип-рип..." Червоною цяточкою блисне й згасне, блисне й згасне люлечка стерничого на гузенім чардаку, хтось замурмоче невідь-що в сні, хтось обачно кашляне — і знов німо, безмовно, тихо.

Не спиться Павлові. Сів на якомусь турецькому стільчику край галери, обіперся ліктем на облавок, схилив голову на руку й замислився. Тиждень минуло вже по тім славнім бою під Очаковом, а в нього ще й досі голова палає від пережитого. Стільки всього відразу!.. Гуркіт тої морської баталії, крики, прокльони, стогін, рев, виття, весь той шум, пальба, гвалт досі лупають в ухах при самій згадці про те, що сталося того бурхливого ранку. А те раптове піднесення, захват, що запалив і його самого й кинув безоглядно в страшний танець кирпатої, як кажуть братчики про смерть, — хіба можна все це скоро забути?.. А головне — батько... Як усе ж таки пощастило йому, Павлові! Те, про що так несміло мріяв іще вдома, здобув уже в першім бою. А кажуть, що доля зрадлива, що доля мачуха... Не для нього, мабуть... Після того, як усе втихомирилося, до пізнього вечора падькався, упадав коло батька, стриг, голив, промивав, перев'язував оті струпи та рани на його виснаженому, але ще такому міцному й дужому тілі (десь

дорого кляті бусурмени дали за такого невольника!), аж поки не дав старому людського образу. Спить десь унизу старий котору це вже свою вільну ніченьку під скрип опачин, так йому знайомий, що вже не помічав і не чув цього докучливого, одноманітного шуму, — спить не першу вже спокійну нічку по п'ятнадцятилітній неволі. Тепер на гребках сиділи ті, що весь цей довгий час були його катями.

Батько... Тепле, ніжне почуття сповняло Павлову, що не загартовану до вдаваної чи щирої безсердечності, безхитру душу... Рідний батько... Це не батько отаман, батько кошовий чи загалом старий, заслужений братчик, що до нього всякий правдивий козак, молодий лицар почуває — повинен почувати, бо інакше він не щирий братчик, — і любов, і шанобу, — це рідний батько, що з ним людину в'яже щось таке, що тяжко зміркувати, — от як рідна країна: нехай вона буде вбога, дика, сіра, неродюча, холодна й т.ін., а краянин любить її всім серцем над усі чужі найпишніші краї, любить її вбогість, її пущі, бескеття, пустелі, студінь, любить усе в ній, що чужа людина ніколи не полюбить... Мати завжди, як тільки було нагадає про батька, плює спересердя, кляне його на чім світ, називає ледащом, полежієм, п'яницею, нікчемою, падлюкою й усяко ще прозиває, але Павло й тоді почував до невідомого йому батька якийсь непереможний потяг серця... Що воно?.. Люди кажуть — кров... Може, й кров, та, мабуть же, не сама тільки кров, а й ще щось, чого не збагнути...

Від Бога, мабуть, тєє щось, і не людському розумові проникнути в те, що Він потаїв від нього...

Бідна мати... Тільки тепер, побачивши батька, пізнавши його за цей тиждень, зміркував Павло, що то не вона, ненька, промовляла на батька всяке невідь-що, — то промовляла її устами смертельна образа, що він покинув свою дружину, хоч і присягався у вірності, скривдив її, промінявши на запорозьку шаблю, на козацьку широку волю, на безжурне життя; промовляла досада, гризота, безвідрадісна жіноча доля в ній; а ті болі, жалі, нарікання, лайка, прокльони — це тільки вбога, безсила помста зрадженої глибокої жіночої любові... Павло усвідомив аж тепер те, чого тоді не міг збагнути через свою молодість, безхитрість, незнання людського, а особливо жіночого серця, а саме: мати тому кляла батька, що любила його, любила, може, ще більше, ніж як тоді, коли він при ній був, що коли б вона була до нього байдужа, то вже давно махнула б рукою й забула. Тепер тільки зрозумів молодий лицар, чому самий вигляд січовика запалював бідне серце неньчине таким гнівом і лютістю. Бідна мати... як тремтіла пристрастю над тим, щоб і улюбленця-єдинака не спобігло таке само "лихо", як батька спобігло!.. Сталося... Така, мабуть, доля, таке життя... Чи не клене люба неня, якщо жива ще й здорова, й його, свою єдину надію й підпору, за те саме й так само?.. Та нехай клене, аби жива й здорова дочекалася, поки він вернеться й привезе їй, хоч на старість, того, хто так тяжко й назавжди вразив її бідне, повне любові серце й високу жіночу гідність!..

А батько... Придивився до нього Павло, пізнав ближче й побачив, що ні вдачею, ні норовом, ні поведінкою своєю з людьми пристара людина ця не схожа на той потворний образ, що малювала так барвисто ненька в своїм надмірнім гніві на нього. Не

було в нім ані безстатечності, ні ледарства, ні взагалі чогось такого, що ганьбить людину, і коли все ж таки він двадцять літ тому допустився зради найближчих до себе істот — дружини й дитини, то Павло, міряючи цей його вчинок міркою власною, тільки й міг з'ясувати його великим надміром незужитих у буденщині міській сил та буйної, широкої вдачі, що їй тісно було в чотирьох стінах. Він ще тепер, цей визволений старий, лицар Василь Сокира, перебувши таку довгу й тяжку неволю бусурменську, виснажився лише тілом, але духом залишався таким, гейби й не кидав, не розлучався ніколи з товариством січовим. Отже, попавши в неволю через необачність ватага в бою з несподіваною великою татарською потугою, Сокира сприйняв це як щось випадкове, тимчасове, що з кожним козаком може статися, тому замкнувся в собі, байдужно робив, що наказувано було, й дожидався, дожидався рік, два, три... десять... п'ятнадцять років козацького вітру з Січі й таки діждався; а діждавшись, в тую ж хвилю розміркнувся й ухопився за турецьку шаблю та попрохав люльки, ніби вчора лише з Січі виїхав та десь у наглій пригоді загубив шаблю й люльку. Тільки старі шрами на тілі та нові струпи й рани свідчили про пережите. В усьому, що покмітив Павло в старому батькові, не було ані на ніготь чогось такого, що міг би закинути йому за зле й чого, як син, мав би ганьбитися. Перед ним був старий, заслужений, шанований тими, хто його пам'ятав, лицар січовий Сокира, його, Павлів, славний батько. Сердешна неня!.. Скільки треба було перегорювати, перетужити, перекипіти серцем і душею, щоб таку людину (а двадцять літ тому чи не був батько ще кращий!) обернути в уяві й на словах у потвору.

Цікаве було те, що про матір не запитав старий ані словечком, наче й на світі не було її. І Павло знав, що це тільки тому, що соромився перед лицарством своїх родинних почувань; знав і те, відчував серцем, що колись запитає, як нікого не буде поблизу, й чекав тої хвилі з трепетом. Нічого так не бажав, як тої великої, соняшно-ясної радості, коли не почути (від запеклого в лицарських звичаях старого братчика таких річей не жди), то хоч безпосередньо й виразно відчувати, що він любить матір так, як її любить він, Павло. Сказати, нагадати йому про неї самому — він не важився: січові звичаї й над його почуваннями, що вивіз їх із дому, брали гору.

Від батька й неньки думи його звернули на ту вулицю з вишневими садками, де не раз лунала вночі його клична пісня, повна чистого, молодого кохання; ввернули в той садочок, де вперше оповили його шию гарячі руки дівочі, а ще палкіші уста подарували щастя незабутнє. Що там? Як там?.. Витяг він обережно, мов квітку ніжну, тендітну, захований на дні серця свій скарб дорогий, і світле, захватне щастя сповнило всю його істоту. Було воно таке осяйне, що йому здалося, ніби весь він освітився зсередини, аж озирнувся, неборак, і, сам посміхнувшись своєму рухові, поринув у нього, в тее щастя своє, всім єством. А вода об облавки так легенько, м'яко — хлюп-хлюп, а весла в кочетах так одноманітно, раз у раз, як вервечки в колиці, — скрип-скрип...

Прокинувся від гомону й тупотняви на каторзі. Розвиднялося. На передньому чардаку відбувалася ціла обрада. Гетьман був уже на ногах і щось гаряче доводив старому Грабові, показуючи рукою на схід сонця й у ліву руч. До розмови додавали й

своє слово Бородавка та Хмель. Прислухався до їхніх голосів Павло й розібрав, що гетьман вважає за краще плисти далі від берега, щоб ніхто з берега не побачив і не догадався, хто, куди й чого пливе, та не подав про це звістки до Кафи; а Граб казав, що хоч хто й заглядить і догадається, то все одно не встигне сповістити, бо пливуть вони дуже швидко, а тому, хто їх побачить, верхи доведеться дряпатися по горах та обминати всякі урвища й бескеття; а коло берега держатися — річ безпечніша: на випадок, хай Бог боронить, бурі на морі можна заховатися в якусь хоч поганеньку затоку.

— Ні, Омеляне, ти помиляєшся, — мовив розважно Бородавка, — добрий татарин-їздець випередить нас, бо нема чого йому дертися по горах, коли він може берегом скакати. А наші каторги та байдаки які б не були бистрі, а все одно — як келепи[3] проти коня.

— На мою думку, — хопився до слова й Зінько Хмель, — є тут ще й друга небезпека. Що до Кафи подано буде звістку й що там як слід приготуються зустріти нас, некликаних гостей, то це певна річ. А зважте, мої батьки, ще й на те, що ми не можемо знати, коли саме й як доведеться нам добувати міста й замків — чи відразу, чи виждавши якоїсь слушної пори. Отже... А тим часом, побачивши нас з берега, татари встигнуть подати обложенцям поміч військом.

Гетьман стояв, слухав і посміхався в бороду.

— А може, й справді так, — згодився нарешті старий Граб. — То треба взяти шлях правіше?..

— Візьми, візьми, голубчику, — промовив Сагайдачний поспішно, — а то ось-ось імла здійметься з сонечком угору й нас бачитимуть з гори як на долоні. А буря — це дурне, та й не буде її сьогодні, вночі ж ми будемо перед Кафою.

Граб дав стерничому гасло справити галеру від берега й передав чати Бородавці, а сам відійшов набік до кошового й почав із ним тихо про щось розмовляти.

Хмель зійшов із чардака й підійшов до Павла.

— Здоров, Жбурляю! — весело привітався він. — Ну, як батько? Оклигав хоч трохи після довгого гостювання в невірних?..

— Слава Богу, — промовив Павло, відповівши на привітання, — Ще, мабуть, сплять.

— Ти що ж... радий?

— Де б пак не радий!.. Така вдача з першого разу...

Мені говорено було чи не в Синопі він, аж вийшло, що доля чекала мене далеко ближче.

— Не казав, як він потрапив до турків?

— Казали... Як Кулагу було вбито в Козлові, то батько з багатьма братчиками попався в полон. Із Козлова їх погнали татари через піски й гори в Кафу на невольницький ринок, а там усіх їх купили турки й відразу ж перевезли на каторги й прикували ланцюгами до гребок.

— П'ятнадцять довгих років на гребках! — ужахнувся Хмель. — Це тільки такі тури, як ти, в силі витривати. Мабуть, і батька твого не скривдив Господь на силі...

— Та каже пан полковник Граб, що мали чималу силу.

— Виходить, кажуть правду: яке коріння, таке й насіння, — засміявся писар.

— Не знаю, може, й правда, — засміявся й Павло.

— Та, далєбі... Дарма тільки батько Сагайдачний стільки війська з собою веде: пустити вас двох із батьком, то ви самі весь Крим догори ногами перевернете.

— Шкода, самою силою багацько не візьмеш, от якби до сили та вміти орудувати шаблею, як ти, пане писарю, або батько кошовий, то мова інша була б тоді, — відповів на дотеп дотепом молодий лицар.

Хмель задоволено посміхнувся й уважно подивився на співбесідника, "А молодий міщух потроху вилюднює, — подумав про себе, — Будуть люди з нього, далєбі..."

— Не вельми мудра річ, — сказав уголос. — Хочеш — навчу.

— Невже цього навчитись можна?

— А ти ж як гадав собі, що людина родиться з цим умінням?

— Не з умінням, а з хистом до нього. Мені от, приміром, здається, що я тільки дрюком і зможу орудувати... Хіба що й шабля була б така завбільшки, як дрюк, а то коли б'єшся, то все здається, що... хапаєш шилом патоки.

Писар зареготався, аж за боки вхопився.

— Ха-ха-ха! Оце втяв, пане-брате!.. От би подивитись, як ти орудував би в бою такою шаблею з дрюка. Таж ти косив би бусурменів, як добрий косар траву косою!.. Ха-ха-ха!.. От би подивитись!..

— А що там, пане писарю? — озвався на цей пориваючий регіт гетьман і вже заздальгідь сам мимохіть посміхнувся. — На що подивитись?

Павло зніяковів і зашарівся по саму шию.

— Та от, батьку гетьмане, — відповів крізь сміх Хмель, — Жбурляй нарікає на наші козацькі шаблі, що вони не такі завбільшки, як добрий дрюк, і що битися на них — все одно що шилом патоки хапати.

Грімний вибух реготу на гетьманській галері збудив ранкову тишу на морі й покотився мовчазним лоном вод удалеч. Сміялися всі, й навіть Бородавка на своїй стійці обернувся назад, знайшов очима молодого велетня братчика й засміявся.

— Лепсько! — аж не тямився від реготу Граб. — Нехай мені куций чорт у пику чхне, коли не лепсько сказано!..

— Е, сину, — мовив Сагайдачний, — даремне ганьбиш так нашу найкращу лицарську зброю: хіба й ми не добре дбали, орудуючи ними хоч би оце свіжо ще під Очаковом?.. Шилом патоки не вхопиш — це правда, але й дрюком чобота не пошиєш, та й до боку його не причепиш, щоб напoxваті був.

— Жартує, батьку гетьмане, пан писар, — насмілився врешті Павло. — Не штука гепати дрюком по турецьких черепках на плечах, а штука шаблею порахувати їх так, як славне лицарство лічить їх. От я й прошу пана писаря навчити й мене, молодого, цієї рахуби козацької, щоб удруге без дрюка обійтись.

— А хіба ти на Січі не навчився?

— Навчитись навчився, батьку, але коли побачив, як на каторзі під Очаковом

орудує шаблями правдиве лицарство, то сказав сам собі: дурень ти, Жбурляю, проти нього! Кинь краще, не завдавай сорому перед ворогом і собі, й славному товариству! Берись за дрюка — якраз по тобі та по твоїх незграбних руках!..

Щиро сміялося лицарство молодечій мові, а Хмель ізнов уважно вдивився в недавнього міщуха й подумав: "Так, так, вилюднює канівський простачисько, обтирається потроху між славним товариством".

— Нічого, молодче, — підбадьорив його кошовий, — з часом та в ділі розімкнеться й рука, та вчитися ніколи й пізно. А вчителя доброго вибрав: пан писар і шаблею орудує не гірше, ніж пером. У такого лицаря навчитися — честь.

Прийшла черга Хмелеві знімаковіти. Він здійняв шапку, вклонився кошовому й у збентеженні промовив:

— Рад служити славному товариству й тобі, батьку гетьмане!..

— Знаю, знаю, голубе, — махнув рукою Сагайдачний і, повернувшись до Бородавки, почав з ним і Грабом якусь розмову. Але за кілька хвиль Павло, що розмовляв іще з Хмелем, знову почув його рокітливий голос:

— Жбурляю!

— Я тут, батьку гетьмане! — стрепенувся молодий лицар.

— Батько спить чи встав уже?

— Зараз подивлюсь, батьку!

— Якщо встав, поклич до нас, а ні — то хай ще спочиває з Богом.

Павло спустився вниз до гребців. Сокира, вже вмитий і одягнений, розмовляв із дозорцями над прикутими до гребок турками. Заглядивши Павла, він прояснів.

— А що там, сину?

— Пан гетьман кличе вас, тату, до себе.

— Ов?.. Чого йому?

— Не знаю, тату... Сказав лише покликати вас.

— Іду, — промовив старий, кивнув співбесідникам головою, надів шапку й пішов за сином услід.

— Ага, ось і він, — зарокотав, побачивши його, кошовий. — Просимо сюди, батьку!

Сокира підійшов ближче, здійняв шапку й привітався, далі твердо вступив на чардак.

— Слухай, старий, — звернувся до нього кошовий, — ти до турків попав через Кафу, кажуть?

— Через Кафу, батьку, — відповів Сокира.

— Ще пам'ятаєш її? Можеш нам розповісти дещо про неї?

— Давно це було, батьку, а за той час, відколи не був там, міста досі не пізнати.

— Постривай, старий... Але ж тамтешні башти й фортеці, либонь, ще давніші? Їх, либонь, іще старі греки чи латинці побудували?

— Так кажуть...

— Ну, от... Про саме місто нам поки що байдуже — з ним хлопці дадуть собі раду. А ти нам розкажи, будь ласкав, як ті укріплення розпоміщено там, щоб нам наперед хоч

приміром зміркувати, як і що, поки доброго язика допадемо. А людина знающа, бувала розкаже й усе ж щось розумне порадить. Ти ж, батьку, не раз, певне, й під Кизікерменом, і під Аслан-городом, і під Очаковом бився, тож догадаєшся, здоров, про що саме нам цікаво знати.

Сокира, не хапаючись, поволі, розсудливо й усе до діла почав розповідати про Кафу. Старшина уважно слухала, перебиваючи вряди-годи його спокійну, розумну мову потрібними запитами. Хмель і Павло підійшли ближче й також дослухалися.

На галері все стихло. Було перед сходом сонця. Легенький туман гойдався над поверхнею моря й заважав далеко прозирати найбистрішим очам. Через це саме несподівано сталася пригода, що раптом урвала старшині обряду, переполошила всіх, а далі наробила чимало реготу, та й не без користі закінчилася для товариства.

— А глянь лишень сюди, батьку гетьмане, — звернувся Бородавка, перенявши мову Сокирі, до Сагайдачного.

— А що там? — озвався останній, підійшов до Бородавки й утопив у туман свої бистрі очі. — Дві турецькі каторзі, либонь?.. Чи то мені ввижається? — протер він рукою очі.

Бородавка засміявся.

— А мені?..

— Та нехай мені сам сатанайл межи очі плюне, коли це не турки! — вдарив об поли руками Граб.

В далечі, в прозорому тумані, справді можна було виразно розгледіти обриси двох великих суден з обвислими через безвітря вітрилами на високих щоглах.

— Але ж дивнеє диво, — здвигав плечима, не відриваючи очей від суден, кошовий, — вони мусіли б нас перше забачити, а проте пруть просто на нас.

— Таж ми, батьку гетьмане, теж на каторгах пливемо, — завважив Сокира, — то чи не взяли нас за своїх?..

— І то правда, — все ще вдивляючись удалеч, згодився гетьман. — Що ж його чинити?

Старшина чекаюче мовчала. Хмель штовхнув легенько Павла під бік, нахилився до вуха й зашепотів:

— І пречудесно ж він знає, чого ті каторги пруться на нас, і що чинити, вже знав відразу, як тільки загледів їх, а питає, лукавий бородань.

На інших каторгах також уже загледіли чужі судна, й старшина на кожній з них не спускала очей з гетьмана.

Нарешті він обернувся, витяг з-за пояса булаву й подав гасло — бути наготові, а сам, лукаво примруживши очі, глянув униз на Хмеля, немовби чув, що той шептав Павлові.

— Слухать наказу! — раптом розітнувся його грімний голос. — Маєте турецьку одягу: нехай на кожній галері кількоро козаків одягне поверх козацької й стане на чардаку, решті присісти й чекати, поки ворожі каторги не впруться між наші, тоді оточити з усіх боків. Бій — лише за гаслом! Ну, з Богом! Та швиденько, бо вже

недалеко.

П'ятнадцять козацьких галер розтяглося в одну лаву й прикрили за собою ту велику силу байдаків, що пливли за ними. Наказ гетьманський бистро перенісся по всіх каторгах і байдаках, і за кілька томливих хвиль на всіх чардаках і біля керм стояло по кілька вусатих турків у чалмах і киреях турецьких. Решта — і старшини, й козаки — пощезали, немов їх поглинуло.

Бусурменські судна наближались.

Перебрані за турків козаки вже виразно бачили, як на них купки турків про щось гаряче сперечались, розмахуючи руками й показуючи вперед, тому й самі почали те само проробляти, ледве втримуючи сміх. Нарешті ворожі галери, перегукнувшись, почали гребти в ліву руч, щоб оминути свою, як думалося на них, військову морську виправу, але в ту саму хвилю козацьке праве крило почало розтягатися туркам навперейми. Галери знову перегукнулися, видимо не розуміючи, чого від них хочать, і вмалили ходу.

Сагайдачний сидів унизу під облавком і пильно стежив за тим, що відбувалося в ранковім тумані. Видно було по ньому, що він бавиться цим з насолодою, мов кіт із мишею, й дає побавитися й розважатися своїй козакам.

— А хто з вас уміє добре по-турецькому? — звернувся він до тих, що стояли на чардаку.

Козаки мовчали.

— Погані ж із вас турки! — засміявся гетьман. — Тільки й слави, що в одежі.

— Таж між нами, батьку, нема нікого з визволенців, — завважив один із них.

— Яка шкода, що не догадався перебрати по-турецькому когось із невольників!..

— А що тобі, батьку? — озвався Сокира. — Я непогано, коли треба, втну по-їхньому.

— Вмієш, старий?! — зрадів Сагайдачний і звелів одному з перебраних козаків злізти вниз, скинути чалму й кирею, а Сокирі натягти все теє на себе. Все зробилося а блискавичною швидкістю.

— Отже, — наказував жартливий гетьман, — лізь, старий, на чардак і з усієї сили гаркни туркам, щоб пливли всередину, а не оминали: баша, мовляв, велить оглянути судна, і якщо в них не знайдеться чогось недозволеного турецьким законом, то відпустить їх з Богом.

Сокира ступив на чардак, став попереду й гукнув на всю стару горлянку, аж луна покотилася морем. Дивно й смішно було Павлові дивитися й чути, як батько говорить по-бусурменському. Та й усе товариство сміялося.

Турки на стрічних галерах, почувши наказ "баші", погломоніли щось і справили свої судна просто в середину козацької лави. Проминувши її за кілька хвиль, вони опинилися серед байдаків і стали. Сердеги, мабуть, мали їх у тумані за турецькі сандали. Як же бідолашні бусурмени були ошелешені й як поперелякувалися, коли раптом на всіх козацьких каторгах та байдаках розітнувся грімний регіт, і перед очима їхніми з'явилася велика сила чубатого лицарства в повній зброї. Кілька хвиль стояли, мов задерев'янілі, а коли гетьманська галера на наказ Сагайдачного наблизилася до

них і вони побачили на ній кошового з булавою в руці, то попадали навколішки й почали щось жалібно лопотати, простягаючи руки до нього.

— Чого їм? — звернувся гетьман до Сокири.

— Кажуть, — відповів той, що вони не воюють на морі, що вони собі мирні, звичайні купці, їдуть із крамом із Кафи до Царгорода, аби там продати його або аж у Смирні, а потім — ізнов до Кафи.

— Не вертатися їм більше ні до Царгорода, ні до Кафи, — засміявся гетьман. — Запитай, який у них крам!

Сокира запитав. Турки збентежилися й замовкли, не знаючи, що казати, й поглядали на старшого, що стояв на чардаку й злісно вертів очима.

— Конячі шкури, — буркнув він урешті по-своєму.

Сокира перетлумачив. Сагайдачний засміявся.

— Козацькі, мабуть, хотів сказати, а може, й жіноцькі, — промовив він, — та помилився. Ну, та треба, проте...

Ой Січ мати, ой Січ мати,

А Великий Луг бать... —

раптом почулася зсередини галер запорозька пісня, але в ту ж мить урвалася на півслові, а натомість розітнулося глухе гепання, ляскання, крики, боротьба.

— Чули? — гукнув гетьман. — Кінські шкури заспівали по-наськи, по-запорозькому!.. А на тій тихо — цікаво, які там шкури... Ану, хлопці, хто охочий подивитись на шкури, лізьте до бусурменів у гості.

Козаки цього тільки й чекали. Цілий ліс очеп з усіх боків перекинувся на турецькі галери, й залізні гаки з грюкотом уп'ялися в облавки. Павло з товаришами напружили всі свої сили й підтягли свою каторгу щільно до турецької.

— Піди з ними, пане писарю, — звернувся гетьман до Хмеля, — подивись, які там у них шкури, та й нам скажеш. А ти, старий, гукни їм усім по-їхньому, що тільки хто з них здійме зброю на козаків, то всіх перетопимо в морі.

Сокира гукнув туркам гетьманський наказ. Сагайдачний махнув булавою, й козаки, як комашня, подерлися по очепах на судна. Турки знову зняли гвалт, але ніхто не звертав на них жодної уваги. Тільки старший їхній стояв мовчки, поклавши руку на держак ятагана. Але, коли Хмель, переступив на облавок ворожого судна, турок блискавично висмикнув із піхов ятагана й заніс його над головою молодого лицаря, що не сподівався нападу й не встиг витягти шаблю, щоб відбити замах. Зойкнула з жаху старшина, зойкнули братчики, хто бачив це...

Та не судилося цим разом лицарській душі преподобитися з праведними: з дзвоном гепнулася турецька шабля об поміст, а сам турецький старший, замахавши руками, ногами й лапами своєї пишної киреї, злетів у повітря, настромлений, як галушка на шпичку, на Павлову очепу. Молодий братчик, як тільки зачепився за облавок, покмітив лихий намір старшого й увесь час пас його очима, а коли той вихопив ятагана й кинувся на Хмеля, Павло вгородив йому в живіт очепу й підняв угору. Під страшений

регит козацький він переніс його обережно з ворожої галери на свою й скинув з очепи на поміст: турок іще якусь хвилю подригав ногами, покорчився, розкинув руки й сконав.

Старшина козацька так була ошелешена несподіваною пригодою, що відразу не змоглася на мову. Тільки, як турок уже корчився на помості, старий Граб ударився в поли руками і гукнув у захваті:

— Лепсько!..

На більше не спромігся від хвилювання.

— А бодай ти... жив-здоров був! — промовив Бородавка.

А гетьман посміхнувся лише й звернувся до старого Павлового батька:

— Бачив, старий?

— Таж бачив, батьку, — відповів Сокира.

— Що ти на це?

— Та що ж, батьку: шануватиметься хлопець, то будуть і з нього люди, — сказав старий, відвернувся й крадькома змахнув непрохані сльози з вії.

Старшина засміялася й ще раз любовно поглянула на "хлопця". А "хлопець" уже знов учепився своєю очепю за чужий облавок і ввесь поринув увагою й очима в те цікаво видовище, що відбувалося на турецькій каторзі. З середини судна виходили нагору один по одному невольники, все люди міцні, кремезні, як на вибір, але виснажені, оброслі бородами, голодрабі. На всіх обличчях ясніла невимовна радість, і вони голосно дякували козакам за несподіване визволення, обнімалися й цілувалися, як на Великдень. Із них восьмеро підійшло й скупчилося біля самого облавка й низько кланялися та дякували кошовому.

Сагайдачний кинув на них бистрий свій погляд, і лице його прояснилося.

— Братчики, либонь? — звернувся до них.

— Братчики, батьку гетьмане, — відповіли небораки.

— Стривайте... чи не з тих ви, що два роки тому попалися татарам у лаби на Прогноївських озерах?

— З тих самих, батьку, — зраділи вони, що гетьман пізнав їх.

— То-то я дивлюся, що наче по знаку мені. Багато вас?

— Вісім чоловік, батьку.

— А то ж хто? — показав гетьман на інших визволенців.

— Посполиті.

— Вас хіба восьмеро тільки забрано тоді татарвою?

— Ні, більше, але де вони — не знаємо. Декого тільки бачили оце в Кафі.

— Ага, до речі, Кафа... Ви добре розглянули її, як там пробували?

— Де пак добре! Більше під замком сиділи... Але дещо бачили...

— Ну, то гаразд, розкажете мені потім. А поки що перебирайтеся всі восьмеро сюди, до нас. А що там, Хмелю? — звернувся гетьман до писаря, що підійшов до облавка.

— Оце й усі шкури, — засміявся Хмель, кинувши головою на визволенців. —

Багацько ще всякого добра — одежі, зброї, начиння всякого...

— Гаразд, гаразд, здасться... А ти погосподарюй тут із хлопцями сам, поки я навідаюся до другої галери: пороздягайте бусурменів та посадіть на гребки, а своїх поодягайте, щоб не світили грішним тілом... Ну, та ти знаєш, що чинити.

— Все буде зроблено, батьку, — вклонився Хмель, — а гетьман велів наблизитись до другого судна.

— Тут бабське панство, — кинувши погляд на тиск жіночий на помості другої галери, промовив Сагайдачний, — біла челядь...

Жінки й дівчата, побачивши в його руці булаву, догадалися, хто перед ними, почали кланятися, дякувати й зняли такий крик, що гетьман мусів погукнути на них, махнувши булавою.

— А цитьте, бісові сороки! Чи ви на весіллі, чи в корчмі, перепившись, галасуєте?!

Козаки, що поралися на турецькій судні, сміялися, а турки, збившись до купи на другій половині, вгледівши козацького старшого, пополотніли й тіпалися, як у пропасниці.

— Що там у тебе? — звернувся гетьман до курінного, що порядкував на каторзі.

— Оце й усе, батьку гетьмане, — відповів курінний. — Добра там ще, у середині, всякі...

— Гаразд, гаразд, а хто на гребках?

— Та наші ж люди, козаків трохи, а то з посполитих...

— Як?! То ти й досі не посадив на їх місце турків?.. Зараз мені пороздягайте бусурменів та посадіть у опачин, а наших людей поодягайте в їхню одежу! Та нагодуйте всіх добре...

— А з нами що робитимете? — почувлися голоси з жіноцького гурту.

— Те саме, що й з усіма. — відповів гетьман, — повезем до Кафи...

— Та нехай вона западеться вам!

— Хай згорить, щоб і сліду її не залилося!

— Чи мало ще поневіряли нами в тій Кафі?..

— Станеться по слову вашому, як говориться в Святому Письмі, — сміявся гетьман, — але для того, щоб сталося, мої любі, мусимо ми там побувати, а тоді вже й додому. Деся у тій Кафі чимало ще вашої сестри залилося?

— Тьма-темрява, батьку! — загомоніли визволенки разом. — Як хмари тієї на ринку! І чоловіків, і жінок, і дівчат!..

— От бачите, — перечекавши трохи галас, промовив гетьман. — Треба ж і їх визволити. Отже, сидіть терпляче та дивіться готового... помагайте з нудьги та знічев'я братчикам по господарству на каторзі... Ну, — звернувся до старшини, — загаялися ми трохи: час рушати далі.

За гетьманським гаслом виправа рушила вперед. Зійшло сонечко й туманець щез.

Пильно придивлявся до всього, що відбувалося перед ним, Павло й гостри слухом ловив кожний зойк, кожне слово з уст невольниць, і стискалося, щеміло вразливе серце молодого лицаря; а легкокрила думка линула бозна-куди. Роздумував навіть над тим,

чи не спіткала, боронь Боже, й його дівчину така сама доля, як оцих нещасних. "Та ні, мабуть, — заспокоював сам себе, — за такий недовгий час нічого не могло статися: де Канів — а де Кафа!.. Ні, ні... А проте... поки я тут, у походах, все може статися... Хіба не бувало, що наші під Царгородом, або в Молдавії, або й у Московщині навіть, а татари в Україні? Бувало..." І чує Павло, що його непереможно тягне додому, відмахується від спокусливої мрії й починає слідкувати, як у прозорій зеленкуватій воді, пінених і хвилюваних бистрими галерами, граються наввипередки морські свині.

"І чого їх свинями прозвали? — думає собі мовчки. — Адже свинячого в них нічого нема... Хіба хребет, а то більше на рибу скидаються... Таж воно, мабуть, і є риба?.. От тільки луски не видно... як у сома... та той широкопащекий, а ці гостропискі..."

— Жбурляю! — почув зненацька ззаду й обернувся. Думки, як сполохані мухи, війнули врозтіч.

Привітно зазираючи йому в вічі, перед ним стояв Зінько Хмель.

— Дай я тебе поцілую, — мовив січовий писар і, не чекаючи відповіді, тепло, побратерському обняв молодика за широкі плечі й поцілував у червоні уста.

Павло зачудовано видивився на нього й посміхнувся.

— Що сталося, пане писарю? — спитав.

— Він ще й питає! — здивувався й разом засміявся Хмель. — Ну, пане-брате, тепер і я бачу, що ти сам собі ціни не знаєш, далебі!

— Якої ціни? — ще більше зчудувався Павло. — І що це за речі?

— Як?! Ти навіть не догадаєшся, за що саме я дякую тобі?

— Далєбі, ні, — знизав плечика Павло.

Хмель пильно подивився на нього й теж плечима стєнув.

— Дивно... Коли б я не знав тебе за щирого, безхитрого братчика, то помислив би, що ти глумишся з мене, — сказав він. — Допіру врятував мене від наглої смерті і вже забув.

— Та ти про що?.. Може, про того турка?.. Але ж то пусте, — скривився Павло, — не я, то ти сам дав би собі раду з ним.

— Хіба на тім світі, дорогий мій. А поки я на цім іще, хочу побрататися а тобою, голубе, на віки вічні, поки й життя нашого. Згода?..

Дуже глибоко й приємно вразило це Павла: пан писар, старшина й один із перших лицарів — і він, простий козак... Честь неабияка, тож і не дивниця, що він аж розчервонівся від хвилювання й неспіливо відповів:

— Така мені честь, пане писарю, що...

— Ат, облиш ці забобони! Кажи: згода?

— Та як би ні?

— Маєш хреста?

— Ото, чи я невіра, що не мав би?

— От і гаразд... Поміняємося ж хрестами на безвічне побратимство!..

Один і другий розстебнули комір сорочки, подоставали хрести й наділи один на одного, потім обнялися по-братськи й тричі почоломкалися.

— Отже... — промовив розчулений Хмель, — нема тепер для тебе пана писаря, чи як там іще, а є лише побратим Зінько Хмель, мій брате. — Так і зви надалі, як і я тебе.

Молода душа Павлова не тямилася від щастя. Коли Хмель відійшов від нього до старшини, він довго стояв на однім місці нерушимо й дивився в блакитно-голубу далеч, без дум, без мрій, ясний, розпромінений, відчуваючи лише, як співає радість у душі. Голова палала, й стукало в виски. Зняв шапку. Легенький противний вітрець загравав чорними, ще ні разу не голеними кучерями.

— Побратим... побратим... — шептали уста невідь-що, милуючи слух й не зачіпаючи тями.

Не помітив, як і батько став попліч.

— Мати здорова? — почув тихе питання й увесь іздригнувся. Хвиля нового щастя так нагло ринула в душу, аж хитнувся. Повернув голову й сам повернувся лицем до батька.

Старий не ворухнувся: пильно дивився в далечінь, попихкуючи люлечку. Жадна риска на виду не затремтіла. Та серцем відчував Павло, що коштував старому той спокій.

— Були здорові, як від'їздив, — відповів так само тихо.

— Простила?

Павло зніяковів і зам'явся, Сокира, не повертаючи голови, повів скося очима в його бік.

— Ні, — зважився врешті син.

Затремтіла злегка рука, що тримала люльку. Старий витяг із рота люльку й плюнув за облавок, ховаючи хвилювання.

— Лаяла все? — буркнув він.

— Все кляли.

— Хм... так і думав, — мовив, поквапно засмоктавши чубука. — Не кляла б, може, й у неволю не попав би.

— З великої любові до вас кляли, — задумливо дивлячись у воду, ніби про себе промовив Павло. — Любили вас сильно... й тепер люблять...

Сокира повернув голову й здивовано оглянув сина.

— Казала тобі, чи як?..

— Ні, не казали... Я сам знаю... Не любили б — забули б давно...

Батько ще якусь мить вдивлявся в сина, а далі, схаменувшись, вихопив люльку з губи й почав витрушувати попіл, стукаючи об облавок.

— Клята люлька... Хм... а кремінь та кресало віддав Омелянові та й забув.

Повернувся й відійшов, не глянувши більш на сина.

Сміялося сонце, сміялося море, й душа Павлова сміялася.

XXI

Другого дня надвечір усе населення славного своїм невольницьким ринком міста Кафи несподівано сполошене було гарматною пальбою на морі. Ніхто не знав, що воно

й до чого. Юрби татарського люду лавинами котилися до берега, щоб ліпше бачити й дізнатися, що сталося. На стінах замків, на баштах, у бійницях, у вікнах — усюди коналися люди з устромленими на море очима, галасували, махали руками, показували ними на те, що діялося там по заході сонця, трясали, погрожуючи, в повітрі кулаками, плювали, лаялись. Купи невольників на ринку з тривогою, а разом і з надією, в понурім мовчанні наслухали той гуркіт гармат із моря й намагались із шумного татарського гамору й метушні хоч догадатись, чи то бій, чи тільки гучна яса якомусь прибулому татарському, або турецькому, чи ще якому там можновладцеві. Мовчання гармат на баштах фортеці ніби свідчило, що не вітальна це яса, а бій, — але з ким і хто б'ється? По реготу й задоволених обличчях татар, що бігали сюди й туди, перемовляючись нашвидку з їхніми дозорцями, невольники догадувались, що хтось б'є татарських ворогів. Через якийсь час із окремих знайомих слів бідні бранці почали розуміти, що то турки б'ють запорожців, і не в одному з них похилилася низько голова й гіркі сльози полилися з очей на радість і поглум невірних.

А на морі, просто на видноті, справді кипів гарячий бій. Ціла велика виправа з сімнадцяти великих галер, стріляючи на ходу з гармат, гналася за численною запорозькою виправою з чайок, що тікали від турків чимдуж на північ повз Кафу, також відстрелюючись від ворога. З берега зовсім виразно можна було бачити на каторгах окремі постаті турків, а на байдаках — козаків. Коли ця нагоня стала якраз проти замків, то з однієї, другої, третьої башти гримнули гармати — раз, удруге, втретє; але гармаші, пересвідчившись, що гарматні кулі до козаків не долітають, мусіли перестати даремне порох палити й далі задовольнялися лише радісним спозиранням ганебної козацької втечі й звияжної нагоні своїх одновірців.

Та й було чого радіти. Всяк розумів, що коли запорожці були поблизу десь, то зовсім не для того, щоб рибу ловити в морі: поява такої величезної виправи на байдаках свідчила не про мирні наміри чубатих лицарів, а про бажання напасти й пожакувати місто з його замками, багацькими палацами в розкішних садах, крамними коморами, а головне, з невольницьким ринком, що на нім не переводився живий крам з України, з Польщі й навіть із Московщини. Та велика милість Аллахова до правовірних і могутня сила й мудрість падишахова: його морська потуга з Царгорода наздогнала невірних запорозьких собак на їхнім шляху до Кафи й от-от знищить усіх до одного, хоч, як видно по всьому, клятї гяври вміють добре тікати. Де ж пак — нагоня перед очима кафських глядачів триває від заходу сонця й сливе до смерку, а з турецьких галер не потоплено жодної чайки. Та помітно й те, що турки не збираються спочивати й заспокоїтися на цьому: нагоня щодалі набирає все більшого розгону. Хіба що ніч перешкодить. Але ж обізнане й загартоване в морських боях падишахове військо безперечно дасть собі раду з ворогами й у темряві.

Коли в примерку розтали останні обриси турецьких галер на півночі, натовп на березі почав рідшати, а трохи згодом і найцікавіші верталися до міста, сперечаючись і жваво обмірковуючи бачене. Всяк поспішав надолужити прогаяний на березі час. На обличчі кожного татарина видно було велику радість і задоволення від свідомості, що

неждане лихо було таке близьке й що воно так щасливо проминуло.

Метушливий, гомінкий день скінчився. Крамарі замикали свої крамниці й комори. Вулиці пустіли. Продавці невольників гнали, постьобуючи батогами, свій двоногий живий крам із ринку до в'язниць, до льохів, до сараїв. Мовчки, похнюпо йшов бідний невольник на ночівлю на вогкій, брудній, повній всякої нужі соломі, щоб узавтра перед сходом сонця знову вернутися на те саме місце й чекати на себе покупця. З гуком гармат прилетіла була несмілива надія на волю, але з тим самим гуком і подалася в безвісті, лишивши страшне, безпорадне горе, сльози й розпуку. Краще були б оглухли на ту хвилю, щоб нічого не чути й не ятрити так глибоко, так боляче вже трохи загоєних безнадією своєї долі ран!.. Лежали в тяжких, думах на гнилій соломі й один до одного навіть словом не озвалися. Навіщо?.. Так і поснули, втомлені цілоденною спекою на ринку, важкими переживаннями й безпорадністю.

Не надовго прикорхнули. Глупої ночі розбуджені були якимсь незрозумілим гамором, криками і тупотнявою поза своїми мурованими стінами. З того, що крізь маленькі віконечка високо вгорі лилося й до них непевно, миготливе світло, як від пожежі, догадалися, що горять передмістя та ще, мабуть, пристань. Посхоплювались, наслухали й питалися один в одного: що сталося. Тільки коли й знов долинув до них крізь грубезні мури гуркіт гармат, почали догадуватися, що сталося. Знову легкокрила надія влетіла в змучені душі... Та все ще сиділи, не рухалися, боячись необережним рухом сполохати ніжне, легке, як дух, видіння.

А на передмістях, на морі коло пристані й у пристані справді коїлося щось незрозуміле навіть для сторожі замкової на баштах. Перше, що почула сторожа, це — глухий гуркіт гармат із півночі, що все наближався й наближався. Зловісні огневі омахи, що спалахували то далі, то ближче на морі, свідчили про морський бій, але хто кого гнав — не можна було розібрати. Вистрілено було з однієї гармати на сполох, щоб розбудити на всякий випадок залогу. А бій усе наближався й невдовзі кипів у пітьмі перед самим замком. Запалали зовсім несподівано на пристані крамні комори й судна, й тільки при світлі пожежі зо стін замку помітили, як до берега раптом прибилося кілька галер, нашвидку викинули сходи й з них у несвітському жахові посипалися на берег, як з мішків, турки; інші не чекали черги на сходи, кидалися просто в воду й пливли до берега. А тим часом на передмісті почали горіти один за одним будинки з плескатими дахами, великі, розкішні палати кафських багатирів із пишними садами й різним надвірним будуванням. Почувся страшенний лемент, крики, прокльони, плачі, голосіння, виття собак, ревище, іржання коней... Залога на замкових стінах нічого не могла второпати й усю увагу звернула на турків, що висадилися так поквалпно з галер на берег і під пальбу з козацьких мушкетів шугнули просто до замкової брами.

Старий турок, що був попереду, несамовито застукав держакон ятагана в браму, а коли згори з башти запитав старший, хто вони й чого їм треба, то старий відповів потурецькому, що вони, падишахове військо, дістали на морі поразку від козаків, що козаки вже на пристані й от-от будуть під стінами фортеці, що він, Ізбет-паша, просить відчинити браму і впустити рештки його війська в замок, щоб самим урятуватися й

стати в пригоді кафській славній залозі. Інші турки, скільки їх було, попадали навколішки, простягали вгору руки й щось белькотали по-своєму. Старший над залогою глянув на пристань і, побачивши при світлі пожежі, що до берега причалюють козацькі чайки, гукнув до брамного, щоб відчинив браму, а як усі ввійдуть, щоб зараз і замкнув.

— Ну, брате, — тихо промовив Хмель до Павла, — прийшов і наш час. Будьте наготові, хлопці, — сказав до інших.

Вони з кількома сотнями братчиків стояли геть-геть, щільно притулившись до стіни замкової з того боку, де нікого на стіні не було. Тепер усю увагу залоги було звернено на козацькі чайки, й, поки брамний відчиняв браму, з бійниць загриміли гармати по пристані.

Ступивши за браму, старий турок став коло брамного, а коли той впустив усіх, він ухопив його за горло обома руками й так здавив, що той, не писнувши, повис у старого на руках. Турок відкинув трупа набік і сам став на брамі, якою вже ринули, як вода прорваною греблею, Хмелеві козаки. Турки, не гаючись, кинулися на тих, що метушилися коло башт, готуючись до козацького приступу, а січовики, що втислися в замок із Хмелем і Жбурляєм, почали палити з мушкетів у тих, що на стінах стріляли назустріч козакам, котрі наступали від пристані. Це внесло в натовп оборонців на стінах страшне сум'яття; багато їх не чекали, поки їх розстріляють ізсередини, з безпосередньої близькості, й кидалися сторч головою з муру вниз, а кому в голові не запаморочилося з переполоху, той встиг заховатися в башті. Чи надовго?.. Утлі двері замкових башт уже тріщали під натиском дужих козацьких плечей.

А в широко розчинену браму буйним потоком, ніким і нічим не перепинене, ринуло вже козацьке військо з гетьманом на чолі.

— Спасибі, Сокиро! — гукнув Сагайдачний, побачивши нового брамного, старого турка. — Добре, батьку, подбали!

— Нема за що, батьку гетьмане, — відповів "турок" і додав: — Зараз, мабуть, вискочить залога на вас, то будьте наготові.

— Авжеж, авжеж, — мовив гетьман і дав наказ шикуватися до бою, а "туркам" — розсипатися по місті й підпалити з усіх кінців. — А ти, старий, знаєш, де ті льохи та в'язниці, що в них бусурмени замикають невольника?

— Знаю, батьку, — відповів Сокира.

— Візьми ж собі на поміч ще кілька братчиків та поодмикайте двері й пустіть невольника на волю. Тих, що не хитаються ще від вітру, озбройте й пустіть погуляти по місті, а ми вже тут якось самі... Та ось, либонь, і наші господарі наближаються вітати несподіваних гостей...

При нерівному, млявому світлі, що лилося через високі стіни з палаючих пригородів, козаки побачили, як з противного боку через величезний майдан насувалися на них темні лави залоги.

— Темно, матері його хрін! — гукнув гетьман. — Ану, дітки, підпаліть ці вежі, щоб видніше стало!.. А ви, — звернувся до вшикованих до бою лицарів, — зустріньте невір'як сальвою та почаствуйте поки що олив'яним бобом.

Махнув булавою гетьман, і грімкий гук із мушкетів розітнувся в стінах замку, покотився містом, перелетів стіни й голосною луною пострибав хвилями морськими в темні далечі. Татари відповіли, не зупиняючись, тим самим. Дехто в лавах козацьких повалився від ворожих куль, але пальба не припинялася: козаки вміли стріляти без перерви, бо палили з мушкетів тільки передні лави, а задні тим часом набивали передані їм спереду порожні мушкети й подавали їх переднім. Це безперервне стріляння робило страшне спустошення у ворожих лавах, тепер же вчинило його тим паче, що татарва й турки насувалися стислим шиком. З криком і галасом вороги зупинилися, але під погрозові вигуки своїх старших покидали, хто мав, мушкети, вихопили з піхов шаблі й, порозривавши лави, бігцем кинулися вперед.

— Гей, браття-отамання! — гукнув кошовий до курінних, що кожний стояв на чолі свого куріня. — Киньте й ви ваші пукавки, хопіться за правдиву козацьку зброю — та біжіть бусурменові назустріч.

Він махнув булавою знов, і козацька сила з шаблями наголо ринула вперед.

— Ну, брате мій, — звернувся до Жбурля побратим Хмель, — покажи й ти тепер, чи багато взяв від моєї науки, показати є де: я й не сподівався, що їх, голомозих, така сила. Вперед з Богом!

І вони за курінним свого куреня порвалися на ворога.

Тим часом запалали башти, запалало місто в багатьох місцях зразу, освітивши жахним промінням ще страшніше видовище січі. Пожежа міста підбадьорила козаків і найпевнішому з них подвоїла силу. Натомість на татар та турків справили гнітюче враження. Непевно розтиналося їхнє "алла", й тремтіли криві шаблі в дужих руках. Бачили при світлі заграви, що їхня сила більша, але й це не підбадьорювало їх. Стіни мовчали, а башти горіли — це жахало, й невідомо було, що обіцяє палаюче місто. Звідусюди, здавалось їм, чигала страшна неминучість...

Гетьман цим разом не взяв участі в січі з бусурменами. Оточений старшиною, він стояв на підвищенні осторонь і бачущими очима стежив за всіма відмінами в бою й довкола. Тільки вряди-годи чули ті, що билися, його гучне й бадьоре:

— Добре, дітки, добре! Натисніть, натисніть! Рубайте псявіру без милосердя!

— Лепсько, лепсько, — посміхаючись у довгі сиві вуса, підтакував Омелян Граб. — Нехай мені сам їхній шайтан чхне в пику, коли не лепсько!

— А Хмеля, батьку, бачиш? — промовив, не спускаючи палаючих очей з січі, Бородавка. — То митець, то лицар!

— Митець то він митець, — завважив незадоволено Сагайдачний, — та якого дідька вліз у те пекло! Чи без нього ради не дали б собі з бусурменами наші братчики!

— Лицар правдивий усе хоче бути на своєму місці, батьку, — відповів Бородавка.

— Та хто каже, але таких лицарів, як Хмель, мусимо берегти для рідного краю: нам потрібна не рука його, а голова.

— Це правда, — згодився Бородавка.

— Не журись, батьку, — додав свого слова старий Граб, — буде цілий: має попліч себе янгола-охоронця.

— Якого? — здивувався гетьман.

— Молодого Жбурляя.

— Ум-гу, — мугикнув гетьман, — це, може, ще гірше: зарвуться один поперед одного так, що й не вилізуть.

А молоді побратими й справді рубалися всьому козацтву й ворогам навдивовижу. Ще й дотепними словами перекидалися вряди-годи.

— Ще не впрів, брате? — питає Хмель.

— Та трохи є, брате, — відповідає Жбурляй.

— Нічого: поки не впріти, поти не вміти.

— Та й багато ж їх, гаспидських синів!.. Отут би мені доброго дрюка або хоч ломаку: хоч не так зручно, зате влучно.

— Бачу, брате, що пішла за вітром моя наука, коли душа твоя прагне дрюка!..

Накинуло наших рубак оком і двоє старших татарських: обидва — славні лицарі й силою, й умінням орудувати шаблею. Загорілися зарні до лицарської сливи серця їх огневим бажанням стягтися в смертельному герці з рівними собі запорозькими лицарями. Це було тим легше, що йшли в бою так само в парі. Перемовившись кількома словами, погукнули вони на своїх голомозих вояків, щоб дали їм дорогу до неборних лицарів козацьких. Шугнули в обидва боки на той наказ татари — й двоє красних невірних бойців стали перед Хмелем і Жбурляєм.

Лише на коротку мить зупинилися в здивуванні наші побратими, але відразу ж таки вбагнули собою намір супротивців і, не вагаючись ані хвилики, кинулися на них з усім молодечим запалом.

— Держись, брате, — чорт ухвате! — гукнув Хмель, відбиваючи татарську шаблю, аж іскри приснули.

— А ми чорта за хвіст та об поміст! — озвався, сміючись, Жбурляй, схрестивши свою шаблю з шаблею татарського велета.

Бойці — татари й козаки — різалися й далі, не зупиняючись, але, ніби за змовою, не втручалися в цей несподіваний герць серед загального бою й трималися осторонь.

— Що там таке?! — аж підскочив на місці гетьман і показав рукою в той бік, де схопилися лицарі.

— Хо-хо-хо! — зареготав старий Граб, ухопившись за боки. — Нехай мені чорт межі очі харкне, коли то не герць.

— Не яропужі тобі сини! — тупнув ногою Сагайдачний. — Вони серед бою герці розпочали!.. Ну, начувайтесь же!..

А герць набирив щодалі все більшого запалу. І Хмель, і Жбурляй відразу почули, що мають супротивців неабияких, і миттю споважніли, зосередилися, стали уважними й сторожкими. Слух їх закrywся для того пекла, що нуртувало довкола, що кипіло й кричало, вило, ревіло в місті. Перед очима в кожного з них гадючкою вилася й виликувала коротенькою блискавкою на пожежній заграві зловісна криця шабель, та немов у корчах здригалася ворожа рука, й світилася гостро, ніби аж свердлила злобою та зненавистю, пара чорних татарських очей. Кожен із них відразу став свідомий того,

що на кін мовчазною згодою поставлена в цьому несподіваному закладі не якась дурничка, хоч би й найкоштовніша, а смерть переможеного. Ні вони, ні їхні супротивці смерті не боялися, але кожен з них думав: з якої речі?!

Дзвеніли, дзижчали, скреготали, зударяючись, лева дамаської криці, часом сичали гадюкою й знов відскакували одне від одного; в'юнами вилися, згинаючись то розгинаючись, стрункі постаті лицарські, й то наступали, то відступали, немовби в якомусь химерному танці або в узлуватій грі з поклонами й різними поворотами. Змагалися всього лиш кілька хвиль, але піт заливав очі й груди важко дихали...

— Ну, я кінчаю, брате, — мовив раптом Хмель. — Досить забавки!.. Тра діло робити...

Нападаючи й відбиваючи напади, він вишукав слабе місце в умілості свого супротивця й викликав його на повторення того непевного руху, і коли той, запалившись, пішов на принаду, Хмель спритним і сильним рухом вибив у нього шаблю з руки, махнув у повітрі своєю — й полинула лицарська душа правовірного з долини плачів і стогонів просто в райські прохолодні оселі, в обійми чарівних гурій.

— Вже! — сказав Хмель і почав відбиватися від татар, що, побачивши загин свого старшого, кинулися в страшній люті на переможця.

Жбурляй іще вовтузився з своїм, шкодуючи, що мав в руці шаблю, а не добру ломаку.

Зненацька гамір і галас бою збільшився, обернувшись у потворне ревище. Ззаду на татар та турків кинувся старий Сокира з своїми "турками" й визволеними з льохів і в'язниць та озброєними невольниками. Сам ішов попереду і вривався в самісіньку гущу. Роззираючись на всі боки, загледів тяжке змагання свого Павла з татарським велетнем. Довго не розмірковуючи, скаженими помахами шаблі проклав цілу вулицю аж до сина, ще раз махнув у повітрі гострою крицею й розтяв синового супротивця навпіл.

— Тату! — тільки й устиг скрикнути син, — таж у мене з ним герць...

— Герць?.. — здивувався Сокира. — Чорт його бери! В усіх у нас тепер герць... Не стій, сину, по-дурному, а то ще якийсь голомозий побачить, що гав ловиш, та й рубне зненацька шабелькою. За діло, хлопче!..

І старий знов поніс свої страшні удари в саму гущу. Озирнувся Жбурляй за побратимом і тепер тільки побачив, у якій він, його Хмель, небезпеці. Роз'ятреним левом стрибнув, себе не пам'ятаючи, до нього, й покотилися татарські та турецькі голови з плечей додолу, а побратим витер лівою полою заюшене ворожою кривцею лице, промовив голосно: "Спасибі, брате!" — й знову запрацював шаблею попліч із побратимом, доганяючи Сокиру.

Бачив усе теє винозорий гетьман і тільки головою покрутив та пишну бороду свою розгладив, а старшина легко відітхнула й потроху обмінювалися враженнями.

Бій поволі затихав. Зрадливий, як собі думали татари, й підступний напад "одновірців" відразу перекинув терези щастя і вдачі на бік запорозьких лицарів. Багато з недобитків ворожих, не вважаючи на покрики й погрози ще зацілілих старших своїх,

почали розбігатися з боевища хто куди — переважно до палаючого міста, але козаки наздоганяли, переймали втікачів і вбивали. Решта ворожих лицарів боронилися, як леви, поки всі до одного не полягли смертю славних.

Бій скінчився. Але сумний, задуманий стояв гетьман на підвищенні й дивився очима, повними сліз і смутку, перед себе — на величезний майдан, укритий лицарським трупом. На боевищі вешталися ще братчики, що їм доручалося виносити з бою ранених: поранених ворогів вони просто добивали, а своїх брали на ноші й несли на берег на чайки та на каторги, де інші, переважно старі запорожці, оглядали їхні рани, промивали їх, лікували й перев'язували. Аж тут стали в пригоді й жіноцькі руки: з своєї каторги розсипалася тая біла челядь по всіх галерах і байдаках, де були ранені, й упала коло них, як коло рідних.

А гетьман усе стояв смутний, невеселий і спозирав укрите трупом і залите християнського й бусурменською кров'ю поле. Козаки, розбившись по куренях, ворушилися осторонь, оправляючи себе після бою. Курінні отамани, що не полягли на полі бою, рахували кожен своїх козаків, чухали потилицю й крутили головами; а де отаман наложив головою, там за нього справували діло живі осавули та писарі. Багатьох славних лицарів не дорахувався сьогодні кожен курінь, тому не тільки гетьман, а й усі були зажурені, понурі, зосереджені, мовчазні перед маєстатом смерті.

Розвиднялося. Ще блідий, недокровний ранок не в силі був перемогти бурхливого проміття палаючого міста, та й башти палали ще, як велетенські смолоскипи, кидаючи на всіх багрове рухливе сяйво. Східний вітер односив дим на море, далеко-далеко, де навіть не було кому звістити про те, що сталося; хіба що якийсь, може, самотній татарин-рибалка з далекого приморського аулу, закидаючи в море вбогу свою сіть, з острахом поглядав скося на страшну заграву й тихо про себе молився й дякував Аллахові, що завжди справедливий гнів його впав не на маленький рідний аул, а на велике місто багатіїв, розкошів та розпусти, на місто веселощів, гульні, сміху й водночас місто людського, невольницького горя, плачу й мук. Великий Аллах і Магомет, пророк його!..

Діамантова капка капнула на довгу просиву бороду гетьмана, другу він змахнув із вій сам і озирнувся на гук і гомін, що в глибокій жалобній тиші вхопило його вухо. Підвелись і поникли голови старшини. Всі вони побачили мішаний людський потік, що котився з міста просто на них.

— Невольники, невольники, невольники... — вітром пронеслося по козацьких гуртах.

Гетьман стояв, дивився журними очима на цей людський потік і мовчав чекаюче. Потік із чоловіків, жінок і навіть дітей у лахмітті, що тіль-тіль прикривало голе тіло, підкотився до гетьманських ніг. Передні, а за ними й усі інші впали навколішки і з сльозами радості дякували гетьманові за визволення з тяжкої неволі та благали його забрати їх із собою.

Сагайдачний, ледве втримуючись, щоб і собі не заплакати, зійшов із підвищення до них, узяв одного з хлопчиків на руки й поцілував його в щоку.

— Такий гарний козарлюга, — мовив до зніяковілої дитини, — а попав татарам у ясир. Як же це так?

— Татка вдома не було, — відповів малий, збентежено дивлячись на свої пучки й вертячи в них кінець драного, брудного рукава своєї зотлілої вже на плечах сорочечки, — а вони вдерлися в хату, маму вбили, мене з Оленкою, — показав пальцем на дівчину, — потягли з собою, а хату підпалили.

Видно було, що дитині вже не раз доводилося відповідати на такі, як гетьманове, питання, й воно говорило це як завчене.

— Та чом же ти не оборонив і себе, й Оленку? А звешся козаком.

Хлопець здивовано повернув голову й скося глянув ув очі гетьманові й на його бороду.

— Хіба ви, діду, не розумієте — чом?.. У них і шаблі, й списи, й луки, а в мене навіть палиці в руках не було.

Довкола засміялися.

— Встаньте, люди добрі, годі вам клячати, як у церкві! — погукнув гетьман на невольників, а далі знов до хлопця: — Це правда, що без зброї не оборонишся. А ти хотів би мати шаблю?

— Атож, — посміхнувся хлопець.

— А що ти нею робив би?

— Утік би на Запорожжя, як дядько Мартин, та рубав би татар...

— Який Мартин?! — раптом вихопилося з гурту, й немолодий уже братчик поквапно продерся крізь натовп невольників наперед. — Чи не Махненко? — питав, звертаючись то до Оленки, то до хлопця. — В мене справді була племінниця й звалася Оленка... Хлопця не пам'ятаю.

Дівчина дивилася на нього поширеними очима, спочатку попалотніла на виду, потім заллялася червінню по саму шию...

— Дядечку ріднесенький! — кинулася козакові на шию. — Таж я вас пізнала тепер...

— Ну, дивись!.. Ну, глянь, — радісно говорив Мартин Передерій, колишній Махненко, здіймаючи її руки з плечей своїх і ворушачи вусом, щоб не засльозитися. — То сестру... неньку вашу, вбито?.. Ну, прокляті! — потряс він кулаком у повітрі. — Бив вас та й ще битиму!.. Пробачте, батьку, що перебив вам...

— Нічого, нічого, Мартине, — лагідно промовив розчулений Сагайдачний. — Візьми ж ось і небожа та дай молодому козакові добру шабельку: добрий з нього запорожець вийде. — Він іще раз поцілував хлопця в щоку і спустив на землю. — Дякуй Богу, що поміг визволити з неволі бусурменської й не допустив невірним зробити з нього яничара.

Мартин із небогою і небожем малим відійшов набік.

— І ви, мої любі, — звернувся до людей, — не мені дякуйте, а милосердному Господеві, що дав нам силу й справив нас сюди. Дякуйте й моліться за благородні душі отих, — гетьман зняв шапку, перехрестився й показав рукою на боевище, — що

поклали в чеснім бою лицарське життя своє за ваше визволення з безвічної неволі. Царство небесне їм!..

Невольники скидали шапки, хто мав, і побожно хрестилися, шепочучи молитви.

— Дякуйте, люди добрі, й отим, що лишилися живі, щоб і далі визволяти й боронити таких безталанних, як ви. А тепер... Ви ж, мабуть, голодні на татарському кошті? Та й пообдиралися, бачу, так, що сором глянути... Тож ідіть попастися й одягтися в місто: там же ще не все згоріло, й буде що вам і попоїсти, буде в що й одягтися. А потім допоможете козакам попереносити татарські добра на наші каторги та байдаки. Та стережіться, щоб якийсь недобиток бусурменський потайний не підстрелив...

— Нема вже, батьку, нікого в місті, — загуло в натовпі. — Всі багатії їхні встигли поховатися в другім замку!..

— Нічого, ми ось трохи відпочинемо та й за тих візьмемося, — промовив гетьман, — довго варуватися не будемо. З Богом же, мої голуб'ята!.. Та не паліть там нічого більш поки що: може, нам треба буде на ніч розвести багаття, то щоб було чим.

Невольники, кланяючись, підходили до міста, розчулені, врадувані... А гетьман, відпустивши своїх бойовиків до вечора підкріпитися й виспатися, сам із старшиною пішов оглянути бойовище й укріплення другого замку. Зненацька погляд його зустрівся з поглядом Хмелевим. Він зупинився.

— Слухай, пане писарю, — промовив зсувора, — з яких це часів повелося серед бою герці справляти?.. Де той другий тур, Жбурляй?

— Я тут, батьку гетьмане! — озвався від свого куреня Павло, що стояв, розмовляючи з батьком.

— Лицарський гонор, батьку, велить не ухилятися й не ховатися за чужу спину, коли тебе викликають, — відповів, ховаючи під усом веселу усмішку, Хмель.

— Гонор?.. А розум?

— У доброго лицаря вони все в парі.

Гетьман посварився на нього пальцем.

— Ходи з нами, старий! — погукнув на Сокиру. — Та й тура свого тягни з собою: нехай привчається.

XXII

Надвечір цього самого дня ворожі чати на баштах бачили, як уся козацька виправа, лишивши на березі озброєних невольників, одплила далеко в море. Перед цим дивилися крізь бойниці в стінах і вікнах на баштах, як гяври визбирували на бойовищі трупи своїх одновірців і переносили їх на галери, лишаючи трупи правовірних лежати й далі на полі бою: отже, догадалися, що невірні вирушили в жалобний похід — ховати в глибинах морських своїх мертвих — і що всі оті галери та байдаки не забаряться вернутись назад. Що тоді?.. Страшне питання — краще не думати над ним. Щоправда, кафський мурза їхній устиг погнати до Бахчисарая вістовця, прудкого, як північний вітер, за потугою, але чи наспіє тая ханська поміч у свій час?.. Шкода! Хіба що ворог спочиватиме після тяжкої, кривавої різанини ще хоч одну добу...

І як же мудро та хитро пошили їх усіх у дурні ті невірні собаки з отими "турками", з отією "втечею" й "боєм" на морі! Хіба могли б козаки здобути за́мок, якби одурена лукавим способом старшина замкова не відчинила їм назустріч важку браму сама, аби врятувати від видимої "загибелі" отих "турків"? Ніколи в світі: не такі будівничі споруджали за́мок, щоб перші-ліпші здобичники опанували його!..

Що ж далі?.. Мурза сподівається, що козаки, пограбувавши місто, гулятимуть і пиячитимуть кілька день за козацьким звичаєм і за́мок відразу не полізуть здобувати, а тим часом наспіє бахчисарайська потуга. Але щось не видно й не чути, щоб невірні гуляли та пиячили, хоч у місті по багацьких льохах є тих напоїв, заборонених кораном (для бідних людей, розуміється!), хоч залийся. Щоправда, не видно й не чути, щоб і до приступу готувалися... Чи не думають, поховавши оце своїх мертвих, знятися — коли не вночі, то на ранок — і забратися звідси до лиха?.. Хоч навіщо тоді зчаста-згуста чати їхні довкола за́мку?.. Хіба їх розбереш... Може, й знов якусь вигадку готують, щоб одурити... Великий Аллах! Що це?!

З моря, куди відпливли запорозькі байдаки й галери, розітнувся глухий гуркіт гармат: раз, удруге, втретє. Вартові прислухались, а тому, що далі знову стало тихо, догадалися, що то невірні, поховавши загиблих у бою товаришів своїх, прощали їх жалобною ясою з гармат. На тому заспокоїлись і почали відправляти свій звичайний намаз при заході сонця, хоч і не кликав уже до нього дзвінкий і співучий голос муедзина з вежі мінарета, бо від мечеті в місті лишилися самі закурені стіни та чорні слупи, а мулла з муедзином поховалися в покоях у мурзи в за́мку.

Та помилялися вартові, гадаючи, що гетьман, опанувавши пристань, пригороди, фортецю й місто, тим задовольнився, здобрів. Ще виражаючись із Січі, він поклав собі до ошадку зруйнувати Кафу, це прокляте гніздо хижаків, що торгували християнськими душами й тілом. І коли тепер не кинув він своєї потуги відразу й на другий за́мок, то лише тому, що намірився здобути його з найменшими стратами людей своїх. Він уже добре розвідав, що залоги там жодної, oprіч нечисленної варти, нема, зате в за́мок, як тільки почали вчора з ночі горіти пригороди, повтікало похапцем із міста, захопивши все, що мало найкоштовніше, численне татарське вельможне панство й багатії.

Щоб не викликати чорта з пекла самим, татарські гармати на баштах мовчали через увесь день, хоч легко могли накоїти чималого шелесту й шкоди, коли б почали бити по пристані. Сагайдачний добре знав причину такого татарського миролюбства й тільки посміхався в бороду, а вернувшись з похорону на морі в пристань, він сам із старшиною побував на галерах і сам понаводив, понацілював усі гармати свої на ті кілька башт, що стриміли в різних місцях над за́нком; а зробивши це, звелів не рухатись і чекати гасла. Частину свого війська з озброєними визволенцями післав під покривкою ночі в обхід на допомогу чатам, якби бусурмени поривались втікати через стіни із за́мку. Велено було не ховатися, а на безпечній відстані запалити в пригородах усе, що ще не спалено там, і навидноці у татарських вартових удавати, що готується рішучий приступ: це примусить обложених відірвати частину оборони, щоб забезпечити задні стіни, й значно послабить опір біля брами. Головна частина війська, не

засвічуючи жодною світла, тихо шикувалася попід стінами на майдані, а з міста підвезено було два величезні дубові тарани на добре підмазаних колесах: зроблено їх було за вказівками Сагайдачного ще за дня й приховано в густім саду одного з утікачів — вельможі татарського. Щоб приспати увагу варти й обложенців, пущено з наказу гетьмана ману на них: на одній за одною галерах засвітилися вогні, почулася музика, дудніння бубнів, а найголосніше — співи та гучний, невгаваючий регіт, що вилясками котився лоном спокійного моря, вдарявся в стіни зámку, вертаючись назад химерною луною, й стрибав спустошеними вулицями передмістя.

Татарська варта на баштах і й дірах бойниць бачила й чула той гамір на пристані, й спасенна надія на те, що буря пронесеться й не зачепить зámку, окриляла пригноблений дух її. Не звертала навіть особливої уваги на досить підозру шамотню в противнім кінці майдану, гадаючи собі, що то жадливі здобичники з козаків, а певніше — з невольників, грабують у темряві ніким не вартовані трупи правовірних. Глуха зненависть і злоба ворушилася в кожного в серці, й не в одного з них свербіла рука вдарити з гармат по тих, що так бучно, весело й безпечно гуляють у пристані. Але — краще не зачіпати: може, вдосвіта щезнуть безвісти, а як забаряться ще день-два, то будуть мата рахубу вже з ханським військом.

— Готові, дітки? — почувся в темряві голос кошового.

— Готові, батьку гетьмане, — буркнули у відповідь курінні отамани.

— Добре, добре... То нема чого гаятися — можна й починати. Ну, дай Боже щастя!..

Він висмикнув із-за пояса пістоля, й гримний постріл розбудив зловісну тишу на майдані, видерся розчиненою настіж брамою із зámку й долинув гармашів на галерах. У тую ж мить блиснуло на всіх їх кількадесят омахів у пільмі ночі, й страшений рев гармат потряс землю й стіни. Кількох башт над зámком наче й не було, тільки нелюдські зойки тих, що обвалилися разом із вежами, розітнулися в притаїлій з ляку тиші.

— Добре, дітки, добре, — задоволено промовив гетьман. — Ану, ще раз!

Справді, за хвилю новий гук гармат і крики та галас у зámку. Тим часом козацькі лави відплили від стін і одна позад другої стали на невеликій відстані від брами перед стінами зámку та, не чекаючи довго, почали палити з мушкетів по дірах замкових бойниць, а по той бік зámку заграло проміння пожеж. То там, то там із зámку пробували вилізти й стати на стінах якісь темні постаті, але, махнувши в повітрі руками, зараз же падали назад.

З обох боків козацького шику викотилося й стало перед брамою по тарану: коло кожного було по кількадесят дужих братчиків, а на чолі біля однієї стояв Сокира, біля другої Жбурляй — батько й син.

— Ану, спробуй, старий, — гукнув гетьман, — чи міцна брама до магометового раю?

— Спробуємо зараз, батьку! — відповів Сокира й хопився тарана. — Ану, разом, дітки!

Шарпнулася потвора на колесах спочатку назад, зупинилася одну коротеньку мить, потім раптово кинулася оскаженілим багатонігим драконом уперед, з усієї сили

гепнулася лобом у куту залізом дубову браму й відскочила на кілька кроків назад.

— Лепсько! — гукнув Граб.

— Добро, дітки, добре! — підбадьорював гетьман. — Ану, ти, Жбурляю...

На розвалі брамної вежі з'явилося кілька обложенців з мушкетами, але вистрелити не встигли під градом козацьких куль і покотилися назад.

Розігнав свого тарана Жбурляй із моцаками-братчиками й ударив ним у другу половину брами з такою силою, що вона тріснула з верху до низу й заскреготала, немов від лютості, в іржавих завісах.

Почулися ухвальні вигуки вже не самої тільки старшини, а й козацьких лав.

Знову вдарив із розгону своїм тараном старий Сокира: не відскочила потвора назад, а пробивши лобом діру в брамі, застряла в ній головою. Другий удар Жбурляєвого тарана поміг Сокирі вирвати свого з халепи й геть-чисто пом'яв на брамі дерево й залізо.

— Ану, обома всередину! — гукнув гетьман і звернувся до війська. — А ви, дітки, передайте мушкети заднім — нехай і далі стріляють, а сами візьміться за шабельки.

Ще кілька страшних ударів дубових потвор у середину брами, й вона, зоскочивши з завіс, гепнулася важко назад, понівечена, потрощена.

Миттю тарани відтягнуто набік.

— Вперед! — гукнув гетьман і козацький потік ринув у роззявлену пащеку замку.

Диво дивнее: кинулися в огонь бою, а пірнули в глуху й німу темінь ночі. Ані духа не видно й не чути було поблизу. Стали в подивуванні.

— Що сталося? — почувся зовні сердитий голос Сагайдачного.

— Та нікого нема, батьку! — озвалося кілька курінних ізсередини. — Чорт його зна де й подівалися.

Пропустили гетьмана й старшину в замок.

— Хм... — муркнув, роззирнувшись на всі боки, гетьман. — Поховалися чи повтікали?

— Швидше повтікали, — завважив Бородавка.

— Та нехай мені їхній магомет ув очі чхне, коли не повтікали! — додав своє Граб.

— А підпаліть-но, хлопці, оті хижки, що стоять осторонь: може, видніше буде! — звелів гетьман. — Того багаття, що десь по той бік наші розпалили, замало. Та позапалюйте смолоскипи!..

Коли запалало кілька дерев'яних вартівень, що їх назвав гетьман хижками, очам братчиків відкрилася казкова картина. Просто перед ними в глибині при світлі пожежі розкішний палац, збудований на арабський лад; перед ним була велика площа з пречудовими квітниками й різноманітними, не баченими ніким деревами; посеред площі високо прискав на всі боки величезний водограй, а довкола нього — багато менших, і в блисках проміття та смолоскипів це справляло на січовиків незабутнє вражіння: кожному з них пригадалася вбога, хоч велика також, сувора площа рідної неньки Січі, з маленькою утлою церковцею, критою очеретом, посередині та кількома десятками довжелезних, теж із очеретяними дахами, незграбних, брудних куренів...

— І живуть же, прокляті бусурмени! — почулися заздрісні голоси.

— Мабуть, і король у Варшаві такого палацу не має!

— Бо таки не має: був я у Варшаві!

— Хоч би з тиждень у такій біді попиту оковитої та виспатись добре на пуховицях!

— Та це ще не один, дітки, — каже старий Павлів батько, що п'ятнадцять літ тому був тут. — Це новий, бо я не бачив його, а там десь поза ним мусить бути ще кілька їх.

— Гарне гніздечко, — промовив гетьман, — та щось птахів не видно. Розсиптеся, дітки, по всіх усюдах та обшукайте: може, дізнаєтеся, де поховалися птахи, та й мені скажете. Тільки поки що не паліть гнізд. Та будьте наготові, обережні, щоб не попасти в халепу.

Не треба було наказувати козакам удруге: за кілька хвиль огневі рухливі цятки замиготіли по найдальших закутках замкових.

Сагайдачний і старшина підійшли ближче до водограїв і почали радитися: що чинити далі. Вирішили цю ніч уже не спати, а повиносити на галери та чайки все, що є коштовнішого в замку, поробити підкопи всюди попід стінами фортеці й пустити її в повітря, палаци й усякі житла та інші будови спалити й геть-чисто зруйнувати прокляте гніздо мук і сліз та горя людського християнського.

— А стривайте лишень... — показав Граб в напрямку палацу, — Нехай мені чорт у пику чхне, коли то не баба!..

Справді, від палацу до них, озираючись на всі боки, бігла доріжкою якась жінка. Кінці білої чадри маяли в темряві, напівосвітленій млявими омахами погасаючої пожежі, мов крила невідомого нічного птаха. Не добігши кількох кроків до старшини, вона зупинилася, смикнула з обличчя чадру й підійшла ближче.

— Так, так, — промовила тихо, — вони, козаки... запорожці — Та ще чи й не старшина козацька...

— Хто ти, бабо? — звернувся до неї гетьман. — Де ти взялася й чого тобі треба?

Жінка пильно вдивилася в нього.

— А це, мабуть сам Сагайдачний... Чула, що в нього довга борода... Ще як на волі була, чула... Дочекалася... таки дочекалася...

Говорила, як у сні, але раптом, згадавши щось, оживилася, заговорила швидко й злякано:

— Та чого ж ви стоїте?! Адже вони всі потайним підземним ходом вийшли геть із замку, а я знала ж, що прийшли козаки, й заховалася від панів, не пішла а ними, бо хочу додому, в Україну...

— Ти правду кажеш? — запитав гетьман. — Чи мариш?.. Про той хід питаю.

— Правду, славний лицарю.

— Звідки він, той хід?

— Звідси, — показала бранка на палац.

— А куди виходить?

— До моря... Далі за замком є невеличка, добре захована від моря деревами затока: на неї й виходить той потайник. А в затоці дві каторзі повсякчас наготові. Хід той

підземний дуже довгий: вони ще не встигли втекти.

— Ану, Хмелю, біжи боржій із Жбурляєм на пристань, візьми зо два байдаків наших із козаками та розшукайте затоку тую. Подбайте не палити й не топити каторг: вони ж забрали з собою багато добра. А ми тут чинитимемо своє.

Побратими бігцем подалися на пристань.

— Пустити ж і мене, мій пане, до тих невольниць, що ти визволив з пекла, — благушим голосом промовила бранка, — повік Бога за тебе молитиму.

— Гаразд, — відповів Сагайдачний, — але ти, жінко, покажи нам перше, де той потайник: може ж, твої пани роздумають і вернуться.

— Бачу я вже, що не вертатися їм, проклятушим, а проте хід вам покажу...

Вона повернула назад до палат мурзи, а Сагайдачний з старшиною рушили за нею.

Тим часом два десятки байдаків із братчиками без жадного вогника тихо відчалили від пристані й безгомінними тінями бистро линули понад берегом повз чорне озіїще фортеці на південь. На передньому на чардаку стояли Хмель і Жбурляй і пильно вдивлялися в темні береги. Ніч була безмісячна, але блиски заграви з-поза замку перекидалися й через височенні стіни фортеці, тому від бачущих козацьких очей не сховався кожний більший камінь на б́ерезі. Повне безвітря давало можливість гребцям тільки безшумно ворухити веслами, щоб байдаки линули вперед із прудкістю птахів.

Минули фортецю з її зámками й зруйнованими стінами башт. Далі протягся високий скелистий берег, над яким ще далі чорнів ліс. Ніде ані ознаки якоїсь затоки.

— А може, баба вигадала тую затоку? — промовив урешті Хмель.

— З якої б речі? — питанням на питання відповів Жбурляй.

— Та якась вона... ніби причинна...

— Це й я покмітив, але... де ж тоді подівалися ті, що в зámку засіли були?

— Та, може ж, їх уже досі відшукали...

Жбурляй раптом упився очима в якусь темну пляму на б́ерезі.

— Стривай... а це що?

— Якись кущі, мабуть, — відповів Хмель, теж упиваючись очима в те місце. — Он бачиш же: зараз за ними чорніє ліс.

— Ану звели причалити — подивимось ближче.

Коли байдак Хмелів підплив до самісінького берега, то й Хмель, і Жбурляй побачили досить широкі ворота, дуже хитро заличковані від цікавого ока з моря купами величезних плакучих верб, що схилилися над саму воду й купали своє тонке гілля в морі. Прислухались — нізвідки анічирк.

— А причальте до берега щільно, — тихо промовив Жбурляй. — Я злізу по каміннях на берег та подивлюся, що там за цими вербами.

Видряпавшись по скелях на високий берег, він розтав у темряві.

Минуло кілька томливих хвиль мовчазного чекання. Нарешті він вернувся й почав радитися з Хмелем, що далі чинити. За цими вербами справді була маленька затока, а в ній причалені до берега дві каторзі: навіть із кожної було викинуто сходи просто до та-кож добре заличкованого кущами ходу під землю. Видно, що все приправлено до втечі.

Обрада тривала недовго. Десятків зо два козаків із мушкетами, та ще стільки ж таки з припасом стрелива, видряпалися за Жбурляєм на берег, а Хмель поставив свої байдаки по обидва боки від виходу із затоки в лави й велів бути напоготові з очепами.

Недовго довелося чекати Жбурляєві: кущі, що заличковували вихід із потайника, розсунулися й звідти почали виходити люди: напівголосно розмовляючи, вони метушливо наладовували обидві галери добрами, що тягли із замку, розміщали жінок і дітей. Коли все було зроблено й на наказ старшого татарські вояки підтягли на судна сходи, десь на вербах розітнулося голосно чхання й у відповідь на нього з обох боків затоки мигнула блискавка й гримнув грім мушкетів. Почулися нелюдські крики, зойки, стогін; зчинилася страшенна замішанина, заворушилися гребки, й каторги рушили з місця до виходу. Знов блискавка й грім, знов викрики й прокльони... Передня каторга врешті просунулася у ворота й виплила в море. Несвітський жах охопив татар, коли вони побачили в темряві дві лави козацьких байдаків. Коли галера просунулася далі, в її облавки з обох боків учепилися міцні козацькі очепи з залізними гаками. Почався бій... На другій, що виходила з воріт, почули це й приготувалися до оборони, але зверху, з верби, просто насеред галери скочив Жбурляй і з блискавичною швидкістю запрацював шаблею по головах татарських вояків; в цю ж таки мить її з обох боків узято було в гаки, й братчики муравлями полізли на судно. Оборонці були так ошелешені несподіваним нападом, що не боронилися сливе й внедовзі здалися на волю звитяжців.

Цілу ніч кипіла робота в замку й на пристані: козаки й визволенці зносили до берега всякі добра, що їх знаходили в замку, наладовували ними каторги й байдаки; інші в різних місцях поробили підкопи під стінами фортеці й замків і повкочували в них бочки з порохом, знайдені по військових льохах. До схід сонця все було скінчено. Тоді гетьман звелів спочатку підпалювати геть-чисто всі, що були в замку, будови й усім до одного залишити замок і фортецю на згук сурми з пристані.

Запалали палати кафського мурзи, понялися полум'ям, загоготали палаци кафських багатіїв і всякі інші будови, та вже не було кому ні плакати, ні голосити по них. Вітер із моря поніс густі дими від пожежі ще три дні тому безтурботного, веселого й казково красного міста зеленими лісами й крутими горами аж у глибінь дряпіжного Криму, лякаючи його хижацьке населення; воно й не підозрювало, що цими димами котиться й стелиться по татарській землі море горя невольницького, народного, українського...

Запалали палати кафського мурзи, понялися полум'ям, загоготали палаци кафських багатіїв.

Згуки сурми козацької покликали до пристані всіх, хто ще загаявся десь у місті. Гетьман велів усім сідати на чайки, на галери — де кому належить. Лишив тільки одного байдака з старими, випробуваними в багатьох облогах (Кизикермен, Аслан-город, Очаків тощо) паліями вибухового пороху. Сам зійшов на свою галеру останнім і, коли вона виплила далі від берега, перехрестився, знов надів шапку й махнув булавою. Звитяжна виправа, наладована донесхочу всякими добрами та визволенням з неволі

людом, за хвилю гойдалася геть-геть від берега, де й зупинилася, щоб подивитися на кінцеву картину своєї відчайдушної роботи.

Минали довгі-довгі хвилі дождання.

— Та що вони — поснули там? — нетерпеливився гетьман, стоячи на чардаку своєї галери, оточений своєю старшиною.

— Нелегка, батьку гетьмане, й забарна робота, — завважив Бородавка, також не відриваючи очей від берега.

— Знаю, що нелегка, а тяжка й мудра, але хіба їм перв...

Він не встиг докінчити слово, як у кількох місцях фортеці й замків заклуботався над стінами чорно-багровий дим і страшенні вибухи один за одним стрясли повітря так, що аж судна козацькі загойдалися на хвилях: стіни тріснули, хитнулися й важко гепнули в море. За цими вибухами почалися другі, треті й четверті. Місто, ліси й поблизькі гори обкутало густим димом; але й у диму видко було, що від Кафи залишилися самі згарища та руїни.

Гетьман здійняв шапку, опустився на одно коліно й промовив:

— Безмірно вдячен Тобі, всемогутній Боже, що з великої милості своєї поміг мені, нікчемному, виконати мій давній замір — зруйнувати це гніздо християнського горя, сліз і крові. Слава ж Тобі, нашому Помічникові й Покровителеві, вівки й віки!..

А бистроокий Хмель із побратимом уже показували руками праворуч і сміялися.

— Та нехай мені нечистий плюне в пику, коли то не орда татарська! — гукнув Граб.

Всі зареготалися, а гетьман стурбувався. Він також заглянув, як сила татарська на конях укрила недалеко від передмістя все згір'я правого боку.

— А наші палії! — тупнув він ногою. — Палії наші!

Бачущий Граб підійшов до Сагайдачного й, нахилившись до нього, показав йому рукою на байдака, що, відчаливши від берега, чимдуж пустився в море.

— Ага, — муркнув гетьман про себе. — Слава Богу.

Кілька вершників, заглянувши байдака, відокремилося від своїх і пустило коней навзаводи спадом до пристані, пускаючи на бігу стріли з лука вслід за байдаком. Козаки-палії, стоячи на своїм човні й бачачи це, реготалися, взявшись у боки: деякі махали шапками й показували на зруйноване місто, інші просто сукали дулі: а цього, мовляв, не з'їсте!..

— Спізнилися, голуб'ята! — мовив, сміючись. Сагайдачний: видно було, що гетьмана дуже звеселила ця подія.

— Фортуна, батьку, й тут не зрадила нас, — промовив, також сміючись, Хмель.

— Фортуна, сину, любить відважних і завзятих, в хто скаже про нас, що цим разом ми не добре дбали?..

Байдак із паліями під грім реготу й ухвальних вигуків пристав до всієї виправи.

— Ну, з Богом! Час і додому, — сказав гетьман і махнув булавою.

XXIII

Орися тужила... Тихо, заховано, замкнено в собі тужило, навбач, незавважно.

Тільки досвідчене око неньчине, що знала її всю, всякий її погляд, рух, слово, — тільки воно бачило, як тяжко тужить дівчина. З окремих, кинутих ніби ненароком, ніби так собі, між іншим, уваг зміркувала старенька вдова, що донька її не так тужить тим, що його нема, як невідомістю, чи живий він, чи, може, його й на світі нема. Козацька ж доля така: сьогодні жив ти, красуєшся на Божім світі, гуляєш безтурботно, а завтра — полягла завзята голова десь у бою з бусурменами; і добре ще, коли ти значний або уславлений чимсь лицар, — хоч пам'ять по тобі лишиться, хоч люди знатимуть, що ти там або там поліг на славу товариства; а коли ти собі простий, звичайний, що їх більшість, козак, то ні в кого й не довідаєшся навіть про смерть твою.

Чи не було так з Павлом?.. Минула весна, коли він мусив податися на те Запорожжя через лихих людей, минуло літо, ось уже й друга Пречиста відійшла, а про парубка ні слуху, ні вісті. Невиразною луною докотилися до Канева поголоски про славу звиягу Сагайдачного під Очаковом, збудили були деякі надії на те, що хтось із невольників, вертаючись додому, занесе ненароком звістку й про Павла; але ось і справді поверталися деякі визволені з-під Очакова, а про Павла як не чути було, то так і досі.

Навіть Крига нічого не чув, хоч він і в уряді козацькому, й усяких заїжджих та переїжджих людей бачить більше. А тут ще запорожці оті як змовилися: то, було, нема того тижня, щоб якісь із них не вешталися по місті, а це як виїхали тоді оті, що з Кригою наїхали були, дак відтоді ані однісінького. В поході всі, чи що?..

Орися тужила — посмутніла, схудла. Щоправда, з літом Божим і роботи тієї наспіло аж над силу, — самі жнива хоч кому дадуться взнаки, — але той захований смуток в очах і тиха задума зчаста промовляли не тільки про втому тіла. Була в гіршому становищі, ніж він, її Павло. Він був спокійний за неї, знаючи, що вона під невсипущим доглядом неньчиним та під опікою його приятеля, Дениса Криги, більш не зазнає лихих пригод і дочекається його, здорова й весела. Тому й туга його за нею, як ми вже бачили, обернулася для нього в безвиводне джерело захованого від чужої цікавості щастя. Зовсім не те була її туга за ним. Вона й літами, й розумом не була вже дитиною й не могла не здавати собі справи з тих небезпек, що завжди чигають на козака в походах. Знала його буйну, відчайдушну вдачу, а до того знала й його прирідок — бо-лісно вразливу чесність і щиросердну притоменну лицарськість, що не дозволить йому навіть подумати ухилитися від небезпеки, або, як то кажуть, задню пасти, — ніколи в світі! Вона знала, що він буде все попереду й пориватиметься туди, куди й найзавзятіший іще роздумує, чи йти, чи ні. А таких і шукає небезпека, недарма кажуть: відвага мед п'є й кайдани тре. І солодка туга її за ним огорталася часом таким страхом за його життя, що серце німіло в грудях.

Чудна, справді, тая вдача дівоча!.. Спитати б Орису: чи покохала б вона Павла, якби він був не такий, а інакший, противний: хоч і гарний, скажемо, на вроду, але норовом тихий, плохий, несміливий, а до того ще й нещирий, нищий, лукавий тощо?.. Мабуть же, ні. Навіть напевне ні, бо ж і сама була гордої, щирої, відважної вдачі. А отже, як покохала, то вже й тремтить, щоб не втратити свого щастя саме через те, через

що покохала його й без чого хтозна чи й глянула б була на парубка.

Коли тая туга занадто вже наполягала на серце, а чорні, важкі думи гнітили душу, бігла до Катрі або до Павлової неньки. Катря була ще молода й за кілька років свого тихого заміжжя ще не забула всіх можливих і неможливих пригод та несподіванок у діюванні, тому добре розуміла сердечний і душевний стан своєї меншої сестри й усією душею входила в її переживання, втихомирюючи надмірні хвилювання теплим, розумним словом, нічому не дивуючись, не беручи нічого на сміх. Виходила від неї Оріся завжди заспокоєна, освіжена в своїх палких почуттях, як спрагла земля по тім благодатнім дощі. За це любила Катрю як саму себе.

До Василюхи ходила найчастіше ввечері, в неділю або в свято, помагала іноді старенькій в її немудрім господарстві й спочивала в розмовах і згадках про того, хто їм обом був найдорожчий на світі. Обидві непохитно вірили, що іспит, посланий долею, невзабарі скінчиться й усе вийде на добре. Побалакають отак, посміються, коли щось відрадісне прийде до розмови, а журно стане — то й поплачуть.

Приходила іноді й Василюха до них, обідала в них, дуже цікавилася господарством, ходила на город, на поле, давала свої поради, — видно було, що близько брала до серця, немовби свої власні, й гаразди їхні, й їхні невдачі та гризоти. Таж, мабуть, і на увазі мала, що раніш чи пізніш вернеться Павло — й два господарства, її й Обеременчишине, зіллються в одно й над усім стане за повного господаря її єдинак. Закликала завжди Обеременчиху до себе, хоч у свято або в неділю, але підоспіла така гаряча в господарстві пора, що старій неньці Орісиній ніколи було й угору глянути навіть у свято. Тільки тоді, як жнива давно скінчилися і молотьба наближалася до бажаного кінця, Обеременчиха зідхнула вільніше й нарешті дістала змогу хоч у свято вволити волю старої Василюхи, та й свою.

XXIV

Одної неділі Василюха вернулася з церкви не сама, а з дорогими гостями.

Ще здосвіта було й наварено, й напечено всього: стояло в печі, пріло. Не знала, де й посадити своїх любих гостей, частувала, припрошувала. Оріся хотіла була допомогти господині, та де там! — і приторкнутися до того рогача чи горшка не дозволила.

— І, Господи! — говорила Обеременчиха. — Стільки оце ви, душе мила, наварили та напекли, що валка женців не поїсть за день. Навіщо ото було витратитися? У вас же, моя люба, все куповане.

— Е, не кажіть, — відповіла Василюха, — не все: сальце вже, слава Богу, своє, свинина ще поки що своя, городника теж... Ото що хліб купований — це правда. Та це ж дрібниця, серденько. Просю покірненько, призволяйтеся!..

— Спасибі, голубонько, і не просіть, то їстимемо: таке ж усе смашне та добре.

— А ти, Орісю? Чом так мало їси? Стривай, я тобі ще той...

— Дякую вам красенько, паніматко, — відмовлялася дівчина, — я вже не голодна. Ви самі все тільки пораетесь і сливе нічого не їсте.

— Я і входячку наїмся, голубко, а таке порання — втіха, а не робота. Як же ж у вас

там... обмолотилися вже?

— Ще не зовсім, — відповідала Обеременчиха, — ще трохи залишилося. Та вже така думка, щоб на цьому тижні й обмолотини справити. Дяка Господеві, вродило цього року добре: наробився, накрутився за той довгий день Божий, та хоч знаєш за що, гріх ремствувати.

Замислилася на одну тільки мить Василюха, а думи, як гайвороння, закрутилися в старечій голові. Відігнала їх, а все ж таки вони навернули розмову на інше.

— А той прудивус ще вчащає до вас? — запитала похмурнівши.

Обидві гості засміялися.

— Прудивус заходить іноді, та рідко, — відказала Обеременчиха.

— Чого ж бо то? Запанів тобто дуже, чи як?

— А що ви думаєте, душе мила, — засміялася стара гостя, — може, й справді через те. Він же тепер державець, а не простий собі козацький осавула.

— Та чула ж, чула... Оришка вже казала мені... Хутір, чи що, купив у старого Гулого, запорозького полковника?..

— Еге ж, каже, що купив.

— Бач, тепер дак і не лізе із своїми зальотами; десь досі якусь багацьку дочку накинув оком.

— Це правда, душе мила, — наче не той став. Поважний такий, хоч і поштивий і до мене, і до Орісі. Про якусь дурницю ані слова ніколи.

— Ну, й слава Богу, й вам, і дівчині спокій.

— Авжеж спокій, душе мила. Ми раді он як, що чоловік охаменувся-таки й до розуму прийшов, та вже так завжди обаченько і в розмові з ним: про старе й не згадуємо ніколи, а надто про Павлуся.

Обличчя Василюхине знову немовби захмарилося на хвилю задумою. Вона важенько зідхнула.

— Де він тепер... Павлусь мій? — промовила й підвелась.

Почала прибирати зо столу, Оріся помагала, теж захмарена спогадом, засмучена...

Крізь відчинене вікно почулося, як хряпнула хвіртка надворі.

— Кого там Бог несе? — виглянула у вікно Василюха. — Кобзар, чи що?

— Таж кобзар, здається, — промовила, виглянувши й собі у вікно, Обеременчиха. — Боженку мій, який молодий іще, а вже з поводитарем.

Василюха вийшла з хати й за хвилю вернулася, ведучи під руку кобзаря. Гарненький, років десяти, хлопчик-поводатар ішов за ними, допитливо роззираючись по сінях.

— Просю ласкаво... не знаю, як тебе й звати, — говорила господиня, підводячи нового гостя до столу й садовлячи на лаві. — Старцем Божим — дак молодий ти ще дуже... Іди сюди, моя дитино, — звернулася до хлопчика, взяла лагідно за плече й посадила тож на лаві. — Боже мій, Боже мій, таке мале, таке гарнісіньке, тільки б отцеві-неньці за втіху бути, а воно в жебрах...

— Сирітка, — сказав кобзар, а сам насторожено повертав голову сюди та туди,

почуваючи гострим слухом, що в хаті ще хтось є.

— Мати Божа, — відгукнулася Обеременчиха, — скільки того горя на світі!

— Може, пообідаєш, старче Божий? — питала господиня. — Вже вибачай, зватиму тебе так, як усіх таких сіромах люди звуть.

— Про мене, — посміхнувся кобзар, — буває, й палиця пан називається, то чому живому чоловікові, та ще й каліці сліпому, не зватися старцем Божим?.. А хліба-солі не поцураємось: ми ще з Андрійком не обідали.

Василиха знов увихнулася до печі.

— Нехай Оріся ще послужить Божому чоловікові, — промовила Обеременчиха, — а ви, душе мила, доволі намонялися вже з нами. Присядьте, побалакайте з нами, супочиньте.

— Ну, гаразд, гаразд, — відповіда Васи́лиха. — А ти, старче Божий, скинув би оту свою бандуру, чи як її, щоб не була на заваді.

— Це правда, — усміхнувся знову кобзар, зняв із-за плечей кобзу й поклав коло себе на лаві.

Оріся швиденько поставила перед ним і хлопцем велику миску з борщем, потім відкраяла по добрій скибці паляниці й промовила припрошуючи:

— Просю ласкаво.

— Спасибі вам, господинько, й тобі, люба дівчино, за ласку, — сказав гість, присуваючись ближче до столу. Він хутенько намацав рукою ложку й миску, взяв хліб і почав їсти так, ніби теє бачив перед себе.

— Може б, чарочку горілочки до борщу? — запитала Васи́лиха.

Кобзар засміявся,

— Ну що ж, — сказав, — чарка невадна, козацька річ, а я теж колись був козак не з останніх. Вип'ю за ваше здоров'я.

— Візьми, Орісю, там у миснику пляшинку й чарку та почасть гостя.

Кобзар і його поводитар обідали, а жінки який час мовчки, з великим спочуттям і цікавістю разом, дивилися на них обох, і в кожної снувалися в голові всякі думки. А може, й не всякі, а одна у всіх — про тую зрадливу козацьку долю, що так знівечила ще зовсім не стару людину, затьмивши їй навіки світ Божий.

— То ви з козаків, старче Божий? — перервала не зовсім звичайну мовчанку Васи́лиха.

— З братчиків, паніматко, — відповів, не відриваючись від миски, гість.

— А як же... той... Боже, Боже, таке нещастя!

— Де очей позбувся, хочете спитати, паніматко? — поміг господині висловитися сліпець. — В турецькій неволі.

Обидві жінці зойкнули з перестраху, а Оріся, що стояла біля печі, відвернулася, щоб змахнути з вій непрохану сльозу.

— П'ять літ перебував у неволі... Проби́ував тікати двічі... За першим разом позбувся лівого ока, а за другим — і правого... Бі́льш не пробу́вав... Все одно не потрапив би далі двору без Божих ліхтарів... Як одужав, прикували бусурмени на каторзі до опачин...

Три роки ганяв по морю тую каторгу разом із другими такими, як сам.

Орися прийняла порожню миску й ложки й подала печеню. Відкраяла ще хліба.

— Випий, дорогий гостю, ще чарочку — до печені, — припрохувала розчулена господиня, — воно не завадить... Налий, дочко.

— Та не завадить, що й казати, — сміявся кобзар, — а з двох чарок не будеш п'яний.

— Як же ти визволився все ж таки з отої неволі? — питала Обеременчиха. — Давно вже? Пішли були тут поголоски, що й сюди вернувся дехто недавно з неволі турецької... З-під Очакова, либонь, визволив їх кошовий Сагайдачний із товариством січовим. То, може, й тебе визволено?

— Вгадали, паніматко, — відповів сліпець, — неначе там були. Випровадив нас султан із великим військом до Очакова, почувши, що козаки лаштуються в похід, і наказав погромити їх на морі. А вийшло так, що Сагайдачний погромив турків і нас визволив, дай Бог йому здоров'я...

— Бачите, голубонько, — звернулася господиня до Обеременчихи, коли чоловік живий, то як не настраждається в тій неволі бусурменській, як довго не поневіряється в ній, а все ж таки з Божою поміччю дочекається тої радості, тої волі. Мій старий, коли б справді жив був, хіба б не вернувся так само?.. Видима річ, що помер давно вже.

— Може, ти, старче Божий, чув що про старого — в неволі чи на волі? — запитала Обеременчиха.

— А як його?

— Що "як"?

— Прозивають тобто?

— Похил Василь.

— Похил?.. — замислився сліпець, пригадуючи. — Старий Похил?.. Василь?.. Ні, не пригадую такого... Чув про якогось братчика Похила, як було нас визволено під Очаковом, та то, либонь, молодий і не Василь звався, а... дай Бог пам'ять... чи то Петром, чи Павлом... Щоправда, казали, ніби з Канева він... Страшенної, просто, кажуть, нелюдської сили був той молодий братчик: у бою сам усіх турків вилущив ломакою на каторзі...

— Ой Боже ж мій! — скрикнула Василюха радісно. — Та це ж, мабуть, мій Павлусь!..

Орися зблідла й аж уперед подалася, втопивши очі в кобзаря.

— Так, так... тепер пригадую... — казав далі сліпець. — Справді його Павлом звали... Похиленко Павло...

— Авжеж, він... Ну, та кажи вже, кажи, — нетерпеливилася Василюха, — бачив ти його?

Кобзар скорботно посміхнувся.

— Радніший би, паніматко, та не було чим бачити.

— Ото, Боже мій! Я й забула... То, може, хоч чув, балакав із ним?

Сліпець журно схилив голову, і серце в матері й Орісі защеміло боляче лихим передчуттям, і радісна усмішка на виду зникла, тільки перелякані очі широко вдивлялися в сліпого гостя й чекали, чекали...

— Моліться за нього Богу, якщо то, паніматко, ваш син...

— Як то... молитись?.. — не голосом, а шепотом ледве вимовила мати.

— Казали братчики, що, вбиваючи турок на бусурменській каторзі, не вгледів молодий лицар, як один за щось там заховався й звідти поцілів звияжця в самісіньке серце. Впав і не крикнув... А як ховали, спускали в море чесного трупа його, то й я чув як батько кошовий казав, що Січ і славне товариство втратили лицаря надзвичайного, що щаслива Україна, що має таких синів, щаслива й рідна мати, що породила його. Дай Боже, казав він, усім нам таку лицарську смерть...

Орися хитнулася, але надлюдським зусиллям волі втрималася на ногах, тільки поточилася назад до припічка, сперлася на нього й стояла нерухомо, біла, як крейда. Василиха сиділа на лаві, скам'янівши, дивилася десь перед себе безпритомним поглядом і тільки ледве ворушила старечими устами, шепочучи: "Щаслива... рідна... мати... породила... його..." Принишкла, пригноблена вісткою та Орисиним горем, і Обеременчиха, мовчала й з глибоким острахом дивилася то на одну, то на другу: чекала чогось страшного... "Боже мій, Боже! — думала. — Хоч би сльозами зійшло тяжке нагле горе..." Боялася словом порушити його.

А кобзар ніби не відчував, яке вражіння справило його оповідання: намацав коло себе на лаві свою кобзу й торкнувся гучних струн. Затремтіли, зарокотали, забриніли дзвінки струни плачем, повним муки й глибокого горя людського. Назустріч їм із грудей сліпцевих ринув м'яким оксамитовим потоком надхненний старцівський спів-псальма про святу Варвару, про її велику любов до Христа, про жорстокого, безмилосердного вітця її й про тяжкі нестерпучі муки святої страдниці...

Розм'якло, розтало заціпеніле страшним морозом горя Василишине серце; ніби назустріч йому, стрепенулося заціпеніле в безмежній розпуці Орисине серце: кинулася вона до нещасної матері, впала перед нею навколішки, заховала своє обличчя в її колінах і голосно заридала, здригаючи плечима. А зверху на її золоте, як достигла пшениця, волосся в пишно заплетених косах рясно канули гіркі сльози, й шерстка від роботи, але тепла від любові матерня рука гладила дорогу голівку...

Проноза знав, що робив... Проноза заслужив обіцяного капшука з червінцями, й своє держиво до смерті.

XXV

Старий запорозький патріарх Дмитро Гулий, обробившись в полі й на токах, зібрався до Києва для викону давньої своєї обітниці принести в офіру Господеві маєток свій і постригти чесну, несплямлену ганьбою сиву чуприну лицарську в святім монастирі. Не сподобив Господь за якісь молодечі гріхи вмерти славною лицарською смертю в чеснім бою, — да будець воля Його! — сподобив умерти хоч у затишку святої обителі, далеко від спокус і суєти мирської.

Про свій недалекий від'їзд сповістив нового власника своїх дібр, погнавши одного з хуторян, Прокопа, до Канева.

Та не вельми квапився осавула Денис. Знав він добре, що значить "скоро" в таких

ділах, а крім того, мав деякі свої міркування щодо справ, зовсім іншого характеру.

З кобзарем Стахом Пронозою бачився в тую ж таки неділю, коли сліпець із його напучування так безсердно кинув жінок лукавою, підступною брехнею в безодню горя й розпуки. Почув від нього докладно про все, що сталося, і задоволено посміхнувся. Павла було поховано. Першу половину задуму було виконано. Лишилася друга, тяжка й далеко складніша. Аби довести її до діла, треба зібрати докупе все: розум, хитрість, безличність, нахабство, знання душі людської й серця, а головне — холодну кров і розважність.

Щоб байкий Проноза десь під чаркою не пробрехався й не попсував тим хитромудро заплетеного діла, Крига дав йому грошей, але звелів другого ж таки дня в понеділок зникнути з Канева й нагадав йому, що хутір Гулого а тепер його, Денисів, до послуг сліпому і що було б і для нього, сліпого, й для діла найкраще, якби він не волочився по шляхах та по корчмах чи тих святкових торгах і відпустах монастирських, а подався б просто на хутір і жив би там тихо та мирно на повнім держиві. Не дуже охоче пристав на це Проноза. Хотів повештатися поміж людей, розважитися, погуляти після довгої неволі в турків на каторзі, а "зароблений" капшук червінців давав на це повну змогу, тому й не почув Крига від сліпого певної відповіді щодо проживання на хуторі, а тільки обіцянку, що з Канева він щезне. Правду кажучи, Проноза й сам уже роздумував над цим, передбачаючи, що витівка пана осавула може й погано скінчитися, а тоді, мовляв, кому скрутиться, а куцому змелеться, — отже, краще подалі від гріха.

Друге, що намірив зробити Крига, — це через когось подати звістку на Січ, Павлові, що Обеременківна після Пречистої віддалася... За кого — про це не треба говорити: хай собі думає молодий козак, що хоче. Він гордовитий, палений, нерозважний: або з погордою плюне на своє зрадливе кохання й не вернеться, або з урази та розпуки кинеється стрімголов у січу з ворогом, аби полягти, — туди й дорога. Отже, нетерпляче чекав, щоб ненароком навинувся хтось із братчиків.

Ні до Василюхи, ні до Обеременчихи з дочкою не з'являвся умисне тижнів зо два, щоб дати жінкам, а особливо Орісі, виболіти після потрясіння, справленого звісткою про Павлів загин. А коли, на його здогад, дівчина прийшла вже до пам'яті, він більш не відтягався й одної неділі, поклавши другого дня вирушити на хутір, завітав до Обеременків надвечір.

Були вдома — і мати, й дочка. Відразу покмітив перемену: й по змарнілих обличчях, і по страшному приголомшенні та пригнобленості побачив і відчув, що в недавно ще веселій хаті з ними двома оселилося жахне третє, ім'я якому — безпорадне горе. Вдав спочатку, що нічого не помітив, і весело привітався, коли ж мати сумно, з сльозами на очах, відповіла на його "добри вечір", а Оріся й зовсім нічого не сказала, а тільки якось байдуже поглянула, знов відвернувшись, він, удаючи здивованого, зупинився й запитав:

— Що сталося, паніматко, що ви й Оріся такі... якісь... неначе збентежені, чи що?

Оріся знову повернула голову й мовчки допитливо глянула йому в вічі.

Прийшла черга Обеременчисі здивуватись.

— Як то чого?.. Хіба ти не чув, козаче?

— Та про що?

— Що Павлуся в поході вбито?

— Що ви говорите?! — аж наперед ступив Крига, й привітна усмішка зникла йому з лица. — Хто вам казав?

— Та тут один молодий кобзар... З невольників він... сліпий...

— Може ж, це неправда?

— Якби то... Та, мабуть, правда, коли сам при тому був, як Павла ховали.

Крига й руки опустив; якусь хвилю дивився мовчки на стару, ніби змірковуючи почуте, далі стенувся й перехрестився.

Мати мовчки втерла неслухняні сльози.

Орися не спускала з нього прихмарених, зібраними над переніссям докупі бровами очей.

— Правду, пане осавуло, ти колись напропорочив, — сказала тихо, — а може... наврочив.

— Я?! — видивився на неї Крига.

— Та не я ж.

— Не розумію тебе, Орисю.

— Він не вернеться, — сказав ти колись мені. — Та, мабуть, у таку хвилю сказав...

— Боже ж мій! — захвилювався вже зовсім щиро гість. — Чи ж я смерть його мав на мислі!.. Казав так, бо ж знав його вдачу буйну, легкодумну, нерозважну... Певен був того, що захопиться буйним січковим життям так, що й про Канів забуде. Ось що я мав на думці, а не його загин... Боже мій, яка втрата, яка шкода!.. Бідна мати...

Зворушена його щирим спочуттям, господиня тепер лише завважила, що гість досі стоїть серед хати, й захвилювалася:

— Та ти б же сів, козаче, — чого стоїш?.. Може б, із'їв чогось? Орисю, пригот...

— Ні, ні, паніматко, — красно дякую: я не голоден, а вечерятиму сьогодні в пана полковника... Кликав на вечір до себе. Завтра вранці виїжджаю на хутір, то просить старий, щоб по дорозі завіз листа його пані...

Говорив, а сам усе позирав на дівчину. Стояла, спершись на ліжко з горою подушок, підперла рукою щічку й безпричасним поглядом у тяжкій задумі дивилася через усю хату в вікно, де останні дні свої доживав ще недавно її такий пишний, запашний квітник.

"Два тижні минає, — думав Крига, — а вона ще досі не прийшла до пам'яті... Прив'яла як... і тілом, і душею... Дуже кохала його... Що тепер думає, якщо справді думає, а не стоїть тумою?.. Чи добре я розважив? Коли б та не пішли всі заходи мої внівець..."

— А пані його ще досі на хуторі з дочкою? — питала тим часом мати.

— На хуторі... Десь пізніше переїдуть до міста.

— Донечка... полковниківна... ще не збирається заміж?

— Не знаю, паніматко, не питав.

— Та я знаю, що про таке діло не годиться питати... Думала, може, чув або батько хвалився...

— Ні, не чув, і старий мені нічого не говорив...

Помовчали хвилинку. Далі знов стара:

— Ну, а як же ти, пане осавуло? Хутір уже маєш, а дівчини так досі й не знайшов під пару?

— Ні, паніматко... Та я й не шукав...

— А чом би тобі не посватати полковниківни! І батько багатий полковник, і донька в них єдиначка: після смерті старих усе вам би досталося... Та при старому і в уряді швидко пішов би вгору...

Глянув здивовано на неї Крига й подумав: "До чого це вона гне? Чи просто з бабської цікавості?"

— Не сватати вже мені, паніматко, мабуть, нікого, — сказав з гіркістю в голосі. — Сам не знаю, навіщо й хутір той купив... Правду кажете, що до господарства треба було б господиню, а коли її нема, то й хутір ні до чого.

— Та чом же ти не знайдеш?

— Чом?.. — перепитав Крига задумано й підвівся. — Ви, паніматко, знаєте чом... Ну, час мені вже йти... Прощайте... Спочуваю вам усім серцем і душею, та не хочу ні вас, ні Орісю в тяжкому вашому горі розважати, розговорювати: жалібними словами тут нічого не вдієш, рани не загоїш, а тільки роз'ятриш більше... Хай Бог допоможе вам, паніматко, перебороти тую печаль велику, я ж ніколи не забуватиму своєї обіцянки, що нею запрявся був колись своєму бідолашному приятелеві, і повсякчас готовий стати вам до помічі, коли її буде потрібно. Прощайте... Прощай, Орісю!..

Немовби прокинулась... Слова його, такі ніби щирі, зворушливі, не доходили до її серця. Та чи й чула їх... Ніби хтось за стіною говорив, чужий, байдужий, про чуже, про байдуже... На прощання його повернула голову, питаюче подивилась, а зрозумівши, про що мова, легенько кивнула головою й прошепотіла:

— Прощай.

Глянув Крига на неї ще раз сумним поглядом, щось хотів сказати, але... махнув рукою, надів шапку й вийшов із хати.

Дивувався такій страшній силі кохання Орісиного. Сам людина звичайного, буденного життя з його марнотою, з отими його дрібними радощами й смутками, з гоном за достатком, за забезпеченням своїх потреб тощо, людина черства, байдужа й навіть ворожа до чужих переживань і почувань, з природи питоменний здобичник, усіми своїми помислами прикутий до землі, призро зневажливий до всіх і до всього, що витає в хмарах, — Крига не міг збагнути причин, джерел такого кохання, його стихійного гону саме до того або тої, а не іншого чи іншої людини. Захопився сам, але тому, що образ дівчини відповідав якраз вимріяному ним іще, мабуть, тоді, як по щасливій січовій виправі в похід щедро напихалося перший черес червінцями й у пожадливій уяві закреслилися перші обриси майбутнього власництва земельних маєностей на вільних займищах. Далі зродилася впертість у досягненні. Не дивувався

б, коли б на місці Павла був якийсь багатий або значний чоловік, а то — міщух, та ще й голодрабий. Що гарний, як намальований, та дужий, як тур? Але ж це ні до чого без достатків і стану: промайне небагато років, як від свіжої, блискучої вроди лишиться тільки спомин, а достатки й становище поступатимуть і далі. Отже, таке кохання було для Криги явищем загадковим. Не міг припустити чогось поганого, знаючи дівчину й її виховання, навіть відразу не зупинився думкою над цим — таке це було неймовірне. Найдивовижніше в почуваннях його до неї було те, що він не ревнував, як усякий закоханий. Тільки дивувався, але ставився спокійно до того, що кохає вона не його. Людина аж занадто твереза в справах почувань, він міркував так: кохає того — бо той навинувся перший; не буде його — він, Крига, стане на його місце. Тому так і дивувався, що дівчина досі в розпуці, та ще в такій глибокій.

"А втім, — заспокоював себе, — всяку хворобу один недужий перемагає швидше, другий довше, й дуже шарпати цим серцем нема потреби".

Що почувала Оріся — дак це порожнечу в душі, страшну, зловісну порожнечу. Ніби на серце її, повне барвистого, осяйного щастя, перевитого солодкою тугою, налетів раптовий, рвачкий вихор, поламав, понівечив, як у тому квітникові, пишно розквітлі квіти мрій і вимів усе до останньої пелюсточки, лишивши з нього холодну, таку чужу пустку. Чужу... Справді чужу. Виразно, до тілесного болю, відчувала, що на місці серця в неї щось чуже, не її; а думи — теж не її, та чи й думи це... Здавалося, що на єдиній, зацілілій від вихору, тичині в квітнику міцно вмовився чорний ворон і криче, аж голова тупим болем поїнялася. Стій, ходи, лежи, ніч і день, вчора, сьогодні, завтра — не думи, а крикання лиховісне. Сливе не спала ночами — не могла заснути, а коли й задрімає на хвилю часом, то верзеться таке страхіття, що той нещасливий сон чи дрімота тікають геть, а натомість ізнов, ізнов криче ворон. І як же була вдячна матері за те, що вона ніколи не намагалася, як це звичайно буває в таких пригодах у людей, розважити, розбити якимось, розговорити її смертельне горе!..

Це була правда... Хто ж і знав краще свою дитину, як не Обеременчиха! Відколи дізналися від сліпця про Павлів загин, вона ні разу ніколи не розпочинала про це розмови при доньці сама. Тільки тоді, почувши цю страшну звістку, заплакала, але відтоді більш не ронила сліз, не нила, не нарікала на жорстоко-зрадливу долю, бо знала, що до муки, котру переживає її єдиначка, додасть тим плаксивим буркотінням ще більше й тим ніколи не дасть загоїтися глибокій рані. Вдача, наскрізь чинна, не могла до безкраю коритися зупинним впливам несподіваних пригод і тікала від них у господарювання, в роботу. Тим намагалася лікувати й доньку. А неділями та святами йшла до церкви й Орісю брала з собою.

В неділі ж таки або в свята приходила Василя. Стару, завзяту, сварку колись перекупку тяжко пізнати було, так вона перемінилася й навбач, і норовом. Ще більше схудла, але — дивна річ — від цього ніби помолодшала на якийсь десяток літ, тільки зовсім уже посивіле волосся зраджувало її пристарий вік та пережите горе. Дивна вдача була у Павлової матері: вона в неї цілком мінялася від переміни обставин. По втечі чоловіковій на Січ із неї, звичайної собі, розумної, дбайливої жінки, зробилася сварка,

незлагідлива, правдива перекупка, що навіть свою гарячу любов до сина виявляла не інакше, як сердитим бурчанням та лайкою. Тільки покмітливе, бачуче око змогло б спостерегти, що за своїм непереводним, безугавним бурчанням вона криє глибоко ображену жіночу гідність. Розуміла її своєрідно... Йшли часи. Позбулася так само нагло, несподівано сина-єдинака, та ще, гейби вмісне, щоб ще більше розвередити стару болячку-образу, він подався за батьком. Тільки свідомість, що не з власної волі або примхи кинув її парубок, не дала зовсім запектися стражденному серцю; але удар по ньому був аж занадто тяжкий; і мінлива вдача Василишина не могла встояти й не відмінитись. Ми вже бачили, як сприйняла нове лихо: воно й зближення з близькими синові людьми усکромилу її двадцятилітню запеклість і навіть викликали на старі, холодні уста вже давно забуту усмішку, підогріту несподіванкою скорого синового повороту. А її лагідності часом дивувалися навіть такі природжено лагідні люди, як удова Обеременчиха з Орисею. І от — ще один, найтяжчий удар: смерть сина, а значить, і цілковита руїна всього життя. Минуле й сучасне — руїна, а прийдешне — повільне жевріння. Часто молилася. Перекупні й місця свого на торгу не кинула, але вже не подобала ні виглядом, ні норовом на перекупку. Ввійшла в себе, тривала якимсь нутрянним огнем, тільки скорбні очі іноді дивилися кудись уперед, ніби з докором питали когось невідомого: за віщо?..

І Обеременчиха, і Орися, як і перше, радо вітали в себе гостю, з якою в'язало їх спільне нещастя. Ні безталанна мати й жінка, ні господиня, ні Орися, ніби вмовившись, не будили болючих гірких споминок, та не без того було, щоб іноді вони самі не поставали. До того ж іще не тільки мати, а й Василиха, що полюбила дівчину, як рідну дитину, не раз уже застановлювалися над становищем, що в ній вона так несподівано опинилася. Отже, так чи інак, а сила обставин ні-ні та й наверне часом розмову на те, що в усіх боліло.

Раз, коли Орися вешталася надворі по господарству, а старі сиділи в хаті й тихо собі розмовляли про всяку всячину, Василиха, кинувши оком у вікно, чи нема поблизу дівчини, запитала:

— Як же ж воно, моя ненько, буде далі з Орисею?.. Не довіку ж той смуток, тая печаль: живий про живе мусить думати. На те, що сталося, нема ради... Потужили, поплакали, переболіли трохи, то й до живого життя вернутися треба. Дівчина на виданні, а в господарстві чоловічої руки й голови треба... Не привів Господь Павлуся зятем назвати, то треба думати про когось іншого, щоб до пари був такий дівчині, як ваша Орися.

— Думаю, серденько, думаю, душе мила, ночей не сплю та все з тими думками не розлучаюся, — бідкалася Обеременчиха, — а як приходить до діла, гляну на неї, бідолашну, й язик мені не повертається щось їй про це почати.

— Е, так, голубонько, не можна! Треба, хоч потиху та помалу, обережненько та обачненько, підійти до цього... Все ж одно, мовляв, не минеться, а того, що було, не вернеш... Маєте кого на мислі?

— Коли б то моя в цьому воля була, серденько, а то ж ви її знаєте... Треба вичекати

й побачити, до кого її серце прихилиться, тоді й говорити.

По виду у Василихи промигтіла тінь болю, але вона тихо й розважно промовила:

— Правду, голубонько, кажете, що знаю я її... Та саме тому, що знаю, й скажу вам, що серце її вже ні до кого не прихилиться, як воно вже було прихилилося раз... Тож не чекайте побачити, а тоді говорити, бо все одно не побачите. Оріся не з тих, що сьогодні покохала одного, а завтра вже сміється до другого... В неї наша вдача: покохали на свого Обеременка — нехай царствує з праведними! — а я свого Похила, то вже про інших і до смерті в нас гадки немає. Доля судила бідній дівчині, не побравшись, овдовіти, та все одно — серцем вона вже ні до кого більш це прихилиться... Але ж не в черниці ж їй постригтись?..

— Що ви, душе мила! Й не думаємо про це...

— А я ж про що кажу?.. Отож треба, щоб коли не серцем, то хоч розумом до якогось гарного чоловіка прихилилася. Якої ви думки, голубонько, хоч би, скажемо, про того Павлусевого приятеля Кригу? Чом не жених, і кохає дівчину — це вже я знаю давно.

— Це правда, серце, й сама я оце вже не раз про нього думала...

— А Оріся як до нього?

— В цьому, душе мила, й загадка вся. Коли живий був Павлусь, не любила Дениса за його нібито нещирість до Павлуса, а тепер... Хіба хто знає, що в неї тепер на думці...

— Та й то правда: ще не прийшла як слід до життя після такого нещастя... Не до женихів іще їй... Нехай потужить іще собі трохи, виболіє зовсім... Та ви, голубонько, тим часом не дрімайте, а так, щоб дитині й невдогад, помаленьку то мудрим словом, то прикладом, то любенько приймаючи в себе Дениса. зробіть так, аби воно ніби само собою сталося, що він забалакає про старостів...

— Сама про це так думаю, серце, та якось і заходжуватися боюся, щоб зовсім не відвернути дівки від нього. Розумна вона в мене, дай їй Бог щастя, й покітлива: щоб, як помітить мої заходи, та не подумала, що це його робота. Зненавидить тоді його наперехід. Не любить отих хитрощів та щоб підходив хто її: ти їй навпрямець усе кажи. За те й любила Павла, що був щирий, і коли що, то ніколи не хитрує, а все в нього як на долоні.

— Ну, то тоді треба справді обережненько, а як наспіє пора, що дівчина зовсім заспокоїться й оживе, то можна й навпрямець піти, якщо інший хто з парубків не припаде тим часом до мислі...

— Ні, серце, це вже я знаю... Ніколи вулиця не вабила її дуже. Хіба, було, дівчата насилком потягнуть, щоб погуляла з ними... Через те й парубки якось не важилися дуже залицятися. Пишна, казали, дуже, та ще й письменна, то щоб, бува, в дурні не пошила. Один тільки Павлусь якось той... Кажу ж, мабуть, тому, що щирий був, гарний парубок...

Не раз отак розбалакують, було, між собою дві вдови про долю своєї улюблениці та клопочуться про її будучину, а що мала на мислі сама Оріся — тяжко було розгадати.

Можливо, що поки що про це навіть і гадки не мала, переборюючи, хоч і повільно, але певно той біль, ту муку, що завдала серцю підступна звістка сліпого кобзаря.

XXVI

Вся осінь минула в морських походах. Відважне січове лицарство пошарпало на Чорнім морі малоазійські береги з Трапезонтом, Синопом тощо, а довідавшись, що султан вислав до Очакова нову велику виправу, щоб відрізати запорожцям поворот на Січ, братчики всіми своїми силами кинулися до Босфору, пожакували й спалили передмістя Царгорода й весело верталися додому, обпливши весь Крим, перепливши Озівське море й піднявшись угору річкою Молочною.

Тим часом і турки не сиділи під Очаковом без руху, а лишивши важкі каторги в пристані, піднялися горі Дніпром на сандалах, здобули сливе безборонну Січ, зруйнували її, а самі, думаючи, що запорожці вертатимуться теж Дніпром, поплили манівцями через Кінські Води, щоб потім, переволікши човни через суходіл у річку Молочну, дістатися нею в Озівське море. Але не в добрий час спало їм це на думку, бо саме на суходолі зовсім для себе несподівано опинилися віч-на-віч із виправою Сагайдачного й у кривавій січі полягли всі до одного.

Не хотів Сагайдачний відновляти зруйновану турками Січ на утлому Базавлуцькому острові й перенісся з усім товариством на острів Хортицю, де вже колись була перша Січ Запорозька славного лицаря Байди Вишневецького. В будуванні церкви, паланок, куренів тощо, в споруді фортеці й зима братчиків прискіла. Про нові виправи на море вже не думали: потроху управляли свій новий осідок і спочивали, тішачись оповіданнями, згадками, балачками про весняний, літній та осінній походи, про звитягу над турками біля Молочної тощо; тішились й були горді з того, що слава про них котилася по всіх чужих країнах, що ласки й помочі їхньої запобігали в них і чужі держави.

На велику радість і втіху старого лицаря Сокири, Канівський курінь, що до нього належали батько й син, на місце полеглого в останнім бою свого отамана обрав собі за курінного Павла Жбурляя. Як не відмагався, як не відпекувався молодий лицар, покликаючись на свій молодий вік, на свою недосвідченість тощо, братчики не вважали.

— Панове-браття, славне товариство січове! — говорив Жбурляй, тримаючи шапку в руках і низенько вклоняючись раді січовій. — Бійтеся Бога! Кого ви хочете вшанувати так велико? Трохи не білогубого хлопця, що ні світу, ні людей ще до пуття не бачив! Який же він лад дасть у курені, коли ще й сам собі ради не дасть, а дивиться, як люди, щоб і собі за ними. І проти кого вшанувати? Проти славних старих лицарів? Чи мало їх поміж вами, що ні з кого вибрати? Чи ви хочете, щоб інші курені на наш курінь пальцями показували та кпили: у канівчан, мовляв, що молодший, то розумніший!..

— Лепсько говорить! — буркнув старий Граб до Сокири, що стояв поряд і задоволено посміхався. — Нехай мені чорт у пику чхне, коли брешу!

Сміялися й гострі очі кошового, а Хмель тільки головою крутив від здивування, слухаючи свого мовчазного здебільша й скромного побратима. Але братчики відгукнулися інакше:

— Хто буде кпити?.. Ану хай спробує!..

— Та що він, собачий син, усі розуми поїв, що почав нас учити?..

— К лихій матері старих! Тебе обираємо!

— Та за які заслуги, панове-браття? — знову почав Павло. — І як я після цього в вічі гляну нашим славним та заслуженим лицарям, що Січ-неньку запорозьку прославляли на весь широкий світ? Скажуть: шмаркач, висікака, — чи йому ж верховодити нами, уславл...

— Та ти довго ще будеш патякати? — почувлися викрики, й загула, захвилювалася обурена громада.

— Чи хочеш, щоб ребра полічили?..

— Злізай, вражий сину, та не переч товариству, поки киями не почастували!

Дужі козацькі руки простяглися до нього, вхопили за карк, за поли, стягли з підвищення й, підштовхуючи під ребра, погнали до куреня, вергаючи на простоволосу голову всяку підняту з землі лятву. Молодий велет слухняно йшов, похиливши голову, куди його штовхали, хоч кожен із братчиків знав, що якби Жбурляя роздратувати, то хто зна, де опинилися б ті, що так щиро товкли його під боки. Треба було коритися, не перечити, не гніватись, бо так годилося. Це знав Жбурляй і корився. Почистивши трохи одержу та вмившись, він вернувся на раду й, низько вклонившись товариству, дякував за честь, обіцяючи вірно, правильно й запопадно, скільки буде його молодих сил, служити матері Січі Запорозькій і славному товариству,

— Так би й давно, — гомоніла задоволена тим, що зламала впертість молодого братчика, громада.

Не лестив пишними словами похвали Жбурляй, не мастив язиком, покликаючись на славні діла старих лицарів запорозьких, — говорив щиро, бачивши на свої очі їхні подвиги в останніх частих боях на морі й на суходолі. Але й запорожчики знали, що чинили, обираючи молодого лицаря на відповідальну, але й почесну посаду курінного отамана: вони теж добре бачили й знали про ті подвиги, що їх доконав під Очаковом, і під Кафою, і в останній виправі Жбурляй, тому, може, якраз із намови старих лицарів і постановили між собою вшанувати свого відважного й завзятого братчика, не вважаючи на його молодість, підвищенням його на цілу голову над собою й наданням йому безпосередньої влади над усім куренем.

Особливо бій на суходолі між Кінськими Водами й Молочною і славна Жбурляєва перемога над турецьким велетом і башею Ібрагімом, за яку Жбурляй дістав навіть окрему подяку від гетьмана (чого Сагайдачний сливе ніколи не робив, маючи про такі відзначення якісь свої думки), — особливо це піднесло високо в очах січового лицарства гідність іще недавно звичайного канівського молодого міщука.

А діло це таке було, що про нього варт розповісти хоч коротенько.

На межиріччі зіткнулися несподівано для одної й другої чималі дві сили: ціла турецька виправа й ціла запорозька. Саме тому, що зустріч була несподівана, а до того становище обох потуг було таке, що відступати ні тій, ні другій не було куди й кожна з них мали лише два виходи — або полягти всім на полі бою, або перемогти, — січа була відчайдушна й кривава. Турки взагалі добрі вояки; а в таких обставинах і сили, й завзяття їхні набували розгону подвійного, тому й запорожчикам прийшлося нелегко.

Особливо великої гризоти завдав Сагайдачному славний турецький лицар баша Ібрагім. Не вважаючи на те, що всі билися пішо, турецький велет носився в січі, як вихор, і де з'являвся — там падали братчики, як скошена трава. Гетьман стояв на чардаку волоченої суходолом чайки й кермував боєм. Бачачи надлюдські подвиги турецького ватага, сердився, тупав ногами й ладен був сам кинутись у небезпеку, щоб проти його велетенської сили й завзяття поставити своє не перевершене ніким уміння орудувати зброєю.

— Проклятий! — вигукнув, розпалившись. — І куля не візьме його, наче замовний!..

Та сталося так, що не довелося гетьманові рушати з місця. Подвиги бусурменського велетня бачив не тільки він.

— А що, синку, — говорив старий Сокира, б'ючись попліч свого єдинака й його побратима Хмеля, — ти не бачиш отого турецького тура, що косить наших, як косою?

— Бачу, тату, — відповів Жбурляй.

— А якої ти думки про те, щоб трохи йому пихи збити?

— Слід би, тату, та не навертається, стерво, сюди!

— Еге ж... То, може, б ми до нього, синку, навернулися?..

— Я не від того, тату.

— Хлопці! — гукнув Сокира до тих, що билися поблизу. — Ану натисніть та допоможіть нам допасти отого турецького диявола!

А "турецький диявол" немовби почув, що мова про нього, й у цю хвилю повернув просто до них. Розуміється, почути він не міг, а повернув тому, що давно вже спостеріг коло трійці Сокира — Жбурляй — Хмель те, що вони спостерегли коло нього з його яничарами.

— Ви вже, тату, цим разом не перешкоджайте мені стятися з ним, — промовив Жбурляй. — І ти, брате... дуже прошу тебе... Попрацюйте з тими, що коло нього...

— Добре, синку, добре, — відповів, посміхаючись, Сокира.

— Гаразд, — муркнув Хмель, прокладаючи разом із ними шаблею дорогу назустріч Ібрагімові-баші.

З його наближенням січа стала ще гарячішою.

— Алла! Алла! — вигукував несамовито Ібрагім і оскаженіло косив ятаганом направо й наліво. Очі його налилися кров'ю, й він вертів ними, як розлючений бик. Видно було, що був у добре йому відомім ділі й що просто впивався шалом бою.

— Держись, синку!

— Увага, брате!

Ручі вояки спритним поворотом стягли увагу Ібрагімових поплічників на себе й товаришів, а велет пер просто на Жбурляя. Трохи чи не вперше його ятаган наразився на другий і заскреготав, привівши турка до пам'яті. Досвідченою рукою він відразу відчув силу свого ворога, глянув блискавичним поглядом на Жбурляя й аж посміхнувся від утіхи, що нарешті наскочив на достойного супротивця. Відбивши митецьки Жбурляїв удар, подався крок назад і туром рванувся знов уперед. Заскреготали знов шаблі, бризнули іскрами.

— Хо-хо-хо! — засміявся Павло. — Не гарячись, голомозий, а то згориш.

Ібрагім теж блиснув вискалом зубів, щось залопотів по-своєму: подобалось, мабуть, непереможному турецькому лицареві, що наскочив, як то кажуть, на свого. Але, обмінявшись дружніми ухмилками й прогнавши ними ворожу злобу, вони ще з більшим завзяттям кинулися один на одного, та вже не як вороги, а як два митці своєї страшної вмілості, тільки добрі, твердо загартовані леза їхніх шабель сичали й скреготіли, немов якісь казкові потвори, і в запеклій люті прискали іскрами. Захоплений змаганням, турецький ватаг і не помітив, як довкола них під ударами козацьких шабель полягли всі його поплічники, а переможці з Сокирою й Хмелем на чолі стояли трохи осторонь, любовали на рідке навіть у козацьких пригодах видовище.

— Добре, синку, добре, — тільки повторював про себе старий лицар, а Хмель стояв, узявшись у боки, й з великою насолодою стежив за змаганням. Страшений гамір бою, що кипів трохи віддалік, учувався звиклими ушима як конечний супровід до мистецької дії, котру так митецьки виконували двоє славних лицарів.

І справді було на що глянути, було на що полюбувати знавцям небезпечної вмілості. Здавалося, сама смерть стала осторонь і тішилася незвичайним явищем, вагаючись, і не знаючи, на чий бік прихилитися, й опустила на землю своє просте, первісне знаряддя, тую смертельну косу. Блискали шаблі спалахами блискавиці, в'юнами вилися бойці, напружено хапаючи очима кожен найменший рух один в одного, підставляючи йому насупроти свій, ще звинніший, і викликаючи тим новий та щодалі все більш розпалюючись. Кожен із них знав, що все вирішить і покладе страшний край двобоєві якийсь один необережним рух у надмірнім розпалі, тому кожен і намагався з усієї сили зберегти холодну кров у серці, а весь пал його перелити в удари шаблеві. Але — дарма заходів: лицарська вдача, завжди спрагла бою, не могла довго перебувати в стані розважності й розміреності. Удари ставали щораз сильніші й лютіші, серця бойців тремтіли нетерплячкою, піт заливав заюшені кров'ю тварі, верталася з шалом бою жадоба так чи інак доконати ворога.

— Легше, голомозий! Легше! — ще мав у собі стільки розваженості, щоб жартувати, Жбурляй, але турок уже не панував над собою. Аби раз уже скінчити з цим, він, вигодивши потрібну мить, дав такий удар, що обидві шаблі, жалібно дзенькнувши, тріснули навпіл. Бойці стали. Жбурляй глянув на тую половину, що лишилася в руці, й, голосно засміявшись, відкинув уламок геть. Але на розлюченого Ібрагіма це справило якраз противне враження: він гнівно вдарив своїм уламком об землю, злобно глипнув очима на супротивця, стис кулаки й оскаженіло кинувся на Жбурляя. Він, бідолашний, не вважаючи на досить довге змагання, не зміг збагнути можливостей ворога й кинувся з кулаками проти власної смерті. Ручим помахом правиці, обурений і ображений таким рухом свого супротивця, Жбурляй із презирством відбив занесеного над ним кулака, а коли турок, проте, й далі сікався до нього, щоб ізчепитися в борні, він сам ухопив його за попереk, підняв над собою й з усієї сили вдарив ним об землю.

— Добре, синку, добре! — промовив Сокира, висмикнув із руки одного з убитих турків шаблю й подав Жбурляєві: — Ось на, бо роботи ще багацько!..

І вони пірнули знов у вир бою.

Та вістка про лихий кінець ватага бистро розійшлася поміж турками, й це рішило дальшій хід бою. Де поділася й відвага тая бусурменська, тая їхня запеклість... Братчики швидко й легко впоралися з ними й закінчили бій повним звितязством.

— А де Жбурляй? — гукнув після бою при всіх Сагайдачний.

— Я тут, батьку! — відгукнувся той з козацького натовпу й вийшов наперед.

— А ти знову, вражий сину, не втерпів, щоб не затіяти серед бою герця з бусурменином? Забув про мій наказ у Кафі?

— Даруйте, батьку гетьмане, — зніжковів від нежданої догани молодий лицар. — Я не забув, то якось воно само так вийшло...

— Та бачив же, бачив, — стримуючи сміх суворістю, бурчав Сагайдачний. — А тепер скажи, як же й чим подякувати тобі за те, що ти так лепсько послав того шайтана в самісіньке пекло. Старший був, проклятий, багато школи й шелесту накоїв, та й ще накоїв би, коли б не ти. То як же без подяки?

— Нема за що, батьку: треба ж було комусь зупинити ідоляку... Не я, то хтось би інший... Спасибі батькові та панові писареві, що поступили його мені, а то їхньої руки все одно не втік би...

Козаки, чуючи такі речі, сміялися й крутили головами, а гетьман подивився на нього довгим поглядом і промовив:

— Дивлюся на тебе вже давно, Жбурляю, й бачу, що тебе анітрохи не цікавить лицарська слава. Інший би життя віддав, аби її зажити, а ти, бачу, зовсім до неї байдужий. Кепська прикмета... Втічеш ти від нас, Жбурляю, не нагрієш місця. Мусимо припнути якось тебе...

— Не слава мене цікавість, батьку, а діло, — я й чиню його, скільки маю снаги й уміння. А тікати не збираюся, поки що, коли ж би спало мені на думку, або якась нагла причина погнала мене з Січі, то я ж маю право, як і всякий із наших братчиків, вільно розлучитися а товариством, а не тікати.

— Отож і лихо наше... Ні, ні, такого лицаря конче треба припнути міцніш, але як?... Від тебе того не довідаєшся, тож нехай саме товариство над цим помізкує. Воно ж і віддячить тобі, Жбурляю, за сьогоднішній чин.

І товариство віддячило, як ми бачили, обравши його за курінного, — честь, якої в Павлових літах не заживав іще ніхто в Січі.

Та коли хто поставився до такої визначної події в товаристві байдужо, а може, навіть з незадоволенням, то це сам новообраний курінний отаман. Чому саме — догадатися не тяжко.

Уже вертаючи з останнього походу, мріяв Жбурляй про те, як вернеться з батьком до Канева на зиму, як оживить і звеселить свою страдницю-неньку, як ізнову побачиться з Орисею й, як Бог допоможе, побереться з нею. А тоді, мовляв, видно буде, чи вертатися йому на Січ, чи ні. Дивні думки про ці славетні морські походи роїлися потайки в його молодій голові, але нікому він із ними не звірявся, навіть своєму побратимові Хмелеві, знаючи, що той у всьому згоден із Сагайдачним. Не раз думав

про себе Жбурляй, що завзятий гетьман чинить не те, що треба, що з турками й татарами варто воювати лише тоді, коли вони нападуть на рідну землю, а як сидітимуть тихо, то нема потреба й зачіпати їх, цебто — не визволяти, на його думку, треба невольників, а чинити так, щоб не давати бусурменам змоги брати тих невольників на Україні. Тоді не буде кого й визволяти. Що ж до тих, що вже перебувають там, то — чи стане шкура за вичинку?.. Адже ж хоч їх і визволяється, але козацтво несе великі втрати в боях людьми, і коли відкинути від кількості визволених тих поляків та польок, москалів та московок, волохів та волошок тощо, що перебували з нашими людьми в неволі, то вийде, мабуть, те на те: скільки визволено, стільки братчиків наложило головами. Цей простий розрахунок здавався йому таким зрозумілим для всіх доказом проти кривавих морських виправ, що він дуже дивувався, як такі мудрі люди, як Сагайдачний, Хмель, не приходять до того самого висновку, що до нього він прийшов.

"А батько? — виринали раптом питання. — Адже ж якби не було тих лицарських виправ для визволення невольників, то батько так би й загинув у турецькій неволі". Але це питання не могло захитати його добре проміркованих думок. Серцем він дякував Богові, що поміг йому з братчиками визволити батька з неволі, але розум говорив йому, що не заганняйся козаки в жадобі слави й здобичі туди, де їх не прохано, то й батько не попав би в неволю.

"Татари, — думав він, — ворог не страшний, і з ними можна було б упоратись одним добре влаштованим походом на Крим, коли б сили козацької не приборкано було. А хто її приборкує? Король не дозволяй мати велику козацьку потугу, й тільки тоді, коли небезпека від бусурменів або москалів чи від кого там іще загрожує самій Польщі, тоді король кличе козаків на поміч і дозволяє їм мати війська стільки, скільки вони хочуть. Кінчиться небезпека — й знов заборона й уймання козацьких прав і вільностей, а на простий люд на Україні — панське ярмо з жидівськими погоничами. Чому мудрий Сагайдачний мовчить про це й ніби вмисне ганяє лицарство в часті походи на бусурменів, щоб відвернути увагу його від того, що коїться на самій Україні, й не дати змоги силі козацькій вирости, об'єднатися й дати належну одсіч магнатам. Хмель каже, що з ними тяжка боротьба, що для того, щоб вона не скінчилась так зле, як боротьба Наливайка, Лободи та інших завзятців, треба стати одностайне. Це правда, але ж треба ж комусь почати її, об'єднати коло себе козацьку силу всієї України. А хто може це зробити? Тільки славне лицарство низове. Чом же воно не робить цього, а промишляє здобичництвом та визволенням якоїсь горстки нещасних невольників?

Такі думи роїлися в голові молодого лицаря, тож і не дивно, що своє обрання за курінного отамана прийняв без жодного захоплення й уподоби. А коли, вже отамануючи, він придивився добре до інших та прислухався до всяких балачок тверезих і п'яних, то побачив, що не його самого шарпають такі думки й сумніви.

Немовби для того, щоб показати всю слушність цих думок і сумнівів, після нового року прийшов на Січ із Варшави наказ від короля не тільки не зменшувати, як досі домагалася, козацької сили, а навпаки — якомога збільшити її і йти походом на Московщину на поміч королевичу Володиславові, що, воюючи з Москвою, попав, як то

кажуть, у нікуди.

Загомоніло, закипіло, заклекотіло на Січі.

Такі справи рішались не самою паланкою, цебто тим урядом січковим, старшиною, а тільки загальною січовою радою. Нелегко прийшлося кошовому: він бачив, що серед самої старшини багато заслужених лицарів було проти того, щоб іти походом на Московщину, і — головне — не тому, що неохота була дражнити москалів, а якраз тому, що треба було класти голову за магнатство, яке ще вчора чинило козакам усякі утиски, заборони й замаху на й так уже до краю обкраяні козацькі вільності. Обіцяють усе направити, надолужити всі кривди? Которий це вже раз? Обіцянка — цяцянка, лише дурневі радість... Як тривога, то й до Бога... й т.д., й т.д. Чув це все Сагайдачний, але сам мовчав поки що, вичікував, раду не квапився скликати. Добре знав своїх братчиків: покричать-покричать, виговоряться та й заспокояться, втихомиряться й підуть за ним. А тим часом однодумці його тихо та розумно переконують і вмовляють найзапекліших супротивців, щоб не гвалтували ради.

В Канівському курені коїлося в малому те, що відбувалося на всій Січі у великому, цебто нуртувало, як у казані. Тільки курінний вперто мовчав, думаючи свою думу. Побратим Хмель, що був однодумцем кошового в цій справі, знав, що Жбурляй великий супротивець усякої помочі полякам, і пробував не раз хитромудро доводити йому всю неслухняність його ворожого до справи становища, але кожного разу наражався на такий бурний опір, що тільки руками разводив, дивуючись, звідки в побратима стільки лихої ненависті. Тільки й допевнився від нього обіцянки, що не баламутитиме проти наміру кошового свого куреня. Та обіцяти це було тим легше, що ні про яку баламуту Жбурляй і не думав, знаючи наперед, що Сагайдачний все одно врешті дійде свого, хоч там що. Але й zostаватися в Січі ханьки м'яти, коли лицарство вирушить у той проклятий похід, молодий курінний уважав за ганьбу для себе. Ходив, як туча, навидовижу братчикам, що любили й поважали свого старшого за його лицарську обхідливість із ними, за його веселу вдачу й відсутність у ній найменшої пихи й чвані. Поклав собі порадитися з батьком.

Сокира теж покмітив перемену в синові й тривожився, але не вважав за спосібне допитуватись. "Не дитина, а лицар, та ще й неабиякий, та ще й курінний: сам собі раду дасть", — думав старий і тільки скоса поглядав на нього при стріванні. Не вгадав цим разом батько: неабиякий лицар якраз потребував його помочі, його поради. Вигодивши годинку, коли нікого з братчиків не було поблизу, він прохав батька пройтись з ним попід січовими шанцями.

— Ходімо, ходімо, пане отамане, — жартівливо й разом ласкаво відповів Сокира, хоч старече серце його стрепенулося тривогою. — Маєш щось сказати?

— Та маю, тату, — сумно промовив молодик. — Не знаю, з чого й почати... Така дражлива справа... Хочу кинути Запорожжя...

Старий остовпів.

— Та чого? — врешті повернув язика. — Чим не догодила тобі Січ-мати?.. Здавалось би...

— Не хочу йти в похід.

— Маєш... Та ще ж не вирішено, як воно буде!.. Може ж...

— Я вже знаю, тату, як воно буде: буде так, як хоче кошовий, а він хоче повести нас класти голови за магнатів. Це ж... це ж... я не знаю... Вони мають нас за бидло, й піти битися за їхні гаразди — це... це... це, виходить, самим признати, що ми й справді такі... Поганяють — ідем, а нагорода... Коли б ви знали, що вони роблять із нашими людьми на Україні!..

Старий теж розхвилювався.

— Хм... А куди ж дивиться кошовий?

— Якби посадити Сагайдачного на місце якогось посполитого, скажемо, хоч би й у того ж таки Потоцького чи в якогось пана вельможного, то він під панськими та жидівськими канчуками побачив би!.. Я ще козаком не був, а вже довелося заступатися за покривджених.

— Як заступатися? — здивувався Сокира.

— Польний, перебуваючи в Каневі, побачив на майдані між людьми мою дівчину й звелів своїм посіпакам викрасти її. Я вночі видер вікно до його покою й вирвав у нього бідну дівчину просто з пазурів, а його так почастував, що він ледве очуняв потім... Того й на Січі я тепер... А тікаючи сюди, бачив, як його гайдуки шмагали канчуками наших людей, утікачів із панського маєтку, з жінками й дітьми... Одного вбив я, другого втікачі... От що роблять з нами!..

Дивився старий велетень на свого молодого велетня-сина й дивувався: те, що розповів йому Павло, було для нього цілковитою новиною. І не міг він не признати, що молодик міркує зовсім слушно.

— Не знав я про це, сину, — мовив він по хвилі задуми, — а коли дещо знав із молодих своїх літ, то за довгі роки неволі забув зовсім... Роби, як уважаєш за ліпше, — оце моя тобі щира порада.

Вдячними очима глянув Жбурляй на батька, й лице його прояснилося.

— А ви, тату, — запитав, — я без вас не вернусь.

— Я?.. Що ж я?.. Поїду й я з тобою... Годі — постарів у неволі, підтоптався, правду кажучи, — час і спочити трохи. А бусурменам за неволю вже привів Господь віддячити. Чого ж мені ще!.. Коли ж покличе доля ще битись, то й я старістю з тобою. Коли ти надумав розпрощатися з братчиками?

— Та тепер, коли й ви зо мною, нема мені чого отягатися, — говорив урадуваний Жбурляй. — А до того ж треба виїхати звідси ще до ради січової, бо тоді вже пізно буде. Сьогодні ж таки піду до кошового й здам свій уряд, а завтра хоч і вирушимо.

— Гаразд, — згодився батько, — тільки ж ти гляди — не балакай із ним згостра, а так якось лагідненько... Бог із ним, не зачіпай... Краще по-доброму розлучитися.

— Я й сам такої думки, тату, — сказав на це Жбурляй. — Навіть коли гримати почне, то я змовчу.

— От і гаразд! — зрадів старий, вертаючись із сином до куреня. — Все-таки то славний лицар на всю Україну, а не ми, грішні, та й старість уже треба шанувати...

Не без трепету в серці переступив Жбурляй поріг нової паланки, щоб ознайомити свого кошового про свій від'їзд із Січі. І кошовий, і Хмель розбирали само якісь папери й радилися про щось.

— Здоров, здоров, Жбурляю, — мовив на уклін і привітання молодого курінного Сагайдачний і, покітивши його легеньке збентеження й ніяковість, затримав на нім якусь хвилю свій гострий, проникливий погляд. — Догадуюсь, чого ти прийшов... Кидаєш нас?

Здивувався такій проникливості не тільки Жбурляй, а навіть Хмель.

— Нема мені чого роботи тут поки що, батьку, — відповів курінний.

— А з нами не хочеш?

— Ні, батьку.

— Чому?

Жбурляй зам'явся.

— Та кажи вже, кажи правду, — чого мнешся?

— Не випадає мені, батьку.

— А ми? — нахмурився кошовий.

— Вольному воля, батьку.

— Чув? — звернувся Сагайдачний до писаря. — Яйця курку починають учити.

— Нехай мене Хрест святий поб'є на цьому самому місці, коли я хоч на думці мав учити... та ще кого! — вас, батьку гетьмане...

— Гаразд, гаразд... Куди ж ти?

— Додому, батьку.

— А старий?

— І старий зо мною.

— Хм... Шкода... Ну, старому треба було б трохи відпочити після турецьких каторг. А ти що робитимеш?

Молодий отаман знову зам'явся.

— Кажи, кажи, не бійся: на щире слово не гніваюсь, — підбадьорював його кошовий.

— Чекатиму, батьку, нового Северина, — сміливо кинув підбадьорений Жбурляй.

— Ов!.. Чи не думаєш сам за нього стати?

— Де мені, нікчемному, лізти в гетьмани. Буду щасливий, коли битимуся попліч.

— А за що?

— За велику волю й за віру.

— А ми за що досі билися? Та й ти з нами...

— За малу, батьку. А за віру не було чого й битися, бо бусурмени віри нашої не зачіпали.

— Чув? — знову звернувся Сагайдачний до писаря. — Отакі ви, молоді! Все думали ми, старі, що б'ємося за щось путнє, а виходить — за казна-що. Ну, що ж — будучність ваша, а нас можна хоч і за хвіст та в череду...

Кошовий на мить замислився.

— Так-так, — ізнов почав, — може, молода правда й правдивіша за стару, і нехай Бог пошле вам успіху. А нам уже пізно переробляти себе на повий копил...

Він раптом стенився й повеселів. Підвівшись з місця, простягнув до Жбурля руки:

— Ну, Бог з тобою, Жбурляю! Давай же поцілую тебе на прощання... Добрий і славний із тебе лицар був — дай Боже, щоб і далі так лупцював ворогів, як досі, хто б вони не були!..

Старий і молодий лицарі сердечно обнялися й міцно поцілувалися.

XXVII

Саме на Маланки, під Новий рік, уночі, кола останні запізнілі щедрівники потроху розходилися спати, вдова Обеременчиха з дочкою розбуджені були страшенним грюкотом у вікна й двері та парубоцькими й дівчачими криками й галасом попід хатою.

— Вставайте, тітко, комора горить! — глухо доносилося знадвору.

Схопилися обидві разом. Хоч і темна була ніч, але в хаті було видно від трепетливої яснини надвірної — хоч голки збирай.

— Ой Боже ж мій! Ой Мати Божа! — стогнала смертельно перелякана вдова, не в силі рухнутися з місця.

Орися нашвидку сунула ноги в чоботи й накинула на себе свитку та велику теплу хустку. Серце билось, як не вискочить із грудей.

— Боже мій, мамо... Чого ж ви сидите?.. — покликнула на матір. — Одягайтеся боржій!..

Грюк у двері й вікна збільшився, а також і крики.

— Тітко-о о!!.. Орисю! Комора горить! Ось-ось і хата займеться!..

Дівчина хутенько натягла матері на ноги чоботи, на плечі накинула кожуха, а на голову велику теплу хустку, взяла її під руку, вивела в сіни й відсунула засува надвірних дверей. Парубки підхопили одну й другу попід, руки, передали дівчатам, а самі кинулися виносити з хати речі!

Збіглися люди. Десь забевкано на сполох. Люди почали тягти журавлем і відрами на вірьовках воду з колодязя й хлюпати нею в огонь. Дехто видерся на солом'яний дах і з подаваних відер намагався обливати стріху на причілку, близькому до комори, щоб не дати йому зайнятися. Хтось видряпався аж на гребінь, сів на нього верхи коло димаря й наставив проти вогню образа, знятого зо стіни в хаті. Парубки й дівчата хутенько увихалися знадвору в хату й назад, виносячи все, що було в хаті.

І добре робили, бо ні образ на даху, ні зусилля поливальників не врятували хати: зайнявшись з причілка, вона внедовзі палала, як велетенська свічка серед темної зимової ночі. Зима була суха, безсніжна, й вогонь ширився з неймовірною швидкістю. Всю рятувальну увагу звернено тепер було вже не на рятування вдовиної хати, — все одно, мовляв, дарма праці, — а на обстоювання двох ближчих сусідських хат. Це було не трудно, бо й та, й друга стояли не так-то вже близько до Обеременчишиної, й люди вешталися на погориджі більше з цікавості, аніж з якоїсь потреби. Бігали, кудкудакаючи, випущені з курника кури; рохкали і кувікали перелякано в свининці двоє

підсвинків і торгали писками в нещільні дерев'яні дверцята, але їх не випускав ніхто, бо дах у свининці був вальковий і зайнятися не міг.

А людей усе прибувало й прибувало. Чулися ахкання й охкання, чулися різні балачки, запитання, здогади, тощо, але відповісти на те, як і з чого сталася пожежа, ніхто, розуміється (навіть ті парубки й дівчата, що перші заглядили вночі, полум'я), не міг: вертаючись після щедрювання (а це ж було вже в пізні лягови) по хатах додому, вони побачили, що горить, і миттю кинулися в двір будити вдову з дочкою, а як воно загорілося — ніхто не бачив. Ні в кого з людей не було сумніву, що це підпал, але хто міг зважитись на таке богомерзке діло, коли нещасна вдова й ворогів не мала, — це для всіх було страшною загадкою.

Ворота було відчинено настіж. По один і другий бік під плотом жужмом навалено було одежі, килимів, ряден, мішків із збіжжям, із салом; стояли діжки, образи, різний посуд та начиння, дошки з лав, стіл, скамниці, дзиглики прядка й т.ін.: жвава молодь устигла заздалегідь повиносите все, що було в хаті; горіло тільки те, що було в коморі. Стояла під плотом і велика скриня з горою подушок на ній. Спершись на неї, плакала й тихо голосила бідна вдова. Оріся голубкою впадала коло матері й усяко, як тільки могла, розговорювала, розважала її. Сама не плакала, і давно вже не могла плакати, — ще від тоді як почула від кобзаря Пронози про Павлів загин у бою. Запеклася серцем... Навіть не дивилася на погориджу. Сприйняла й перше, й оце друге лихо як безглуздий виклик долі й зневажала його: "Ну, що ж, мовляв, зарно тобі на моє щастя — бери й останнє, що маю, заткни свою пажерливу пащу моїми гараздами, плакати не буду, — мені однаково тепер, а тобі за це від мене не сльози (не діждеш їх), не нарікання та благання, — тобі моя зневага й презирство!" Не шкодувала, не мала жалю й на те, що перед очима горіло ж ніщо, як матрина й її кривавиця, що, власне, від цієї ночі вони з ненькою — безпритульні, без стріхи над головою... Не думала про це, не хотіла думати... Сама кидала виклик безрозумній долі.

— Боже мій, Боже мій!.. Доню моя! — голосила стиха вдова. — Бідні ми з тобою, нещасні... Де ж ми тепер подінемося? Де голови прихилимо? Все пішло димом... Голівонька моя безталанна...

— Не все, мамо, — говорила, нахилившись до матері, Оріся, — аби живі та здорові сами були та надія не кидала нас, аби вона не згоріла. Не треба плакати, бо цим лихові не зарадиш...

— Як же його не плакати, доню?.. Таж ми не маємо де ночі доночувати, а попереду ж ціле життя.

— І ніч, мамо, знайдемо де ночувати, й з життям далі дамо собі раду, тільки не треба в розпуку вдаватися.

Стояли біля них сусідки, так само старалися втішити стару вдову, й кожна з них щиросердно пропонувала притулок у себе. Дякувала всім їм Оріся ласкаво, але — звичайненько відмовлялася. Аж мати перестала голосити й питаюче поглянула на дочку, а як же, мовляв, буде?..

— Спасибі вам щире, люди добрі, за ваше спочуття до нас і за ласку, — говорила

Орися. — Маємо той притулок, тільки трохи далеченько — десь на іншому кутку. А коли така вже ваша до нас добрість, то, може б, дали хоч два вози з кіньми, щоб перевезти туди те, що нам оце залишилося після пожежі, — оці наші манатки...

— Куди ж, куди перевезти? — питалася мати й сусідки.

— Перевеземося, мамо, до старої Василихи: давно вона нарікала, що живе далеко у своїй пустці хаті сама-самісінька, давно й часто говорила, що радше пристала б до нас, щоб жити вкупі...

— Та то ж, доню, було ще тоді, як...

Не дала договорити матері, щоб не виявити перед людьми те, чого не слід їм знати:

— І тоді, мамо, й потім.

А хата ще палала, хоч уже не так, як перше: бистро, як порох, згорів солом'яний дах, і ясно, хоч і негусто, ще горіли, гучно потріскуючи, крокви. Чорний димар зловісно стримів посередині вгору мовчазним докором невідомому лиходієві-палію. У вікна видно було, як палахкотіли всередині сволюки й трамки. Чекали всі, як завалиться стеля. Чорно-багровий дим клуботався, підіймаючись угору, й хутко зникав десь у темних просторах. Здіймалися з ним і цілі рої червоних іскор, гасли десь високо вгорі або падали дощем довкола. Метушилися, бігали, сновигали з криками й гамором діти, з уподобою розважаючись рідким видовищем. Мовчки стояли чоловіки, не знаходячи або краще вважаючи всякі заходи гасити вогонь безнадійними. Без устанку цокотали жінки й дівчата...

— Пан полковник! Пан полковник! — прокотилося раптом людьми.

Справді, у відчинених воротах, в яснині, вималювалася кінна постать старого Гудими й його джури. Подивився якось хвильку на пожежу, насупив брови й озирнувся довкола. Побачив удову з дочкою.

— Ага, ти тут... Здоров, стара!.. Що це ти — горіти здумала, хрін тобі в ніс?..

Обеременчиха й Орися, а з ними й присутні жінки низенько вклонилися полковникові.

— Бог покарав, пане полковнику, — відповіла, плачучи, вдова.

— Бог?! Знаю, який Бог!.. Топила піч, а димар дірявий...

— З комори, знадвору зайнялося, а від комори й хата загорілась....

— То підпалив хтось?! У моїм полку?!

Полковник стиснув коня острогами й в одну мить опинився в дворі серед натовпу чоловіків. Люди поздіймали шапки й уклонилися.

— Хто підпалив, хрін йому в ніс?! — грізно погукнув на натовп. — Хто посмів таку каверзу вчинити в моїм полку?!

— Та хіба той признається, пане полковнику, що підпалив? — почулося з натовпу. Та й нема, мабуть, його тут...

— Авжеж нема, — хіба він дурний, щоб лізти на очі людям!..

— Його тепер і з собаками не знайдеш!..

— Що? З собаками? — іритувався Гудима. — Е, ні, голубчики, так не буде... Найпізніше завтра вранці щоб мені був палій в уряді в мене! Чули?! Я йому покажу

палити, хрін йому в ніс! Підпалив та й думає, що так йому минеться?.. Ні, так не буде! Всіх перешмагаю канчуками, як не приведете! Чули?! То-то ж...

Взявшись рукою в бік, він знов від'їхав до воріт.

— А ти ж куди тепер, стара? — звернувся до вдови.

— Та ми й не знаємо ще, пане полковнику, — відповіла вона. — Є думка до пані Василюхи...

— До якої Василюхи?

— До вдови Похилихи.

— Якої це? Не отого молодого Похила матері, що втік на Запорожжя?

— Еге ж, еге...

Полковник глянув на Орісю.

— І ти, гостроязика, тут?.. Ще не забула свого шибайголову, хрін йому в ніс?.. Подай йому через кого-небудь звістку, нехай вертається безпечно: польного того вже нема, — вже інший — Конєцпольський.

Оріся не відповіла.

— Нема кому вже, пане полковнику, подавати тую звістку: вбито його в поході турками... — завважила крізь сльози вдова.

— Де?! — скрикнув Гудима.

— Під Очаковом.

— Хм... — замислився старий. — Шкода, шкода... Ну, та Божа воля... а вмерти козацькою смертю дай Бог і всякому з нас... Хм... Був паливода, а вмер як лицар... Царство небесне... А хто вам казав?

— Якийсь молодий сліпець-кобзар, що недавно вернувся з неволі.

— Таж, може, він бреше?.. Є між ними такі, що язиком, як на кобзі, грає: нема чогось, то вигадас, хрін йому в ніс!

— Каже, що сам на похороні був, як спускали в море...

— Хм... може, може... Ну, бувай здорова, стара! А ти, дівко, не дуже в тугу вдавайся: молода, гарна, — ще знайдеш до пари.

Гудима знов повернув коня до натовпу.

— А ви чого стоїте, роти пороззявлявши?.. Чом не гасите?.. Щоб мені за хвилю ані блиснуло нігде! Ач, яке багаття розвели!.. А той щоб завтра мені в уряді був! Чули?.. Прощайте!..

Полковник сіпнув коня за поводдя й за хвилюк покритися темною ніччю разом із своїм джурою.

Люди здвигали плечима й сміялися:

— Чи він обезглуздів на старість, чи що?

— Та хіба не бачили, що нащедрувався до прости Господи?

— Авжеж, що під чаркою!..

— Ого, то ще й під якою!..

— А все ж таки як його бути з палієм?..

— Та ніяк: проспиться завтра то й про палія забуде похмеляючись!..

— Авжеж, забуде...

В цю мить із тріском і грюкотом завалилася стеля, а за нею й палаючі крокви з бантинами. З вікон і з дверей шугнули в двір довгі омахи, а над стінами знялися й химерно закурчавилися високо, аж під чорним склепінням небесним, велетенські клубки багрового диму. Жінки зойкнули з ляку, а діти кричали й аж не тямалися від захвату й утіхи. Але це вже був початок кінця: через який час полум'я почало пригасати поволеньки. Люди перестали тягати воду з криниці, а з сусідніх дахів спокійно попускалися додолу рятівники. Натовп почав розходитись.

Біля Обеременчихи й Орісі ще стояло, розмовляючи, кількоро жінок, але незабаром підїхало два великих вози, запряжені кіньми, й чоловіки, що ще zostавалися на пожарині, почали складати на вози те, що встигли врятувати від огню. Оріся помагала.

— А як же, доню, кури?... Та й поросята? — говорила, бідкаючись і плачучи, мати.

— Та ну їх, тих курей: все одно не позбираєш їх тепер. Завтра вранці дамо їм раду. А підсвинки аж у хліві, ніхто не покраде, бо ж люди до ранку вартуватимуть...

Вже на світ благословилося, коли наладовані Обеременчишиним добром два вози зупинилися перед ворітьми Василишиного обійстя. Василиха вже встала, запалила в печі й поралася коло варива. Почувши, що хтось стукає в хвіртку, виглянула у вікно, та, не побачивши як слід нічого крізь старі, побляклі обolonки, вибігла з хати. Глянула — й остовпіла, очам своїм не діймаючи віри.

— Відщипніть нам, паніматко, хвіртку! — гукнула Оріся.

Опам'яталася Василиха й підтюпцем подалася вітати гостей. Нічого не розуміла.

— Добридень вам, паніматко, — привіталася Оріся. — В прийми до вас із ненькою — приймете?..

Обеременчиха не могла за плачем і слова вимовити, кинулась до Василихи й ще ревніш заголосила.

— Голубоньки мої, — трохи не плакала й сама господиня, — та скажіть же мені, яка лиха пригода вам сталася, бо я зовсім з глузду спала й нічого не второпаю...

— Погоріли ми, паніматко, вночі, — промовила Оріся.

— Ой Боже ж мій! — сплеснула руками Василиха. — Моя ненько, то це вночі у вас пожежа була?... А я почула дзвін, вибігла з хати: горить десь далеко, — постояла-постояла та й пішла спати... Мати Божа, яке лихо!..

— Дозвольте ж, паніматко, відчинити ворота...

— Ах ти Господ! Я зовсім з пливу збилася... Зараз відчиню... Поможіть, хлопці!..

Вона метнулася до воріт.

— Не гнівайтесь на нас, сестрице, — нарешті забалакала й Обеременчиха, — прийміть перебути якийсь час у вас... поки стягнемось на сяку-таку хижку...

— Не треба про це говорити, мої любі: шкода велика, що така біда, таке страшне лихо спіткало вас, мої рідні, а я завжди рада вам...

Тим часом вози вїхали у двір і стали перед хатніми дверима...

І почалися для вдови й її дочки довгі-довгі дні й ночі проживання в приймах.

Щоправда, вдова мала в скрині деякий заощаджений гріш, і Василюха зовсім не почувала, щоб її приймаки хоч трохи потіснили її в її гараздах, — навпаки, довелося часто змагатися, щоб самій не опинитися на їхнім харчовім держиві, бо ж вона тепер знала лише свої пиріжка та рибу, що ними торгувала на ринку, а все інше господарювання було в руках удови з дочкою; а вони намагалися з усієї сили й можності не чинити своїй добродійці жодної тяготи й обходитися тим, що самі мали. Життя ж стало й повніше, й відрадніше, а в хаті перестало тхнути пустою, що так пригноблювало стару господиню по тій Павловій утечі з Канева. Двором весело походжали кури, що їх Обеременчиха перевезла-таки з пожарища, а в хліві поважно рохкало двоє підсвинків на втіху сквапній до господарських достатків Василюсі. Хоч і не своє власне, та й не зовсім чуже.

Орися немовби відмінилася. До одного горя прибуло друге. Перше пригнітило, приголомшило дівчину, ввергло її в стан якоїсь байдужості до всього; але друге сприйняла вона як виклик долі на бій, тим паче що коли перше в найбільшій мірі доткнулося її самої, то друге зачепило й ту, що залилася єдиною, найдорожчою й найріднішою на світі. Приспана першим, воля до життя раптом пробудилася й набула чинності, гону до змагання за життя, жадоби не скоритися жорстокій долі своїй. І дівчина скинула з себе байдужість, ожила, випросталася, як тая пририта до землі дощем-негодою, билина в полі від дотику живитворчого проміння соняшного, й уся ввійшла в роботу по господарству, так нагло зруйнованому. Тільки ледве помітний на чистому, гладенькому чолі сторчковий пружок між бровами над переніссям свідчив, що від великої бурі лишився в ній глибокий, незатертий слід на все життя.

Мати довго не змогла очунятись від несподіваного лиха, а прийшовши трохи до пам'яті, все тихо нила та нарікала на немилосердну до неї, зрадливу долю, що без пори відібрала в неї любого чоловіка, лишивши їх з дочкою маленькою безпорадними сиротами; нарікала, що через це саме мусила всю господарську тяготу покласти на свої жіноцькі плечі, а весь клопіт — на свою вдовицьку голову, обернувши життя в безнастанну, непереводну тривогу й турбу. Не вважаючи на все це, невсипущою працею і дбайливістю вона добилося сяких-таких гараздів, вигодувала дитину, як квітку, красну, собі й добрим людям на втіху, лихим на заздрість. Ніхто ж, мабуть, як не вони, тієї лиходії, позаздрили її вдовиному щастю, пустивши його з димом. І от занепаля, пішла за тим димом і вся її завзятість, і запопадливість до господарства, до праці, до клопоту, лишилося саме непереможне бажання — відпочити. Байдухо дивилася, як донька з ранку до вечора рук не покладаючи працює, порається коло того, що лишилося від її господарства. Мляво ставала до помочі й тільки все позирала на дівчину благушими очима та часто таємниче шепталася з Василюхою, коли та мала дозвілля від своїх власних турбот.

Добре розуміла Орися й ті неньчині погляди, догадувалася й про що оті потаємні шептання, але мовчала. Часто, проте, зупинялася гадкою над ними. Боляче стискалося серце безталанної дівчини, але була така хвиля, що кожного дня сподівалася неминучої розмови й конечності так чи інак виявити своє становище до тих запитань, котрі

мушили постати.

Одного вечора, по вечері, Оріся сіла до світла щось полатати. Старенька мата сиділа на лаві за кужелем, байдуже гудячи веретеном, а Василюху вчиняла пиріжки. Говорили про сєє та про тєє.

— А що це наш опікун забув про нас і ніколи й носа не наверне? — запитала раптом Василюха. — Запанів, запишався?

— Який опікун? — підвела від шитва, голову Оріся.

— Це ви, душе мила, про Дениса? — озвалася й Обеременчиха.

— Та про кого ж більш, як не про нього: другого ж опікуна, опріч Криги, не маємо.

Оріся опустила очі й далі шила мовчки, не втручаючись у розмову, бо відразу догадалася, до чого вона, ця балачка. Насторожено слухала й чекала.

— Таж, може, його й у місті нема, — висловила свій здогад Обеременчиха.

— Бо таки, мабуть, і нема, — згодилася господиня. — Має ж тепер біля чого голову морочити свою. Займанщина й хутір у того старезного запорозького діда, казали мені наші перекупки, величезні: є над чим клопотатися.

— Казав і він, що немалі.

— Аякже: кажуть баби, що ціла Січ Запорозька, з шанцями, ровами тощо, а всередині такий сад, пасіка, стайні, обора, льохи, хати для челяді й усяка всячина, що і в другого магната катма того. Землі ж тієї — скільки душа забажає, а худоби, коней, овець — не перелічити.

— Що й казати, душе мила, — багатир на всю губу.

— Авжеж, не розмантачив здобутого добра в гультьайстві та пиятиках, як інші січові братчики, то й має.

— Має, має, серденько... А там дослужиться до полковника...

— Еге ж... Ожениться з якоюсь полковниківною багатою, то...

— Ні, душе мила... З оженінням у нього стало... ні вперед, ні назад.

— Чого ж бо то? — здивувалася ніби Василюха. — Сватав кого, та не віддають за нього?

— Не знаю, серце, як вам і сказати... Нікого він ще не сватав... Питала його... тоді як останній раз навідав нас... ще десь перед пожежею, чи не думає женитися. Ні, каже, паніматко, мені вже не женитися. Як то, — питаю, — чого?.. Ви, — відказує мені, — ви, паніматко, знаєте чого. Так і сказав.

Оріся зашарілася, глянула на матір і ще нижче нахилилася над шитвом.

— Дивно, — промовила Василюха. — На що ж він натякав?

— Я так догадуюсь, — по хвилі знов правила Обеременчиха, — що з думки йому не йде моя Оріся... Ти не гнівайся на мене, моя дитино, що я це кажу, бо я запевне знаю, що так воно й єсть.

— Я не гніваюсь, мамо, — мовила, не зводячи голови, Оріся, — та нащо про це говорити?!

— Чому не говорити, моя люба? Що ж тут такого незвичайного?.. Молодий іще, гарний, статечний, а до того ж і велико багатий козак, осавула, на дорозі до

полковницького уряду, щиро покохав тебе, й коли б згода твоя, то й з старостами не отягався б...

— Ви його питали, чи як? — спалахнула дівчина.

— Про таке діло не питають, голубко моя, бо це відразу й так видко...

— Авжеж, видко, — вставила й свого слова Василиха. — А якби посватав, то чого б тобі не вийти за нього?..

Орися з докором глянула на неї:

— І це говорите ви, паніматко?

— Е, моя горличко, не треба про те: час і заспокоїтися. Великий жаль і боляче, що... не так склалося, як жадалося, та що ж діяти? Божа воля... А живий про живе дбає.

— Чи не занадто скоро?

— Ні, Орисю, не скоро... Рідній матері це видніш... Хіба можу я забути про свого любого хлопця й до останку днів своїх? І вмиратиму — не забуду... І тепер рана моя ще свіжа, наче він тільки сьогодні помер... Ятриться так само, як і того дня, коли почула, що його вже нема на світі... Але ж... його не вернеш... а життя... воно не стоїть... воно вимагає, щоб не плакати все, коли хочеш жити...

Василиха втерла неслухняні сльози й заходилася знов коло своєї розчини.

— Ох, правда, серденько, — підхопила перервану сльозами Василишину мову Обеременчиха, — життя — воно вимагає... Вимагає дивитися не назад, а вперед. А коли не дивитися й не думати, як забогарадити собі, щоб краще було, то що ж воно буде з нами?.. Що ми таке тепер? Жебраки, старці в приймах, а спроможемося колись на тую халупчину якусь — то хіба це життя? Злидні, а не життя... Чи такої долі сподівалася про тебе, доню моя?.. Та й про себе на старість. Знаю я, моя люба, що в дівках ти не засидишся й коли схочеш, тоді й вийдеш заміж. Але за кого?.. Про Павлуся ти все одно скоро не забудеш і не покохаєш нікого. Вийдеш — аби вийти. Тож хіба не розумно вийти тепер за чоловіка гарного, поважного, маєтного, котрий кохає тебе, та ще як кохає!

— Що ви говорите, мамо! — з розпукою викрикнула Орися. — Чоловік, може, й гадки не має, а... а... ви... Ат!..

Вона знов нахилилася над шитвом.

— То вже я знаю, моя дитино, яку він гадку має. Одно йому моє слово — й він, не гаючись, пришле сватів... Але що ж я можу сказати йому, як питає, коли сама не знаю, що в тебе на думці?.. Чи ти коли хоч словечком натякнула, що думаєш робити далі?..

— Авжеж, Орисю, не можна так, — промовила Василиха.

— Боже... Що не можна? Що не можна? — томилася від балачки дівчина.

— Не можна бути впертою, нерозумною, моя дитино: треба зглянутися й на себе, й на матір... — тягла своєї мати.

— Годі вже, мамо, про це... — з гіркістю зупинила неньку Орися. — Робіть, як знаєте...

Буйні дві сльози канули на шитво.

XXVIII

Всі Різдвяні свята Крига перебував на своєму хуторі. Чекав Прокопа з Канева й тривожився.

Коли той нарешті прибув після Нового року на голодну кутю, вони обидва замкнулися в світлиці Гулого для потаємної обради.

— Ну, що? Як там? — питав Крига, втопивши нетерплячий погляд у слугу.

— Все зроблено, пане осавуло, — відповів, посміхаючись, Прокіп.

— Ніхто нічого не той?..

— Де пак! Не такі майстри взялися за діло. Та й заплатив їм добре.

— Ти, розуміється, не пробовкнувся, хто ти й звідкіля?

— Ба ні, сказав, — зареготався Прокіп. — Сказав, що з Києва від пана Посвіцінського. А чи поняв хто з них віри, чи ні — того не знаю. Мабуть, ніхто з них не повірив, але те добре, що більш не розпитували.

Крига посміхнувся.

— Ну, а ті ж що... вдова з дочкою?

— Перебралися до якоїсь Василюхи в хату з тим, що лишилося від пожежі.

— М-гу... це добре...

Осавула в глибокій задумі заходив по світлиці.

— А того... сліпого Пронози не зустрічав? — спитав ізнов по хвилі.

— Ні... Кажуть, що його коротко тільки бачили в Каневі, а потім десь ізник.

— М-гу... Добре... Ну, ось маєш від мене поки що за службу, — промовив Крига, витягаючи з кишені два червінці й передаючи Прокопові. — А там побачимо...

— Спасибі, пане осавуло, — зрадів слуга, приймаючи гроші. — Наказуйте далі — все зроблю, що скажете.

— Маю й ще одно діло, — казав осавула, ходячи по світлиці. — Але це вже трохи тяжче... Власне, не таке воно тяжке, як забарне... Далеко доведеться від'їхати на якийсь час.

— Це пусте, пане осавуло, — промовив Прокіп. — Треба, то треба...

— До речі... Ти не чув... не приїздив за цей час до Канева хтось із запорожчиків?

— Ні, пане осавуло, не було. Якби який приїхав, то я знав би... Ні, не було нікого...

— М-гу... Це добре... А діло ось яке...

Крига пройшовся ще кілька разів світлицею, ніби вагаючись, далі почав:

— Ти ніколи не був на Запорозжі?

— Ні, не доводилося, — відповів Прокіп.

— М-гу... це добре... То тебе там не знають?

— Ні, пане осавуло.

— Дак от що... Ти трохи спочинь після Канева, а по Різдвяних святах поїдеш на Січ.

Прокіп аж очі витріщив від здивування.

— Як на Січ? Чого?

— Поїдеш на Січ, — правив Крига, не зважаючи на його здивування, — запишешся в братчики...

— Та цур їм, пане осавуло! Я не хочу воювати...

— Воювати й не треба — ти послухай далі. Записавшись у запорожчики, постараєшся швидше оговтатись та придивитися до всіх. А придивившись, розшукай між січовиками одного молодого братчика з Канева. В Каневі звали його Павлом, на прізвище — Похиленко. Може статись, — та так воно, мабуть, і є, — що на Січі його продражнили братчики якось інакше — Бугаєм там чи Ведмедем, бо він великої сили парубок був, — то ти й довідайся про це. А довідавшись, підлізь якось до нього лисицею, розбалакайся, скажи, що ти з Канева... Як він почує, що ти з Канева, то вже безпремінно питає про Обеременківну, дочку тієї вдови, що хата згоріла. Скажи, що ти її добре знаєш і що вона минулої осені віддалася за якогось там багацького сина, — розумієш?

— Розумію, пане осавуло.

— А про пожежу — нічичирк... Може бути, що його справді вбито в бою, тоді ще ліпше: довідаєшся про це й вернешся...

— А чи ж пустять?

— Такого звичаю на Січі нема, щоб не пускати, — хіба ти не чув про це?.. Отже: дізнаєшся про Похиленка з Канева й ніби ненароком скажеш йому, що Ярина Обеременківна вийшла заміж. Оце й усе, а за добре виконане діло дістанеш від мене не два червінці, а десять разів по два. Чув?..

— Чув, пане осавуло, — аж на місці крутнувся, зрадівши, Прокіп. — Зроблю все так, як ви кажете... А той... — раптом зам'явся слуга, — навіщо це вам?..

Крига зупинився й гостро подивився на нього.

— Добрий слуга, — промовив стверда, — ніколи не питає, а чинить те, що наказано, розумієш?.. А проте можу тобі дещо сказати: якщо вернешся із Січі до масниці, то гулятимеш у мене на весіллі. Досить із тебе?

— Досить, пане осавуло, — засміявся, второпавши, в чім річ, Прокіп. — А питав на те, що... коли знаєш, що до чого, то якось легше обертатись і діло робити.

— Ну, гаразд. Іди ж тепер і відпочивай. Я виїду завтра вранці й скажу Семенові, щоб дав тобі на дорогу до Запорожжя все, що треба козакові.

Прокіп вийшов, а Крига знов заходив світлицею в глибокій задумі.

"Гулятимеш на весіллі, сказав я Прокопові, — думав осавула — а чи так воно станеться?.. Чи не вихопився ти, Денисе, поперед батька в пекло?.. Скажеш, голубе, гоц, як перескочиш, а ще ж лишилася найвища перетика. Чи перескочу її?"

Мав на думці Орісю й здобуття її згоди на шлюб. У материній згоді не сумнівався, але щодо Орісі, то не зовсім певний був. Мати потурала дочці, поки вони жили в своїй хаті, в спокою, в достатках. Тепер же не дуже потуратиме й поїдом їстиме, щоб не засиджувалася й швидше віддалася. Розрахунок був певний. Ще досить молодий, Крига добре знав людську просту, не панську душу. Виріс на селі, а канівські міщани, особливо на передмістях, мало чим різняться або краще — нічим не різняться під

простих посполитих, хіба що зодягненіші та ошатніші. Але ж Оріся... Він знав її горду, непідлеглу вдачу, знав, як глибоко кохала того міщуха-тура, й не був певен, що удар, що його він задав їй через Пронозу, так швидко забудеться. А длатися годі було: одне, що треба ж було нарешті дати раду хуторові, а друге — не було певності, що Павло так скоро не вернеться, якщо живий. Щоправда, був сливе певен, що коли Прокіп побачиться з ним і скаже те, що треба, то палений молодик з гніву та образи на свою дівчину кинеється стрімголов у січове життя з його походами та боями й уже зовсім до Канева не вернеться. Але цілковитої певності не відчував, і не тільки в цьому, а й узагалі. Як людина не безглузда, знав і те, що треба бути до всього готовим, що може статися й так, що всі його наміри підуть намарне й що відчайдушно мудре плетиво його може бути несподівано розірване якимсь непередбаченим випадком. Але ж і відмовитися від свого щастя, та ще після того, що вже зроблено було, не міг, та й не хотів. Часто повторював своє улюблене — "де відвага, там щастя" й не вагався йти до того щастя найстрашними стежками, обминаючи лише прямий шлях, бо вже перші кроки по ній виявили всю безнадійність одоліти таку перетику, як Орісине кохання.

Ходив і думав отак-о, поки не ввійшла Параска з хлопцем і не нагадала, що вже й вечеряти час.

— Чув? — зустрів Кригу в уряді полковник, не давши йому навіть привітатися як слід.

— Що, пане полковнику? — здивовано зупинився Крига. — Я допіру приїхав і ще нічого не встиг почути.

— Ну, то держись за землю, щоб не впав, як почувеш!..

— Невже?... А що таке?

— У твоєї кралі й її матері під Новий рік хата згоріла.

— Що ви говорите?! — аж наперед ступив уражений звісткою осавула. — Не може бути!

— А хрін тобі в ніс! Як то не може бути, коли я говорю!.. Сам був там, як горіло вночі, а ти мені — не може бути!..

— Боже мій... що ж це таке?..

— Стривай, стривай, це що не все... А ти знаєш, що твого отого супротивця в зальотах... того... та як його, хрін йому в ніс!.. Похиленка... вбито в бою під Очаковом?..

— Не може бути?! — ще щиріше здивувався Крига.

— Знов?! А я тобі кажу, що не може бути, а так воно й є! Сліпець якийсь тут... кобзар... був при тому, як ховали його.

— Яка шкода, яка шкода, — вдавав ураженого перед полковником осавула.

— Що ж ти тепер? — питав далі Гудима. — Дорога вільна: бери свою кралю!.. Маєш же де примістити її й матір...

— У мене голова обертом, пане полковнику... Нічого поки що не зміркую... Женитись, кажете?... Дарма праці: не піде вона й тепер за мене, це я напевне знаю.

— Бо дурна, хоч і гостроязика! — обурено, хоч і не без задоволення, промовив

старший. — Якого ж їй дідька ще треба?

— Та раз назавжди мені відрізала, щоб я й з голови викинув, бо як не вийде за Похиленка, то подається в черниці, — брехав на всі заставки Крига, щоб приспати на всяк випадок увагу Гудимину.

— Туди й дорога, хрін їй у ніс! — зовсім уже повеселівши, вигукнув полковник. — Ну, нема чого тут нам киснути: десь давно вже полковниця з вечерею жде. Ходімо... Не був на святах, то хоч по святах заглянь.

— Широ дякую, пане полковнику, — вклонився осавула, — я з уподобою.

Але вже другого дня вранці подався до Василюхи. Застав удову й старшу дочку її, Катрю, в сльозах. На Різдвяних святах Катря з чоловіком гостювала в його батьків на селі, недалеко від Канева, але про нещастя, яке спіткало матір, довідалась лише вчора, коли вернулася додому. Сусідка не втерпіла й, почувши, що вернулися Максим із Катрею, прибігла розповісти. Вранці другою дня, вирядивши чоловіка на роботу, побігла до своїх. Тепер сиділи, обнявшись з ненькою, й плакали. Оріся поралася коло печі.

— Добридень вам, — привітався, ввійшовши в хату, Крига, — з Новим роком... Про нове щастя мовчу, бо чув уже, як приїхав учора ввечері, що обійшло воно вас, а натомість упало на ваші сирітські голови нове й страшне лихо. Всім серцем і душею спочуваю вам, паніматко, й тобі, Орісю.

— Спасибі, козаче, — крізь сльози відповіла мати. — Сідай, посидь у нас... Спасибі, що не забув...

— Ну, а я вже йтиму, мамо, — схопилася Катря, витираючи сльози, — я ще ж і печі не розтопила. Може, ввечері заскочу ще з Максимом. Прощайте поки що! Прощай, козаче!..

— Так швидко ти... — промовила мати й підвелась. — І не наговорилися... Приходь же хоч увечері... Вибач, козаче, я зараз вернусь...

Вона накинула теплу хустку, кожуха й вийшла за Катрею.

В Орісі серце впало.

"Що це зо мною? — подумала й розсердилася сама на себе. — Давно це я стала його боятись?"

— Не в добрий час цим разом довелося зустрітись, — говорив тим часом Крига, слідкуючи за нею. — Чи ж думав я, вертаючись учора й позавчора з хутора, що знайду вас у чужій хаті?.. Яке нещастя! Яке лихо несподіване!.. Бачу, що мати досі ще не заспокоїлись... Та, правда, хіба після цього так легко заспокоїтись... Що ж ви думаєте робити далі?

— Ннне знаю, — тихо відповіла Оріся. — Ще не знаємо... Може, навесні поставимо щось... Тоді переберемося назад... Не знаємо ще...

Вона збентежено нахилилася до печі й почала щось там штурхати рогаčem.

Крига кинув оком у вікно й, побачивши, що стара задержалася з Катрею біля хвіртки, перехрестився в думці й почав:

— Орісю!..

Вона озирнулася здивовано й знов нахилилася до вогню.

— Орісю, невже я й досі тобі такий осоружний, що ти й словом перемовитись не хочеш зо мною?

— Ти? Осоружний? — не повертаючись, озвалася дівчина. — Хто тобі казав, що ти мені осоружний?

— Ніхто не говорив, але ж я маю очі й розум: вони мені сказали.

— Ну, то неправду вони сказали тобі, козаче, твої очі й розум... Не осоружний ти був мені, а... а... не звичайний, не чуйний... Не хотів ти пошанувати те, що мала в серці... не міг навіть мовчати, коли воно не до мислі тобі було...

— Бо я кохав тебе, Орісю...

— Кохав?.. Хто кохає, той вдсятеро робиться чуйніший, той ставить себе на місце того, хто кохає когось, і недоречним словом не вразить чужого кохання.

— Даруй мені це, Орісю... Може, й так, але кожен кохає по-своєму... Як яка вдача... Вразити ж тебе ніколи й у думці не покладав, бо ж кохав тебе... і тепер кохаю...

Не відповіла, тільки якось ізщулилася, аж голову в плечі вбгала, й непорушно дивилася на вогонь у печі.

— Ти чуєш, Орісю?

— Чую.

— І ні словечка на це?

— Ти знаєш чому.

— Так, я знаю, — зідхнув Крига. — Але ж... але ж його нема, Орісю.

— Так... нема... Це правда...

— Живий мусить про живе дбати, Орісю.

— Це саме мати мені кажуть і... і пані Василюха...

— Розумно кажуть.

— Певне, що розумно... але... чи винна я, що, окрім розуму, маю серце?..

— Воно загоїться, Орісю.

— Не знаю... Може...

— А час не стоїть, Орісю.

— Дак що ж ти хочеш від мене?

— Щоб ти переборола своє серце й вийшла за мене.

— З розбитим серцем?

— Я все зроблю, Орісю... сам себе перевершу, аби хоч трохи загоїти його!..

Мовчала... Він чекав терпеливо, насторожено. Не спускав із неї очей, ловив кожний рух.

— Не знаю... — промовила нарешті й нахилилася до печі. — Балакай із ненькою.

— А ти?

— Що я?.. Моя воля вмерла разом із... із...

Махнула рукою... Ледве втримала сльози.

— Небагато радощів зазнаєш, побравшись зо мною...

— Вірю, Орісю, що час, цей найліпший лікар і ворожбит, зробить своє.

— Не знаю... Я нічого тепер не знаю...

— Ну, прощай, Орися... Говоритиму ще з паніматкою.

— Як хочеш... Тільки... не треба наглити...

— А навіщо ж отягатися?.. Поки сєє та тєє — час усе одно летітиме: незчуєшся, як і масниця приспіє. Бувай здорова, серденько!..

Обеременчиха ввійшла в хату, скинула з плечей кожуха, а з голови хустку й кинула на жердку, глянула спочутливо на дочку й підійшла до неї, погладила по пишних косах на голові й промовила, ласкаво зазираючи в вічі:

— З неділі, казав, сватів пришло.

Глянула на неньку Орися, й великі сині очі її понялися сльозами.

Починав падати пластовець, рідкий, млявий. Вулиця, будники покрилися прозорим, з рухливими на нім білими, дрібними квітами серпанком, а земля — білим, ніжним, легким покрівцем... Як труна...

"Труна... труна... Труна... — тихим бринінням струн плакало в серці. — А в ній мерцем холодним лягло кохання... кохання... кохання... Лягти б і собі... пірнути в сон довгий-довгий — безпробудний... Лише труна, ти в ній і білий-білий, прозорий сон без видінь... білий-білий спокій... навіки..."

— От і все, либонь... А тепер — візьми, доню, віника та підмети трохи в хаті!

"Ах... мати..." — урвалися ніжні жалобні струни.

Сніг падав густіше й густіше...

XXIX

Трохи не цілий тиждень падав сніг і віяли завірюхи, немовби завзялися надолужити довгочасне нудне голомороззя, що так остобісіло всім. Позамітало шляхи, вулиці, майдани, двори, понамітало всюди кучугурів, баранів, попідпирало паркани, тини, стіни, й усе мело, мело, не переставало...

Василиха й на торг не ходила. Сиділи всі троє в теплій хаті й нудилися, вряди-годи визируючи у засніжене вікно, чи скоро край цій безустанній хуртечі. Сливе щодня на якусь хвилю забігала Катря: покрутиться-покрутиться та й знов біжить додому. Орися знала, чого вона почала так учащати, знала, про що кожного разу шепочеться з ненькою, але вдавала, що нічого не бачить і не помічає. Мовчала й нічого не говорила сестрі.

Чекали старостів у хаті, хоч про це вголос ніколи не говорили, знаючи, як боляче це дотикає дівчину. Дивувалися трохи, але так воно було. Тому чекали, вдаючи, що нікого й нічого ніхто не жде. Годи́ли їй, боялися сполохати її мовчазну покору, щоб ізненацька не викликати приспаної лихом гордовитості й самостійності.

І вони таки справді прийшли, ті старости...

Тьохнуло в Орисі серце, коли почула стукання, зблідла й аж прикипіла на місці, сидячи за шитвом край столу, ближче до світла. Глянула на неї мати й аж злякалася.

Василиха тим часом вийшла в сіни й відчинила гостям двері. Обеременчиха стояла серед хати й чекаючи поглядала то на двері, то на доньку.

— Добровечір, мамо! Живі ще, здорові? — почувся в сінях молодий голос, від котрого в Орісі зупинилося серце, а Обеременчиха як стій поточилася назад та, щоб не впасти, вхопилася за стіл.

— Ой Боже ж мій!!! — не своїм голосом зойкнула в сінях Василиха. — Свят, свят, свят!

— От тобі й маєш! — гукнув услід Жбурляй і переступив порога в хату.

Поставивши перед собою на долівку малого хлопця, що держав на руках, він зцупив із голови шлика, перехрестився на образи й промовив сміючись:

— Невже я на нечистого став схожий на Січі, що ви, мамо, так перелякалися?..

Побачивши, що він перехрестився, Оріся вискочила з-за печі з криком:

— Павлусю! Коханий мій! — і повисла в нього на шиї. Мов легеньку пір'їнку, підхопив її Жбурляй і притис до грудей.

— Орісю... люба моя... — говорив, цілючи, — й ти тут?.. Яким побитом?..

Василиха, трохи очунявши від переполоху й побачивши в синових обіймах дівчину, нарешті повірила, що це не привид.

— Сину мій! Рідний мій! — вибігла з-за печі й кинулася обнімати й цілувати його. — Де ж ти взявся, мій синочку, мін любий?.. Та я ж уже й панахиду по тобі підправила й на часточку за упокій щонеділі й за тебе, й за батька подаю...

Павло зареготав:

— Та що ви, ріднесенька, завзялися ховати нас із батьком заздалегodi живота?.. Здоровенькі були, паніматко, — підійшов він, звільнившись із материних обіймів, до вдови, узяв за руку й поцілував, але вона мовчки, з сльозами на очах, обняла його, як сина, й поцілувала в голову.

— А це ж що за хлоп'я? — спитала Василиха, придивляючись до дитини. — Десь наче бачила вже його...

— Та хіба тільки це, мамусенько? — мовив, сміючись, Павло. — Я вам іще гостя привіз... Тільки, рідненька, глядіть ізнов не злякайтесь... Зараз приведу: він біля коней...

— Яка радість... — шептала Оріся, й очі її сяяли захватом, а лиця паленіли. — Яке несподіване щастя!..

— Моя ненько! — схаменулася раптом Обеременчиха. — Таж свати, Орісю, можуть прийти щохвилі...

— Як прийдуть, мамо, так і підуть... А ви гляньте, яке гарнюсіньке хлоп'я! — підбігла вона до хлопчика, що присунувся ближче до печі й грівся коло неї, зібгавшись на дзигалку, як кошеня; піднявши за підборіддя його голівку й глянувши йому в вічі, вона скрикнула: — Та Це ж того сліпого кобзаря поводитар!..

— Бач, я ж казала, що десь бачила його! — промовила Василиха, підійшовши ближче й дивлячись на дитину. — А де ж той... де сліпець? — звернулася до неї.

— Вони... дядько Стах там... надворі... з якимсь козаком... — показало хлоп'я пучкою на вікно. — Верхи з ним приїхали...

— Та ти змерз, аж посинів... Ненько моя рідна! Й руки пограбли, як граблі...

Скидай кожушину свою діряву та лізь на піч! Боже мій, Боже мій! — вболівала над хлопцем. — З таких літ поневіряється дитина... Ну, тепер лізь на піч, відігривайся!..

Відчинилися двері. Жбурляй пхав уперед сліпого кобзаря з кобзою на плечі, а він опирався й не хотів увійти в хату.

— Та чого ти? — сміявся молодий отаман. — З'їдять тебе, чи що?

— Бо таки з'їмо! — гукнула на них Василиха. — Знає він чого, брехун невірний, а ще Божий чоловік...

— Простіть, паніматко, — низенько кланявся кобзар. — Як перед Богом кажу...

— Потім, потім! — промовив Павло. — Гостя ж ось привіз вам, мамо...

Ввійшов Сокира, здійняв із чубатої голови шлика, перехрестився й промовив до Василихи:

— Здоров, стара!.. Що — не пізнаєш? — додав, бачачи широко розкриті очі старої.

Вона зблідла, як крейда, й захиталася, ловлячи руками позад себе якусь підпору. Павло підхопив її на руки, підбіг до ліжка. Оріся хутенько кинула подушку в куток, і він обережно поклав свою дорогу ношу до ліжника.

— Бач, як стривожили матір, — говорив Сокира, скидаючи кирею, до сина. — Забагато всього зразу: й син, і батько... А ви, паніматко, — звернувся до стривоженої Орісиної матері, — Петриха, покійного Петра Обеременка дружина?.. Добри вечір і вам.

— Доброго здоров'я, пане Василю... — відповіла вдова. — Вибачте, не знаю, як і величати: чи отаманом, чи полковником, чи...

Посміхнувся старий лицар і махнув рукою.

— Я й сам не знаю, дорога Петрихо, до чого я дослужився за півдруга десятка літ у турків на каторгах. А от син — дак той за кілька місяців — у курінні отамани вислужився: мушу паном отаманом величати...

Він підійшов до ліжка.

— Ну, що? — запитав, обережно сів край ліжка й узяв стару дружину свою за руку.

Василиха розплющила очі, дивилася спочатку перед себе, далі скосила їх убік на чоловіка, вдивлялась якусь хвилю в нього, піднесла руку до чола, повела по нім долонею й важко підвелася. Сокира встав. Дивилися одно на одного й мовчали.

— Ти?.. — врешті прошепотіла стара. — З того світу?..

— Та трохи чи не так, — відповів Сокира. — На каторзі в турків не краще, як і в могилі.

Повернула голову, повела очима по хаті й зупинила їх на синові.

— Павло... приїхав... — промовила й спустила ноги з ліжка.

— Приїхав, мамо, приїхав! — знов кинувся до неї Павло й сів поряд на ліжку, любовно обнявши за плечі. — І вже надовго приїхав.

— А як же той... — вона оглянулася по хаті й зупинила погляд на Пронозі, що сидів, зігнувшись і схиливши голову на лаві коло мисника, немов чекав вироку, як віл обуха. — А як же той... кобзар... казав, що тебе вбили турки під Очаковом?..

Павло зблід, ізсунув грізно брови, повернувся до сліпого й утопив у нього важкий

погляд.

— Що?! Він це казав вам?

— Мені й Орисі з ненькою казав... І що на твоєму похороні був... — говорила далі Василиха, не помічаючи, що коїться з сином. — Скільки ми сліз пролили... скільки горя того зажили...

Павло повільно підвівся, не спускаючи з сліпого гнівного погляду. В хаті стало, як в усі, тихо.

— Дак от чому ти, собако, опинався, як почув у сінях материн голос?.. Догадався, проклятий, хто я?.. — Він підступив до переляканого сліпого й ухопив його за груди. — Говори, псявіро, нащо це робив!..

Павло трохи підняв Пронозу й кинув назад. Сліпий гепнувся об лаву, аж крякнув, але в ту ж мить ізсунувся додолу й повалився Павлові в ноги.

— Я все розкажу... все чисто... — безслізно плакав сліпи й, тулячи руки до грудей і кланяючись земно.

— Та щоб мені жодного слова брехні! — тупнув Павло.

Проноза, заникуючись, коротко розповів про все. Кров захолонула в жінок у жилах, коли вони почули його сповідь, а коли він скінчив і, покірно схиливши голову, замовк, Орися з риданням кинулася матері на груди:

— Мамо, мамо! За кого ви хотіли віддати мене!..

— Що?! Віддати?.. — як опечений, обернувся до них Жбурляй. Очі його мерехтіли страшним гнівом. Він уже забув про сліпого.

— Авжеж... — підвелася, промовивши це, Василиха. — Тебе вбито, хата й добро в коморі згоріли, — куди було подітися бідним людям?.. А тут твій улесливий приятель, опікун наш, почав опікати, рятувати... Ну, й умовили дівчину, щоб пожаліла неньку... та й себе..

— Яка хата?! Яке добро?.. — дивився на матір широкими очима син. — Нічого не розумію...

— Їхня хата, їхнє добро пішло з димом, — показала Василиха на вдову з дочкою. — Чи ти думаєш, що вони оце в гості сьогодні до мене навідались?.. Від самісінького Нового року тут, бо де ж їм, сердешним, притулитися було?.. Маєш талан, що вернувся вчасно, а пізніше — застав би суджену свою в очіпку...

— Боже мій, Боже мій! — скрикнула Обеременчиха. — Таж воно так і сталося... Трохи-трохи не занапастила бідну дівчину за лиходія... А ще осавула... Бідна ти моя, люба моя дитино!..

Жбурляй стояв серед хати й ніяк це міг прийти до пам'яті.

— Що це таке, тату? — питав батька.

— Пекло, синку, — луною відгукнувся Сокира. — Це тобі не на Січі.

— Таж він братчик, лицар?..

— Поки був на Січі, то, може, й був таким, а як пішов між люди, то бач, який став. Марнота...

— Аякже, — глипнула на чоловіка сердитими очима Василиха, почувши це. — То,

може, б ізнов туди вернувся? Мало тобі ще?..

— Ні, старенька, — засміявся Сокира, — поки що досить: треба трохи відпочити. Не ті літа, й каторги турецькі далися взнаки. Та й ти ж, мабуть, скучила за мною...

— Аякже: тільки те й робила, що в віконечко виглядала!..

— Невже?

— Спитай сина, коли віри не ймеш: він бачив і знає.

— Та він казав...

— То-то ж бо й є... Двадцять років... Я тобі ніколи не подарую.

— Нічого, стара, помиримось...

Любу розмову Василя й Василихи перепинило раптове стукання ціпком у двері. Жінки здригнулися й презирнулися тривожно.

— Стукає хтось, — сказав Павло й хотів іти відчиняти.

— Стривай, я сама... — кинулася Василиха, вийшла в сіни й щільно причинила за собою двері.

— Хто там такий? — спитала сердито.

— Вітай гостей, стара! — почула знадвору знайомий голос міського райці, якого знала добре, маючи постійне місце на торгу.

— Яких гостей? — вдала, що не пізнає. — Яке там ледащо лазить по хатах на ніч глядя та добрих людей турбує?

— Яке ледащо?.. Старостів пускай... старости прийшли!..

— Стара я вже, щоб до мене приходити, а більш ні до кого в мене!.. Йдіть собі під три вітри, звідки прийшли! Добрий господар пса не вижене, а вони понажираються по шинках та...

— Та ти з глузду зсунулась, що...

— Сам ти навіжений, і мати тебе навіжена повила!.. Йдіть, кажу, геть, а то як візьму коцюбу, то так висватаю, що й до нових віників не кортітиме!..

Василиха з грюком взяла двері на засув.

— Пху! — почулося за дверима. — Та що ж це, пане хоружий, на публіку він нас послав, чи що?.. Та що він нас за блазнів має?.. Та я на нім усю патерицю на тріски поскіплю!..

— Хто там, стара? — запитав Сокира й хотів виглянути у віконце, але його занесло снігом.

— Ат... П'яний сусіда Терешко з якимсь другим п'яницею... Позич та позич злота до завтрього, бо жінка не дає... Що ж це ми, голубоньки, так вітаємо дорогих гостей, — звернулася раптом до вдови з дочкою, — гарні з нас господині, нічого сказати!.. Десь аж пухнуть уже з голоду, а ми сидимо.

Всі троє почали увихатись по хаті й готувати вечерю.

— А ми, сину, — звернувся Сокира до Павла, — ходімо позносимо те, що на конях у нас... Та й коней треба було б десь хоч у сусіда примістити на ніч: не стояти ж їм цілу ніч біля хліву в завірюху...

— Відведіть до Грицька Кубеби, — радила, пораючись, стара. — В нього стайня

велика, а коней тільки пара.

— А він іще тут живе?.. Старий, мабуть, уже, як і я?

— Та тут же... де йому дітсья!..

— От і гаразд... Чуєш, сину?..

Павло не чув. Ходив по хаті, як лев у клітці, заглиблений у свої думи. А вони завірюхою крутилися в нього в голові й шукали виходу. Добре розумів старий, що дітсья в сина всередині, але не вважав за потрібне розговорювати його: нехай, мовляв, перекипить — само вщухне. Оріся ж позирала з острахом на цього нового Павла й не знала, як і забалакати до нього, щоб урвати йому ті його тяжкі думки. А про що думав він, вона також догадувалась.

— Пане отамане! — гукнув старий і засміявся.

— Га?.. Що?.. — зупинився Жбурляй і глянув на батька.

— Бач, як отаманом назвав, дак ізразу відгукнувся!..

— І нащо ото кпити з хлопця? — говорила весело стара. — Отаман, отаман... Сам он сиву чуприну маєш, а в отамани запевне не вийшов.

Сокира й Жбурляй засміялися.

— Хто кпить, стара?.. І не думав... Я не вийшов, так і zostався простий собі братчик, Василь Сокира, тільки й того, що в запорозькі діди попав... А він — найсправжнісінький тобі пан курінний отаман Канівського куреня на Січі — Павло Жбурляй!.. От що.

— Таке вигидає, що й купи не держиться! Сокира, Жбурляй... А Похили де?

— Нема вже їх: з міщанською одежею поскидали.

— То як же це виходить: я вже не Похилиха, а Сокириха, а Оріся буде Жбурляїха?

— Щоб ти знала!

— Нема моєї згоди на це: й умру з тим прізвиськом, до котрого звикла.

— Е, стривайте: ми вам із Павлом таких чудес нарозказуємо, що й ти згодишся.

— Ніколи в світі!..

Батько й син, сміючись, накинули киреї, наділи шлики й вийшли. Внедовзі вернулися з сідлами та якимись мішками й склали їх коло порога.

— Дак кажеш, стара, до Кубеби?..

— Еге ж, еге... Тільки не баріться: зараз вечерятимемо.

Василиха, вештаючись по хаті, все позирала зизом на похнюпу постать сліпого на лаві. Гіркі слова докору, а то й просто звичайної для неї лайки так і просилися з язика, але вона здержувала себе. Врешті не втерпіла.

— Гарний... а ще Божий чоловік...

Проноза неспокійно заворушився й ще нижче похилив голову.

— Ми до нього з щирою душею, і сьак, і так, і он як... — старче Божий, старче Божий, та й не туди, що в старця Божого чортова думка, хай Бог простить чорне слово!..

— Не ганьте його, души мила, — озвалася Обеременчиха, — він і сам уже кається — бачите ж, який сидить.

— Кається?.. А мені що з того, що він кається? Хто мені надолужить мої думки, мої

гіркі сльози, що через брехню його лилися річкою?..

— Таж усе вийшло, серденько, як на добре: Бог повернув так, що й сльози обернулися в радість...

— Добре, що так вийшло... що приїхали й син, і чоловік, а якби тижнів на два та спізналися були?..

— Тоді б, паніматко, й старця Божого, як ви мене величаєте, знайшли б десь під Каневом замерзлого й завіяного снігом разом із малим поводитарем, — промовив сліпий, не піднімаючи голови.

Василиха зупинилася, почувши це, й неймовірно підозро поглянула на кобзаря:

— Ти це до чого... химині кури?..

— А до того, паніматко, що якби не наздогнали ваші гості мене з хлопцем на шляху в цю завірюху та не взяли з собою...

— Чого ж несла тебе лиха година та нещаслива в таку хуртечу?.. Та ще з дитиною, з янголям...

— Вийшли з села завидна, бо здавалося, що негода втихомирюється, а воно надвечір... А як там хлопець? — заворушився раптом Проноза. — Час уже нам...

— Куди там, на ніч глядя? — забурчала Василиха, кинувши оком на піч. — Воно, біднятко, вгрілося й заснуло... Й вечері не дочекалося... Куди ти його потягнеш?..

— Та він знає... Єсть у мене тут недалечко знайомі люди: там і заночуємо...

— Та хоч повечеряєте ж...

— Там у них і повечеряємо...

Орися злізла на припічок. Хлоп'я лежало ниць, головою на край печі, поклавши ліву щічку на складені одна на другу руки; права щічка в нього розчервонілася в теплі після морозу, а вустонька напіврозкрилися, як рожеві пелюсточки, відслонивши білі-білі й дрібні, як перлові зернятка, зубенята.

— Боже, яке воно хороше! — задивилася на дитячу вроду Орися. — Мов янголя...

— Де хлопця взяв? — спитала Василиха сліпого.

— Воно нешлюбне... сирота, — відповів Проноза. — Поневірялося в чужих людей... теж бідних...

— Боже мій, Боже мій, — зідхнула Обеременчиха, поглянувши на піч, — скільки того лиха на світі!..

— А мати ж де? — допитувалася Василиха. — Чи й матері вже нема?

— Ні, мати є... Десь на старостинському дворі щось там робить... А була покоївкою.

— М-гу... — сердито муркнула Василиха й пильніш заговтузилася коло печі, бурмочучи щось невиразне про себе.

"Серденько... — залюбувалася знов, як на лялечку, Орися, — щось гарне приснилося..."

— Як звуть його? — обернулася до сліпого.

— Мене питаєш? Про хлопця? — звів голову Проноза. — Андрійком.

— Андрійку, вставай!.. Андрійку, прочуняйсь!.. Андрійку, вечеряти!.. — прошепотіла Орися.

Незабаром почулися під вікном важкі кроки, й за хвилику в хату ввійшли батько з сином.

— Ну, тепер, мамо, хоч і вечеряти! — промовив Павло, кидаючи кирею й шлика на лавку. — А ночуватиму в Кубеби на стайні.

Посідали за стіл. Старий лицар добув із мішка боклажок з оковитою й сів із ним до столу.

— А ке лиш, стара, чарку, а то в нас нема: в дорозі ми по-запорозькому звичаю — нахильці, скільки душа прийме.

Нараз почулося, що хтось рипнув, а потім грюкнув надвірними дверима, й зараз-таки хатні двері немов бурею відчинило. В хату сливе вбіг Крига в засніженій киреї й шапці.

— Добри вечір! — гримнув, як із гармати. — Що це ви, Василюху...

Дальші слова застрягли в горлі: його очі в цю мить зустрілися з Павловими. Настала страшна тиша й протяглася хвилю.

— Ага, — вже стишеним голосом промовив Крига, не відводячи свого погляду від Павлового, — у вас гості... Ну, то я вже розумію... Добраніч!.. — З цими словами взявся за клямку.

Павло схопився на бистрі ноги й вийшов з-за столу.

— А постривай-но, пане-брате! — гукнув до Криги.

Осавула зупинився на порозі.

— Що ж це ти — плюнув у хату та й тікаєш? Чи й ти злякався привида з того світу?

— Якого привида?.. Не знаю, про що ти говориш!

— Як не знаєш?.. Таж це ти поховав мене заздалегodi живота?

— Що ти вигадуєш? І взагалі, що це за розмова?

— Вигадую?.. А цього сліпця ти не знаєш? — Павло відступив набік і показав на Пронозу, що сидів спиною до дверей, з переляку вбгавши голову в плечі. — Ми його на дорозі до Канева напівзамерзлого підібрали з хлопцем.

Крига зиркнув на кобзаря й перемінився на виду: обличчя йому перекривило, й очі блиснули впертою злобою.

— Ну, знаю... то що? — Він випростався й з презирством оглянув Жбурляя. Більш ні на кого ні разу не подививсь.

— Ага, знаєш... А що тобі треба зробити за те, про що ти знаєш?

Крига знов облив його зневажливим поглядом.

— А що б ти зробив?

— Що?.. А те, що коли б не боявся Бога й людей, то оцими руками задавив би, як собаку.

Він стис кулаки й важко задихав.

— Павле, спокою!.. — погукнув батько.

— І бикові Бог дав велику силу, що чоловіка звалить і затопче, — з притиском промовив Крига, — та честі й гонору лицарського не дав: бик та биком і є.

— Ти смієш говорити про честь і гонор лицарський?! — скипів Павло, загрозливо

подавшись на крок уперед.

— Спокою, Павле! — знов завважив Сокира.

— Небагато честі, — правив далі осавула, — коли ти своїми ведмежими лапами задавиш слабшого чоловіка. Ні, коли ти лицар, а не бик і не ведмідь, то візьми в руки козацьку зброю та вийди на герць.

— Таких лиходіїв зрадливих убивають, як псів, а не на герць лицарський їх викликають.

— Ага, боїшся... Кажу ж, бик був — биком і залишився, й славне Запорожжя не обтесало й нічого не навчило. Отже, коли хочеш помстити свою кривду, коли хочеш гідним бути своєї дівчини, а вона варта того, й тільки заради неї я допустився нечесних учинків: одне її слово — я й рідного батька зарізав би! — коли хочеш, кажу, бути лицарем і перед нею, то нехай розсудить нас козацька шабля, а не твої ведмежі балети.

— Добре, — сказав Павло. — Де? Коли?

— Якщо тобі все одно, то... ну, хоч на дніпровім б́ерезі... біля причалу, край ліска. Так гадаю, що заметіль нам не перешкода.

— Коли?

— Та хоч і завтра до схід сонця.

— Згода.

— Добраніч!..

Крига вийшов, причинивши за собою двері.

XXX

Рано-вранці Крига відчинив двері хоружому, попрохав його сісти, а сам почав одягатися.

— Що там надворі? — запитав.

— Та, слава Богу, завірюха втихла, — відповів хоружий, — ще, може, й сонечка дочекаємося.

— Гаразд...

Взяв шаблю й хоч ізвечора вже оглянув її пильно, але ще раз витяг із піхов, упер кіпцем в підлогу, зігнув пружну крицю в один і другий бік і, задовольнившись цілком, ізнову засунув у піхви. Почав чіпляти до пояса. Був поважний, зосереджений.

— Ідеш, може, на смерть, — промовив хоружий, — то годилось би... ну, хоч заповіт якийсь, чи що...

— Що?! На смерть?.. — здивувався Крига й пирхнув зневажливо: — І не думаю, й гадки про смерть не маю.

— Ну, та хто його знає?.. Всяко може трапитись: герць — річ зрадлива... Якась пригода... ну, станеться щось несподіване...

— Нічого не станеться... Це йому не борня з парубками: тут силою не візьмеш, а тільки умілістю...

— Ти такий певний себе...

— Певний, бо й на Січі небагато братчиків, що в силі були стати проти мене з

шаблею...

— Не знаю... ні тебе, ні його не бачив у бою на шаблях. Думаю тільки, що дурне затіяли...

— Ні, пане-брате, це не дурне... Коли двом тісно стало на світі, то комусь треба поступитись.

— Хм... дивно... Тісно... Не на світі, сказав би, а коло дівки.

— Як кому... Виходить так, що і йому, й мені увесь світ зійшовся в тій дівці... Ну, та йдімо вже, мабуть.

Вони вийшли.

Справді, від нічної хуртечі тільки сліди залишилися: глибокий, нерівний сніг, замети, барани попід парканами й плотами. Над усім стояла легенька, прозора мла, але небо було чисте. Все обіцяло гарний, погожий день.

Вони осідлали на стайні коней і виїхали з двору.

В родині старою Сокири не обійшлося так спокійно. Коли, поснідавши, привів Павло від Кубеби свого й батькового румака, а потім увійшов у хату й узявся з батьком за сідла, Василиха то тільки бурчала потиху, а це вже й заголосила, як по мертвому. Коли ж чоловік і син весело засміялися на голосіння й почали заспокоювати її, вона раптом озлилася, але всю злість спрямувала на Сокиру.

— Дивіться! — вдарила об поли руками. — Йому, старому дундукові, смішки, що хлопця на заріз веде! Замість щоб розрадити, відговорити, він ще потурає, наче на щось путнє дитину тягне!..

— Годі, годі, стара, — лагідненько, але з легким гумором сказав Сокира. — Не розумієшся на козацькій справі та звичаях, то й не втручайся...

— Ось гляньте, який розумний вирискався!.. Знаю, як ти розумієшся, — як Мошко на перці: недарма ж турецьких вошей п'ятнадцять років власним тілом годував...

— Отже, — відказав він, сміючись і надіваючи шлика та накидаючи кирею, — годував, та, бач — і не з'їли.

— Отож-то... таке золото, що й нужа не в'їсть!..

Всі, не вважаючи на тривожний настрій, гучно зареготали.

— А щоб ти скисла! — сміявся й Сокира. — Думав, що за довгі роки язик хоч трохи притупився, а він іще гостріший став.

Орися навзір була весела й спокійна, й лише тривожні іскорки в очах зраджували її острах. А коли Павло підійшов до неї й узяв за руки, говорячи, що не забариться довго, то почув, як тремтіли ті руки. Заглянув глибоко в сині, глибокі очі, потис руки й промовив: "Не бійся, моя голубко, — не таку науку пройшов я за ці місяці, щоб хтось мені страшний був". Не промовила й словечка, але його певність і спокій не заспокоїли її. Коли вони виїхали за ворота, а стара Василиха, заховавшись за двері, щоб, бува, озирнувшись, хтось із них не побачив, хрестила їх услід маленькими хрестиками, тривога ще невpokійніш заворушилася в неї в серці, й її до гострого болю захотілося бути там, на місці, щоб бачити теє смертельне змагання. Знала те місце, згадала й лісок, що з гори спускався аж до води, густі кущі ліщини, чорноклену, калини, глоду

тощо в нім. Незчулася й сама, як у неї вихопилося:

— Мамусю... мені так хочеться до Катрі... розказати їй...

— А чому й ні, — згодилась відразу, ласкаво глянувши на щасливу доньку, — збігай, серце, та не барися тільки. Надворі, слава Богу, розпогодилося... Йти тільки важко буде... Снігу того понамітало всюди...

Надягла свого білого кошушка, пов'язалася чорною теплою хусткою й швиденько вийшла, лишивши старих самих томитися тим тривожним доживанням. Подалася найкоротшою дорогою до лісу, потім спустилася, пробираючись лісом, як ящірка, крізь кущі та дерева, до берега, обережно наблизилася до узлісся й стала за густим, занесеним снігом якимсь кущем. Уже бачила, що й Денис і Павло готувалися до герцю, скидаючи киреї й підтягаючи пояси. Павлів батько й ще якийсь козак стояли осторонь, тримаючи в руках повіддя. Ще зроду не бачила, як б'ються на тих шаблях, і всередині в неї похолонуло, а серце занило жахом.

Супротивці зійшлися мовчки, навіть не поздоровкались. Цікава тая вдача людська: Павло за ніч ніби вже й забув те, про що довідався напередодні ввечері, і йшов назустріч своєму колишньому приятелеві, а тепер ворогові, піднявши голову, майже весело. Тільки важкий, понурий Денисів погляд нагадав йому, що зійшлися вони не жартувати, й він споважнів і зосередився. Стояли на виметеній вітром лисинці, де сливе не було снігу.

— Ну? — злобно вимовив Крига, висмикуючи із піхов шаблю й підсунувши трохи вгору закарваші рукавів у жупані. Павло зробив те саме.

— Ну, то й ну! — підтакнув молодий лицар, — Почнемо.

Бойці схрестили шаблі. Зовсім спокійно, навіть з ухмилкою, стежив старий Сокира за початком бою оком досвідченого знавця, але, коли побачив перші рухи й перші удари Денисові, ухмилка погасла в очах і під вусом: відразу побачив, якого супротивця має син.

— Лепсько б'ється, вражий син! — не міг, проте, не захопитися мистецькою орудою. — Видно, що не переводив час у Запорозжжі на казна-що.

Простежив хвилику за сином і заспокоївся знов. Щоправда, Павло тільки відбивав навальний напад супротивця, але чинив це так легко й зграбно, без жодної потуги, що серце старого лицаря заграло з утіхи. А Орися аж наперед подалася, забувши й про обережність, уп'ялася очима в ніколи не бачене видовище, а руками притисла серце, щоб не вискочило з грудей, і тільки повторювала про себе з жахом: "Ой лелечко! Ой Боже ж мій! Ой матусенько ріднесенька!" А як побачила, що Павло подався трохи назад, то трохи це зомліла з переляку. Позирнула на старого, й його спокійний вигляд трохи підбадьорив її: коли рідний батько, мовляв, так безпечно дивиться, то, мабуть, це не таке вже страшне.

Але далі знов хвилювалася й знов, позирнувши на байдужість, як їй здавалося, старого, опритомнювала.

— Що, ведмедю, — говорив злорадо Крига, бачивши, що Павло відступив кроків на два, — це тобі не дрюком орудувати... Я тобі вправлю кільце в губу!..

— Невже? — відповів Павло, й далі тільки відбиваючись. — Хіба ти циган?..

"Що це з моїм отаманом — роздумував старий батько, натоптуючи з кисета пальцем люльку й уводночас не перестаючи слідкувати за герцем. — Чого це він лише відбивається, як п'яний хлоп від відьмистої жінки. Опасається, щоб не схибити, чи що?"

— Бачу, — Крига Павлові трохи згодом, — що тільки й вивчився ти на Січі відбиватися від ворога... А напасти — кишка тонка...

— Невже? — знов йому Павло спокійно. — То, може б, ти навчив.

Цей непорушний спокій найпаче лютив осавулу, й він запалювався до оскаженілості.

Павло нараз увесь порвався вперед, і Крига ледве встигав відводити удари. Як першорядний майстер, відразу й уповні відчув, що даремне так легковажив "ведмедя". Відразу ж прокинулося почуття самоохорони, й він зібрав усю силу, щоб не піддатись, а на поміч покликав усю свою вмільсть, та дарма: несподіваний напад був такий буйний, що він почав не в жарт почувати небезпеку й боронився, як лев. Сокира як ніс до люльки губку з викресаним огнем, то так і завмер із піднятою рукою, а Орися знов подалася всією постаттю вперед і затаїла дух. Хоружий аж рота роззявив від чекання чогось непередбаченого.

Скільки часу минуло, відколи почався герць, ні бойці, ні глядачі не змогли б сказати.

— Може, кінчатимем? — трохи ослабивши натиск, ніби в жарт, запитав Павло.

— Що? Непереливки? — злорадно просичав Крига. — Ні, голубе, поки шабля в руках, про кінець рано думати.

— А як не буде її в руках?

— Тоді й поговор...

Дзенькнула, заскреготавши, осавулова шабля, порснула з руки й, перелетівши півколом у повітрі, впала в сніг. Старий вояка голосно зареготався:

— Лепсько! — промовив і почав розкурювати люльку.

Навіть хоружий засміявся від захоплення, хоч був стороною осавуловою. А Орися ледве встигла закрита долонею вуста, щоб не скрикнути, — сама не знала від чого: чи з ляку, чи з радості.

Крига пополотнів, але з ненавистю дивився на супротивця.

— А тепер? — покітвивши його погляд, поважно запитав Павло.

— Що ж тепер?.. Рубай... — І Крига нахилив голову. — Твоє зверху: карай!..

— Карати?.. Ні, мій зрадливий приятелю: вчора ще був би покарав тебе, якби не в хаті, при людях та кривних, а сьогодні — хай Бог тебе покарає та добрії люди.

Павло всунув шаблю в піхви й пішов до батька, не озирнувшись. Вони сіли на своїх румаків і мовчки рушили вгору, до міста.

З Павловим поворотом щастя зазирнуло й до полковниківни Марисі.

Крига був не з тих що легко піддаються лихові й упадають у розпуку. Поховавши своє нещасливе кохання глибоко в серці та махнувши рукою на образу, що її дістав так несподівано для самого себе на герці, він уже другого дня вигодив годину, коли пол-

ковник залишився в уряді сам, а писар пішов у якійсь справі до староства, звернувся до старого Гудими просто й одверто:

— Пане полковнику, що б ви сказали, якби я попрохав у вас батьківського дозволу посватати вашу доньку Марисю?

Гудима витріщив на нього здивовані очі, а за хвилику не без задоволення засміявся:

— Хрін тобі в ніс!.. А як же та... гостроязика твоя... Як її...

Крига махнув рукою:

— Вернувся її той... Похиленко...

Полковник аж підскочив на місці:

— Таж його вбито, казав хтось мені...

— То сліпець... кобзар... помилився. Вернулися вчора з батьком із Січі...

— З яким батьком?

— Таж із старим Похилом... Знайшов десь там і батька та вернув додому.

— Ах ти ж, хрін йому в ніс!.. Хе... який завзятий!..

— Ну, то як же, пане полковнику...

— Що?.. Про сватання?.. Та з дорогою душею... Тільки ж гляди мені: женишся, то ту... як її... Явдоху чи Горпину з голови викинь. Я не дозволю кривдити нікого в своїм полку, а тим паче власну дитину!..

— Вже викинув, пане полковнику... Та й не такий я, щоб за кількома водночас уганяв.

— То-то ж!

— То, може б, ви були такі ласкаві перебалакати з паніматкою й з Марисею?

— Що?.. Та нема чого балакати: стара моя любить тебе, а молода аж горить до тебе, хрін їй у ніс!.. Якого ж їй іще жениха? Дідька з болота, чи що?

Осавула посміхнувся:

— Отже, можна сподіватись, що гарбуза не піднесуть?..

— Та ніколи!.. Бери дочку, дам добре віно, а дуба дамо з старою — забирай усе з гуздром.

— Спасибі вам, батьку, — встав і вклонився Крига. — То я з неділі й сватів пришлю.

ЕПІЛОГ

Минуло кілька років.

Була чудова весняна днина. Ранкове сонечко піднялося вже геть-геть й почало припікати не в жарт. Легенький східний вітерець повівав ще приємною прохолодою й весело бавився, здіймаючи дрібні хвильки на воді неширокої, але глибокої річки Сули. Високим лівим берегом її, то поринаючи в глибоких ярах та байраках, то знову з'являючись десь на високій голій скелі і роззираючись на всі боки, пробирався від Лубен молодий лицар із запорожчиків на вже добре вмиленому вороному румакові. Не вважаючи на спеку, він не скинув киреї, а тільки пересунув її на ліве плече, аби вільніше було правій руці, та штовхнув аж на потилицю опушеного видниховим хутром шлика.

Видряпавшись звиклим до всяких доріг конем із крутого байрака на одну з найвищих скель, козак зупинив свого румака й став роззиратися на всі боки, заслонюючись від сонця рукою. Врешті твар його прояснилася: бачущими козацькими очима загледів він трохи праворуч від річки над лісом дим і хоч, опріч диму, не побачив нічого, але зміркував чомусь, що ніде, як тут, і є те, що йому потрібно.

Він не помилився. Внедовзі виїхавши з лісу, лицар ізнову мусив зупинитися, але вже від подивування. Перед ним постелилася широка долина, спереду й з правого боку оточена невисокими горбами, вкритими лісом, а з лівого — з широкими пишними луками, що спускалися аж до Сули. Насупроти, по той бік долини, на підвищенні, стояли аж п'ять хат із дворами та різним будівництвом у них, стайнями, обороми, хлівами тощо; сливе коло кожної хати біліли в цвіту молоді ще вишники, а за ними ряхтіли буйною зеленістю городи, а на токах стояли ожереди соломи й сіна. Всі хати й інші будівлі вкрито було очеретом і огорожено довгим воринням. Біля кожної бігали й гралися діти. Поглянув вершник у правий бік на зелені хвилясті ниви, подивився перед себе й у лівий бік на коней, що вільно, не спутані, паслися на луках, на чималу череду й невеличкий шматок овець і буркнув під ніс собі не то сердито, не то з уподобою:

— Хм... непогано влаштувалися славні лицарі Сокира й Жбурляй! Хтозна, чи й витягнеш їх із таких достатків...

"А може, їх і нема тут? — подумав водночас. — Треба пастухів запитати..."

Він зрушив коня острогами й подався просто через луки до чередника. Собаки від овечого шматка зняли страшенний гав і кинулися назустріч, але вівчар пронизливо свиснув, і вони, трохи стишивши гавкання, вернулися назад.

— Здоров, парубче! — звернувся, під'їхавши, козак до чередника.

— Дай Боже здоров'я! — весело відгукнувся парубчак-підліток, зацікавлено вдивляючись у лицаря.

— Волам хвости крутиш?

Хлопець засміявся:

— Як нема кращої, то й це робота.

— Чий це хутір?

— Та наш же, нічий.

— А ви ж хто?

— Таж хуторяни.

— А як зветься? Чи ніяк іще?

— Де б ніяк?! Сокиринці.

— Ага, якщо так, то й Сокира тут є?

— Авжеж є — старий запорожець Сокира.

— А мені його й треба.

— То от, — показав хлопець києм, — його й хата; найбільша й найкраща.

— А козака Жбурляя знайду там?

Хлопець ізнов засміявся.

— Знайдете... тож його син... Їх у Запорозжжі так прозвано, а вони Похили.

— Ну, спасибі, хлопче, що показав... Бувай здоров!

— Їдьте здорові!..

За кілька хвилин вершник став конем перед ворітьми.

— Діду, козак! — закричали діти: гарненький чорнявий хлопчик років семи й білявенька дівчинка років п'яти. — Козак до нас приїхав!..

— Хто б же воно був? — намагався пізнати дід. — Не по знаку щось мені...

— Та ми ж вам кажемо, дідусю, що козак! — обурилась малеча, а хлопчик аж ногою тупнув.

— Невже? — засміявшись, підвівся старий. — А я думав, що татарин.

Діти зареготалися, що дід такий незнайко, й миттю покрилися в сінях, гукаючи:

— Мамо! Тату! А до нас козак приїхав.

Жбурляй сидів на лаві плечима до вікна й чистив мушкета. Він повернув голову, виглянув у віконце й придивився:

— Хто ж би такий?

— Ну, дивіться! — розсердився хлопець. — Я ж вам кажу хто!..

Орися відійшла від колиски й виглянула в друге віконечко, а діти подалися надвір.

Тим часом Сокира підійшов до воріт.

— Здорові були, батьку отамане! — скинув шлика й привітався вершник.

— Здоров, братчику, здоров! Що братчик — це бачу, а хто саме — не пізнаю.

— Не дивно, батьку, не пізнати, не бачивши ніколи... Я з нових, а звуть мене, не вам кажучи, Кривоніс Максим.

Сокира глянув мимохіть на вірлиного носа й посміхнувся. Потім відчинив ворота.

— В'їжджай, козаче, будеш гостем.

— Дякую, батьку. А син удома?

— Вдома... Та ось і він... Гість до нас, Павле, — братчик Максим Кривоніс.

— Ненадовго я до вас, панове-браття, — говорив, сідаючи коло столу, гість. — Перепочине трохи кінь, то й знов у дорогу.

— Чого так швидко? — запитав Павло.

— Треба ще до декого заїхати, а діло вельми спішне. Щоб не баритися, зараз вам і розповім про нього... Ви чули, що шляхта завзялася приборкати нас силою й уже вислала на Україну коронного Конецпольського з численним військом?..

— Та трохи дещо чули від людей, — відповів Павло, — а чи виступив хто проти нього з наших, про те не чули нічого.

— І не могли почути, бо ще ніхто не виступав, а ми були в морськiм поході. Як вернулися, то на раді січовій ухвалили, не гаючись, збирати сили, щоб десь наприкінці літа дати добру одсіч.

В цю мить розчинилися двері й у світлицю ввійшла Орися, а за нею дві наймички, несучи перед себе на великих тацях усякі наптки та наїдки. Поставивши все це на стіл, молода господиня повернулась до гостя й уклонила промовивши:

— Лицаря сердечно вітаю.

— Моя дружина Ярина, — сказав Павло, — а це, Орисю, — лицар із Січі, Максим

Кривоніс. Привіз нам гарні вісті...

Гість як підвівся, коли Оріся ввійшла, та так і стояв із поширеними від подивування й захоплення очима.

— Гай-гай, молодий Жбурляю! — нарешті вигукнув у захваті. — Нелегко буде тобі коня сідлати та в далеку дорогу від'їжджати... Низенько вклоняюся тобі, красна господинько, не тільки як вірній дружині славного лицаря нашого, а також і як найкращій із нашого українського жіноцтва.

Зніяковіла Оріся, засоромилася, але з милою усмішкою відказала:

— Дякую, гостю, за слова ласкаві, але... багато на нашій Україні славних лицарів, багато й жінок, що пишаються красою і вродою незвичайною... Просю ласкаво зажити хліба-солі...

— Ідуть! Ідуть! — з шумом та тупотінням влетіли до світлиці діти. — Вже йдуть!..

— Та хто? — нагнулася до них Оріся.

— Бабуся татова й бабуся неньчина! — белькотав, задиханий від бігу, хлопець.

— Бабуся неньчина... — луною озивалося й дівча за хлопцем.

— Вони далеко на вгороді пололи, а ми їм сказали, що... що... що до нас запорожець приїхав отакий вусатий... — хлопець показав ручками, який саме.

— Що вони тут плещуть? — сміялася, входячи в Обеременчихою до світлиці, Василиха. — Ні, справді січовик... Доброго здоров'я, козаче... не знаю, як звати...

— Добридень, козаче, — привіталася Обеременчиха, оглянувши з підозрінням козака.

— Добридень, паніматко, — вклонився Кривоніс. — Утішаєтесь онуками?

— Тільки і нашого, козаче, — відповіла Василиха, — тільки й утіхи нашої на останці віку...

— Ви, бабуся, не знаєте, як звати, а я знаю, — знову вихопився хлопець, — Кривоніс Максим...

— І я знаю, — дівчинка й собі, — Кривоніс Максим...

— Двойко? — спитав Кривоніс.

— Ні, є ще козарлюга, — засміявся Павло, — та той поки що воює в колисці. Просю покірно випити та закусити з дороги...

— Хай ростуть здорові, — промовив гість, уможуючися за столом. — Добре, Жбурляю, дбаєш, так і треба, щоб не було переводу козацькому роду... Дай же, Боже!..

Вони підняли кубки й випили.

— Хто ж тепер за гетьмана на Січі? — питав Сокира. — Як помер славний батько Сагайдачний, а особливо, як ми, спродавшись у Каневі, переселились аж сюди, подалі від мостивих панів, то відтоді мало що й знаємо, що в козацькому війську діється.

— Кошовий тепер Жмайло, — відповів Кривоніс. — Це він і розіслав трохи не половину братчиків по Україні набирати потугу. Про вас обох ще багато не забуло на Січі, а в Каневі бачився з полковником Кригою: він і сказав мені, де ви осілися хутором.

— А він уже полковник?

— Аякже. Говорив із ним про похід проти Конєцпольського, та щось дуже хвостом

крутить... Нешира душа... Ну, а ви ж як — їдете зо мною чи ні?..

— Обом — і батькові, й мені — їхати не випадає, — відповів Павло, — бо хутір лишиться без голови й переведеться ні на що. Нас же тут більше, як п'ять родин, все люди прості, не козаки: якась напасть, то й ради не дадуть собі. Поїду з тобою я, а ви, тату, зостанетесь на господарстві.

— Добре, сину, — згодився старий, — та й літа не ті... Небагато помочі з діда, хоч він і запорозький.

По обіді гість пішов на стайню трохи відпочити на сіні, а Павло почав лаштуватися в далеку дорогу. Оріся, бліда, як лілея, готувала йому все, що треба з харчів та одєжі, й єдиного слова докору не вихопилося з уст. Василиха помагала їй, ронила старечі сльози та, як звичайно, бурчала про себе, нарікаючи на отих "січових паливод", що від них через ціле життя зазнала так багато лиха. Обеременчиха сиділа коло немовляти й тихо плакала над колискою. Сокира бадьорився, але по тому, що старий щось часто покахикував, можна було догадатися, що коїться в душі лицарській. Тільки діти не тямилися від захвату, коли побачили батька в запорозькій одєжі, при шаблі й пістолях.

Попрощалися в хаті. А на дворі, коли старий відчинив ворота, Оріся зойкнула підстреленою пташкою й побігла вслід за козаками. Павло нахилися з коня, легенько підняв до себе, пригорнув іще раз міцно й довго поцілував.

— Прощай, люба, — сказав і пустив на землю. — Бережи дітей, а я не забарюся.

Восени почули й на хуторі, що з давніх-давен приспана воля українська почала прокидатись і пробувати сили в жорстоких кривавих герцях. Не раз її приборкувала й топила в червонім морі ворожа міць, не раз Павло вертався додому, спочивав і знову сідлав свого бахмата, щоб пробити мур в походах Жмайла, Трясила, Сулими, Павлюка, Острияниці й Гуні, й дочекався-таки, вже хоч і пристарим, великої всенародної бурі, знятої його побратимом Хмелем. У цій бурі знайшов собі наш славний лицар тую почесну смерть у бою, що їй так прагне серце справжнього лицаря.

Та про це іншим разом.

Горні Черношіце, 9.XII.1934

[1] *Raeonia tennifolia* L. (Прим. автора).

[2] Базар біля Січі.

[3] Черепаха.